

शब्दादिक बाह्य विषय बाहेर टाकून, भुकुटीमध्ये दृष्टि स्थापन करून, व नासिकेच्या आंत संचार करणारे प्राणापान वायु एकत्र करून, इंद्रिये, मन व बुद्धि यांना आपल्या अधीन करून, आणि इच्छा, भय व क्रोध नाही-तशीं करून जो योगी मोक्षतत्पर असतो, तो सदा मुक्तच आहे. ॥ २७ ॥ २८ ॥

तर वैराग्याच्या आधाराने विषयांना बाहेर घालून जेशरिराचे ठिकाणी आपले मन एकनिष्ठ करतात, ५१ इडापिंगला सोडून व सुषुम्नेमध्ये प्राण नेऊन, ललाट-चक्रामध्ये स्वरूपाकडे दृष्टि माधारी फिरवून स्थिर करतात, ५२ डावी आणि उजवी नाकपुडी सोडून प्राण व अपान या वायूंस एक करून बिताला चिदाकाशांत नेतात, ५३ मग, रस्त्यावरील [बरे वाईट] सर्व प्रकारचे उदक घेऊन गंगा समुद्रास मिळाल्यावर ज्याप्रमाणे त्यांतून रस्त्यावरील उदक वगेरे वेगळे निवळिता येत नाही, ५४ त्याप्रमाणे, अर्जुना, ज्या वेळेस चिदाकाशांत मनाचा प्राणाच्या निरोधाने लय होतो, त्या वेळी वासनांचा विचार आपोआप नाहीसा होतो. ५५ ज्या मनोरूप पटावर हें संसाररूपी चित्र उमटलेलें असतें, तो पट आपोआप फाटतो. ज्याप्रमाणे खरोबर आटल्यावर त्यांत प्रतिबिंब दिसत नाही, ५६ त्याप्रमाणे, जेथें मुरल मनच नाहीसें होतें, तेथें अहंकार इत्यादिक कोटून राहणार! म्हणूनच, ब्रह्मस्वरूपाचा अनुभव घेणारा शरिरासह ब्रह्मच होतो. ५७

सर्व यज्ञ व त्यांचा भोक्ता, सर्व लोकांचा महेश्वर व सर्व भूतांचा हितकर्ता, असा जो भी परमेश्वर, त्या मला जो जाणतो, तो शांति-सुखाप्रत प्राप्त होतो. ॥ २९ ॥

जिवंतपणींच काही लोक ब्रह्म झाले म्हणून आम्हां पूर्वी तुला सांगितलें, ते तरी या योगमार्गाने आले म्हणूनच, ५८ आणि म्हणूनच ते यमनियमरूपी योग-मार्गाने डोंगर व योगाभ्यासरूप सागर आक्रमून पार झाले;

(ब्रह्मत्व पावले;) ५९ आणि त्यांनींच आपल्या स्वतांक, उपाधिरहित करून प्रपंच अजमावला, म्हणून ते स्वतः खऱ्या ब्रह्माचे स्वस्वरूप बनून राहिले. १६० याप्रमाणे जेव्हां, श्रीकृष्णांनी योगयुक्तीचा अभिप्राय प्रदर्शित केला, तेव्हां, अर्जुन मार्मिक होता म्हणून त्याला मोठा चमत्कार वाटला. ६१ हें पाहून कृष्ण त्याच्या मनातील उद्देश जाणून हास्यवदनाने पार्थास म्हणाले, “ मी जें तुला सांगितलें, त्यामुळे तुझे मन कां बरे प्रसन्न झालें ? ”

६२ तेव्हां अर्जुन म्हणतो, “ देवा, दुसऱ्याच्या मनातील अभिप्राय जाणणारांचे तुम्ही राजे आहां, यामुळे माझे मनातील माच तुम्हीं चांगला जाणला. ६३ देवा, मी जें काहीं तुम्हांस विचारपूर्वक पुसावें, तें तुम्ही आधींच जाणलें; तर तुम्ही जें काहीं म्हणतां, तें अधिक स्पष्ट करून सांगा. ६४ बाकी योगशास्त्राचा जो मार्ग तुम्ही सांगितला, तो कसा आहे म्हणाल, तर खोल पाण्यांतून पोहून जाण्यापेक्षा पायउतार जसा सोपा असतो तसा आहे. ६५ त्याचप्रमाणे, ज्ञान-योगापेक्षा अष्टांगयोग आमच्यासारख्या निर्बळांना सुगम आहे; परंतु तो काहीं कालाच्या अवधीनें साध्य होणार आहे. ६६ म्हणून, देवा, तो योग आणखी एक वेळ सांगावा. आतां अशानें विस्तार होईल खरा; पण तो साद्यंत सांगाच. ” ६७ तेव्हां श्रीकृष्ण म्हणाले, “ होय का? तुला हा योगमार्ग चांगला आवडला आहे, तर तूं इतका घाबरा होऊं नको; तुला तो आम्ही सुखानें सांगतो; ऐक. ६८ अर्जुना, तूं ऐकतोस आणि त्याप्रमाणे आचरण करतोस; असें असतांना आम्हां तुला सांगण्याची कमतरता कां करावी ? ” ६९ अगोदर आईचें चित्त, आणि त्यांत आवडत्या मुलाचें निमित्त झालें, तर त्या ठिकाणच्या स्नेहाचा अद्भुतपणा कोण जाणो! १७० त्या स्नेहाला, कल्ल्यावरसाची वृष्टि झाली, किंवा अद्भुत स्नेहाचा सृष्टिच निर्माण झाली असें म्हटलें तरी चालेल; परंतु हें असो, भगवंताच्या कृपादृष्टीचें वर्णन करतां येत नाही. ७१ ती दृष्टि अमृताच्या मुशोतच ओतली किंवा प्रेम पिऊन उन्मत्त झाली, म्हणून अर्जुनाच्या मोहोत गुंतून तिला

जे अकृताची घोटली । कीं प्रेमचि विकन मातली ।
 म्हणोगि अर्जुनमोहें गुंतली । निघों नेणे ॥७२॥ हें
 बहु जें जें जल्पिले । तेथें कथेसि फांके होईल ।
 परि तें स्नेहरूपा न येळ । बोलवरी ॥७३॥ म्हणो-
 नि बिसुरी काय येणें । तो हंयस कंयळावा कवणें ।
 जो आपुलें मानें नेणे । आपणचि ॥७४॥ तरी
 मागील धनीभार्तु । मजगमळा सावित्र्याची मोहितु ।
 जे बळाकार असे म्हणतु । परिस बापा ॥ ७५ ॥
 अर्जुना जेणें जेणें भेदें । तुझें का चित्त बोधें । तैसें
 तैसें विनोदें । निरूपिले ॥७६॥ तो कींइसवा नांव

योग । तयाचा कवण उघेर्गु । अथवा अधिकारप्र-
 संगु । कवणा येथ ॥७७॥ ऐसें जें जें कांहीं । उक्त असे
 हये ठाई । तें आघबेंचि पाहीं । सांगेन आतां ॥७८॥
 तूं चित्त देऊनि अवघारीं । ऐसें म्हणोगि ग्रीहरी ।
 बोलिलेक ते पुढारी । कथा आहे ॥७९॥ श्रीकृष्ण
 अर्जुनासी संगु । नें सांडोगि सांगेल योगु । ती
 स्वैक करुं प्रसंगु । म्हणे निवृत्तिदासु ॥१८०॥

इति श्रीज्ञानदेवशिरचितायां भाग्यार्थदीपिकायां पंचमो-

ऽध्यायः ॥ ५ ॥ श्लोक २९, ओव्या १८०.

१ जास्त बोलवें. २ विस्तार. ३ विचार. ४ जाणावा.
 ५ प्रमाण. ६ अगिप्राय. ७ सहज. ८ प्रकारानें. ९ कौतु-

कानें. १० काय. ११ उपयोग. १२ योग्य. १३ संवध
 १४ दैत कायम ठेऊन. १५ स्पष्ट.

बाहेर निघता येईना. ७२ दिव्याबद्दल जों जों जास्त बोलवें, तों तों कथेचें विषयांतर होईल; तथापि श्री-कृष्ण आणि अर्जुन यांच्या स्नेहाचें वर्णन शब्दानें बोलून करता येणार नाही. ७३ ज्या ईश्वराला स्वतः आपलें माप करता येत नाही, तो ईश्वर दुसऱ्या कोणी जाणावा ! म्हणून हा विचार करीत बसण्यांत काय अर्थ आहे ! ७४ तरी मागे सांगितलेल्या अभिप्रायावरून मला असें वाटतें कीं, तो सहज मोहित होऊन बलात्कारानें अर्जुनाला असें म्हणाला कीं, "हे बापा, मी सांगतो तें ऐक. ७५ अर्जुना, ज्या ज्या प्रकारानें तुझ्या मनाला बोध होईल, त्या त्या प्रकारानें

तुला कौतुकानें आम्ही हा योगमार्ग सांगूं. ७६ त्या योगाला काय म्हणतात, त्याचा उपयोग कोणता, आणि तो आचरण्यास अधिकारी कोण, ७७ असें जें जें काहीं या संबंधानें योग्य असेल, तें सर्व आतां तुला आम्ही सांगतो, ७८ म्हणून तूं चित्त देऊन ऐक." असें बोलून श्रीहरींनीं जें काहीं सांगितलें, ती कथा पुढें (पुढील अध्यायांत) आहे. ७९ निवृत्तिदाघ ज्ञानेश्वर म्हणतात कीं, द्वैत कायम ठेवून श्रीकृष्णांनीं अर्जुनाला जो योग सांगितला, तो आम्ही स्पष्ट करून सांगतो. १८०

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय सहावा.

मग रायातें म्हणे संजयो । तोचि अभिप्राय
अवधारिजो । श्रीकृष्ण सांगती आतां जो । योगरूप ॥१॥
सहजें प्रह्वारसाचें पारणें । केलें अर्जुनालागीं नारा-
यणें । कीं तेचि अवसरी पाहुणे । पातलों आम्ही ॥२॥
कैसी देवाची थोरी नेणजे । जैसैं तान्हेलिया तोयें
सेविजे । कीं तेचि चवी करुनि पाहिजे । तंव अमृत
आहे ॥३॥ तैसें आम्हां तुम्हां जाहलें । जें आढमुठीं
तैसव फावलें । तंव धृतराष्ट्रें म्हणितलें । हें न पुसों
तुतें ॥४॥ तया संजया येणें बोलें । रायाचें हृदय
पोजविलें । जे अवसरी आहे घेतलें । कुमरांचिया ॥५॥
हें जाणोनि मनीं हांसिला । म्हणे म्हातारा मोहें
माशिला । येन्हुवीं बोलुं तरी भला जाहला । अव-
सरीं ह्ये ॥६॥ परि तें तैसें कैसेनि होईल । जोत्यं-
चा कैसें पाहेल । सेवींचि येरें रोपु घेईल ।
म्हणोनि विहे ॥७॥ परि आपण चितीं आपुला ।
निकीर्षापरी संतोषला । जे तो धंदातु फावला ।
श्रीकृष्णार्जुनांचा ॥८॥ तेणें आनंदाचेनि ओलेपणें ।
सौमिप्राय अंतःकरणें । आतां आदरेंसी बोलणें ।
घडेल तया ॥९॥ तो गीतेमाजि षष्ठींचें । प्रसंगु
असे ओयणीचा । जैसा क्षीरार्णवीं अमृताचा । निर्वाडु
जाहला ॥१०॥ तैसें गीतार्थाचें सार । जें विवेकसिं.

धुवें पार । नौना योगविर्भवभांडार । उघडलें कां ॥११॥
जें औदिप्रकृतीचें विसंवरणें । जें शब्दमहासि नें
बोलणें । जेथुनि गीतेंवल्लीचें ठाणें प्ररोहो पावे ॥१२॥
तो अध्याय सहावा । परि सौहित्याचिया वरवा ।
सांगिजेल म्हणोनि परिसावा । चित्त देवनी ॥१३॥ मा-
झा मरौठाचि बोलु कौतुकेपरि अमृतातेंही पैर्जा । जिके ।
ऐशीं अधरें रसिकें । मेलवनी ॥१४॥ जिये कोंवळिकेचे-
नि पाडें । दिसती मोंदींचे रंग थोडे । बघें परिमळाचें
वीकें मोडे । जयाचेनि ॥१५॥ ऐका रसाळपणाचिया
लोभा । कीं श्रवणींचि होती जिभा । बोलें इंद्रियां
लागे कळर्भा । एकमेकां ॥१६॥ सहजें शब्दु तरी
विषो श्रवणाचा । परि रसना म्हणे रसु हा आमु-
चा । घ्राणासि भावो जाय परिमळाचा । हा तोचि
होईल ॥१७॥ नवल बोलतीये रेखेचीं वाहणी ।
देखतां डोळा पुरां लागे धंणी । ते म्हणती उघडली
खाणी । रूपाची हे ॥१८॥ जेथ संपूर्ण पेंद उभारे ।
तेथ मनचि धांवे वाहिरें । बोलु मुजाही आविर्करें ।
आलिगावया ॥१९॥ ऐशीं इंद्रियें आपुळालिया
मोंवीं । झोबती परि तो सरिसेपणेंचि बुझावी ।
जैसा एकला जग चेववी ॥२०॥ तैसें

१ आत्मानात्मज्ञानरसाचें. २ समर्था ३ पाणी. ४
वास्तू. ५ आत्मनिहासकी. ६ नष्ट. ७ प्राप्त झाले. ८
जाणवले. ९ बाधने. १० उत्कृष्ट झाले आहे. ११
पुत्रांची चांगली हकीकत. १२ पुत्रवासल्याने. १३ मागील
कथा. १४ जन्मांघाला. १५ विले. १६ हा धृतराष्ट्र. १७
श्याला. १८ उत्तम प्रकारे. १९ तृतीये. २० प्रकृति.
२१ अवधीने. २२ सहाय्या अध्यायाचा. २३ चतुरपणाचा.
२४ क्षीरसागराचें मंथन करताना २५ प्राप्ति. २६ पैल-
वरी. २७ अधवा. २८ योगसंपत्तीचा जामदारखाना.

२९ आदिमायेचें. ३० विश्रांतिस्थान. ३१ वेदाला. ३२
मौन. ३३ गीतारूपवेलीचें. ३४ स्वरूप. ३५ अंजुर. ३६
सर्व कौशल्याच्या उपसंहारासहित. ३७ प्राकृतसाथा ३८ प्रति-
हेने. ३९ गोड. ४० कोंबळेपणाच्या तुलनेने. ४१ सप्त
सुरांचे ४२ आनंद. ४३ छंदानें. ४४ सुवासाचे. ४५
वळ. ४६ कलह. ४७ जीम. ४८ वासच. ४९ कवित्वा-
ची. ५० पदत. ५१ तृप्ति. ५२ वाक्य. ५३ प्रगटे, धावे. ५४
स्वभावाचे ५५ स्वरखेपणें. ५६ बोध करी. ५७ बागवितो.
५८ सूत्रे.

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय सहावा.

मग संजय धृतराष्ट्रस म्हणाला, “ राजा, आतां, श्रीकृष्णांनी योगाबद्दल जो आपला अभिप्राय सांगितला, तो ऐक. १ नारायणांनी अर्जुनाला सहज ज्ञान-रसाचें पारणें केलें, तों तेच वेळीं आम्ही तेथें पाहणे म्हणून गेलों होतो. २ देवाची थोरवी काय वर्णावी? तहान लागलेल्या मनुष्यानें पाणी पिण्याकरितां म्हणून पाण्याचें मांडें तोंडीं लावावें, व त्याची चव घेतांच पाण्याचे ऐवजीं त्याला ज्याप्रमाणें अमृतच मिळावें, ३ त्याचप्रमाणें, राजा, एखादीं आडगि-हाडकीं मूल्यवान वस्तु थोडक्यांत प्राप्त होते, त्याप्रमाणें मला व तुला ब्रह्माची प्राप्ति झाली.” परंतु धृतराष्ट्र संजयाला म्हणाला कीं, “ तुला ब्रह्मरसाबद्दल मी कांहीं विचारीत नाहीं ! ” ४ हें ऐकून, धृतराष्ट्र राजाचें मन पुत्रांची चांगली हकीकत ऐकण्याविषयी उत्कण्ठित झालें आहे असें संजयानें जाणलें; ५ व हें जाणून तो मनांत विस्मय पावला आणि म्हणाला, “ हा वृद्ध धृतराष्ट्र पुत्र-वास्तल्यानें अगदीं वेढावला आहे; येरवीं येथपर्यंतचा कृष्णार्जुनांचा संवाद अति उत्तम झाला. ६ परंतु या संवादाची गोडी याला कोटून लागणार ? कारण, जो जन्मांध आहे त्याला कसें दिसेल ? परंतु त्याला असें स्पष्ट जर बोळावें, तर राग येईल, म्हणून संजय भी-तीनें स्पष्ट बोलला नाही. ७ तथापि श्रीकृष्णार्जुनांच्या परस्पर संवादापासून तो आपल्या मनांत उत्तम प्रकारें संतोषित झाला. ८ ह्या आनंदाच्या तृप्तीनें व प्रफुल्लित अंतःकरणानें तो आतां सोढ्या अदबीनें धृतराष्ट्राला अभिप्राय सांगेल. ९ क्षीरसागराचें मंथन करताना जशी अमृताची प्राप्ति झाली, तसा तो अभिप्राय म्हणजे गीतेंतील सहाव्या अध्यायाचा योगरूप अभि-

प्राय होय; व तो बुद्धीनें जाणला पाहिजे. १० तो अध्याय गीतेंतील सार होय, व आत्मनात्मविचाररूपी समुद्राची पैलथडी होय अथवा, जणू काय योगसंपत्ती-चा जामदाखानाच उबडला आहे ११ जें आदिमा-येचें विश्रान्तिस्थान, व ज्या ठिकाणां वेदांनाही मौन धारण करावें लागतें, आणि ज्यापासून गीतारूप वे-लीला अंकुर फुटला, १२ तो हा सहावा अध्याय सर्व अलंकारानें सांगितला जाईल, म्हणून चित्त देऊन ऐका. १३ माझे बोल शुद्ध प्राकृत आहेत बरे; परंतु ते प्रतिज्ञेनें सहज अमृतालाही जिकतील अद्या गोड अक्ष-रांनीं मी सांगित. १४ ह्या बोलांच्या मृदुपणानें, सप्त-स्वरांपासून होणारा आनंदही कमी असा भासेल, किंवा त्यांच्या छंदानें सुवासही कमीपणा पावेल. १५ पहा कीं, गोडीच्या आशेनें कानाहाच जिन्हा फुटतील, व इंद्रियें आपआपसांत कमड करूं लागतील. १६ मूळ शब्द विषय म्हटला म्हणजे कानांचा होय; परंतु जीभ हा रस आमचा आहे असें म्हणेल, व नाकलाही या शब्दापासून सुगंधाचा भास होईल. १७ यापेक्षां आण-खीं नवल कोणतें ? कीं बोलण्याची नुसती सरणी पाहून बोळे तृप्त होतील; आणि खांना असें वाटूं लागेल कीं, हे बोल नसून ही प्रत्यक्ष रूपाची खाणच निर्माण झाली आहे ! १८ जेव्हां शब्द जुळून संपूर्ण वाक्य बाहेर पडेल, तेव्हां मन हें बाहेर निघेल; आणि आपले बाहु उभारून ह्या वाक्याला आलिंगन देण्याला धावेल. १९ याप्रमाणें सर्व इंद्रियें आपापल्या घर्माप्रमाणें त्या बोलांना सोबतील, परंतु तो समज्यांना सारखेपणानें बोध करील. ज्या-प्रमाणें एकदां सूर्य सर्व जगाला बागवितो, २० त्या-

शब्दाचें व्यापकपण । देखिजे असाधारण । पाहा-
तयां भावजां फावती गुण । धितामणीचे ॥२१॥ हें
असो तया बोलाचीं तांटे भलां । वरी कैवल्यरस
घोषरत्नी । ही प्रतिपत्ति मियां केली । निष्कामासी
॥२२॥ आतां आत्मप्रभा निव्य नवी । तेचि करुनि
ठाणदिची । जो इंद्रियातें चोरुनि जेवी । तयासीचि
फावे ॥२३॥ येथ अवणाचेनि पांगें^{१०} । वीणें श्रोतयां
व्हावें लागे । हे मनाचेनि^{११} निजागें । भोगिजे गा ॥२४॥
आहाप बोलाची वौलीफ फेडिजे । आणि प्रज्ञाचि
याचि आंगा वेंडिजे । मग सुखेंसीं सुखादिजे ।
सुखाचिमाजि ॥२५॥ ऐसैं हेंतुवारपण जरी येईल ।
तरीच हें उपेगा जाईल । येव्हवीं भाषवी गोटी
होईल । मुकया बहिरयाची ॥२६॥ परि तें असो
आतां आयवें । नकगे श्रोतयातें कंठेसावें । जे अधि-
कारिये एथ स्वभावें । निष्कामकामु ॥२७॥ जिहीं
आत्मबोधाचिया आवडी । केली स्वर्गसंसारची
कुंठोडी । तेवांचुनि पृथिची गोटी । नेणती आणिक
॥२८॥ जैसा वींयसीं चंद्र नोळखिजे । तैसा प्रा-
कृतीं ग्रंथु हा नेणिजे । आणि तो हिमांशुचि
जेवि खोंजें । चकौराचें ॥२९॥ तैसा सजा-
नासी तरी हा ठावो । आणि अज्ञानासी
आंन गांवो । म्हणोनि बोलावया विषय पहाहो ।
विशेषु नाहीं ॥३०॥ परि अर्जुवादळों मी प्रसंगें ।
तें सजनीं उपेसाहावें लागे । आतां सांगेन काय
आरंगें । निरोपिलें जे ॥३१॥ तें बुद्धीही आंकळितां
सांकळें^{१२} । म्हणजनि बोलीं विप्रांचें सांपडे । परि श्री-
निवृत्तिकृपावीप वजियेवें । देखेन मी ॥३२॥ जें दि-
ठीही^{१३} न पविजे । तें विठीवीण देखिजे । जरी अती-

द्रिव लाहिजे । शौनवळ ॥३३॥ नातरी जें धौतु-
वादाही न जोडे । तें कोहींचि पैघरें सांपडे । जरी
देवयोनि चडे । परिसु हाता ॥३४॥ तैसी सदगुरु-
कृपा होये । तरी करितां काय आंपुनोहे । म्हणजनि
ते^{१४} अपार मातें आहे । ज्ञानदेवो म्हणे ॥३५॥ तें
कारणें मी बोलेन । बोलीं अरुपाचें रूप दावीन ।
अतींद्रिय परि भोगवीन । इंद्रियांकरवीं ॥३६॥ आइ-
का यदा श्री औदार्य । ज्ञान वैराग्य ऐश्वर्य । हे साही
गुणवर्य । वसती जेथ ॥३७॥ म्हणोनि तो भगवंतु ।
जो निःसंगाचा सांगोतु । तो म्हणे पायां दैवचितु ।
होई आतां ॥३८॥

श्रीभगवानुवाच:—

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।

स संन्यासी च योगी च न निराग्नर्न चाक्रियः १

अन्वयः—यः कर्मफलं अनाश्रितः [सन्] कार्यं
कर्म करोति, सः [अवि] संन्यासी च योगी [भवति ;
केवलं] निरग्निः अक्रियः च न. ॥ १ ॥

आह्मकें^{१५} योगी आणि संन्यासी जनीं । हे एक-
चि सिमोनें झोंणीं मानीं । येव्हवीं विचारिजती जंव
दोन्ही । तंव एकाचि ते ॥३९॥ सांडिजे हुजया ना-
माचा आभासु । तरी योगु तोचि संन्यासु । पाहातां
ब्रह्मीं नाहीं अंबकाशु । दोहींमार्जी ॥४०॥ जैसैं नामाचेनि
अनारिसेपणें । एका पुरुषातें बोलावणें । कां दोहीं
मार्गी जाणें । एकाचि ठाया ॥४१॥ नातरी एकाचि
उदक सहजें । परि सिनाना घटी भरिजे । तैसैं मि-
जत्व जाणिजे । योगसंन्यासांचें ॥४२॥ आह्मकें सकळ
संमतें जगीं । अर्जुना पाहें गा । तोचि योगी । जो कर्म
करुनि रांगी । नोहेचि फळीं ॥४३॥ जैसी मही हे
उज्जिजें^{१६} । जनीं अहंबुद्धीवीण सहजें । आणि तेथिचीं
तियें बीजें । अपेक्षानीं ॥४४॥ तैसा अन्वयाचेनि

१ विशेष. २ अर्थ जाणणारास. ३ आढळतात. ४ मो-
खरसानें. ५ वादली. ६ मेजवानी; (अभ्यरचना.) ७ आत्म-
उद्योगि. ८ ठाणवई. ९ कामे. १० गरज. कमीपणा. ११
न करितां. १२ मनापासून. १३ उगीच. १४ स्वचा. १५
व्हावें. १६ उपभोग घ्यावा. १७ नम्रपणा. १८ उप-
योगास. १९ सावध करावें. २० कर्मफलाविषयीं निरिच्छ. २१
आंवाळणी. २२ कावळ्यांनीं. २३ चंद्र. २४ खाद्य. २५
दुसरा. २६ नोळखी. २७ क्षमा करावी. २८ कष्ट
प्राप्त. २९ काठिण. ३० कदाचित्. ३१ इष्टीस. ३२

इंद्रियातीत. ३३ मिळेल. ३४ प्रज्ञाज्ञान. ३५ किमया-
गारास. ३६ पंथराच्या दराचें उत्तम सोनें. ३७ प्राप्त. ३८
सदगुरुकृपा. ३९ निराकाराचें. ४० भग-वत्पद, श्री, औदार्य,
ज्ञान, वैराग्य व ऐश्वर्य हा गुणसमुदाय—त्यानें युक्त.
४१ सोबती. ४२ लक्ष दिलेला ४३ फळेच्छ नयून कर्मा-
चरण करणारे. ४४ सर्वसंगपारिणाम करणारे ४५ वेगळे.
४६ नको. ४७ आरोप. ४८ भेद. ४९ वेगळेपणानें. ५०
इच्छायुक्त. ५१ उज्जिज. (वृक्षादिक.) ५२ उत्पन्न करिते.
५३ इच्छा करीत नाहीं. ५४ आत्मबोधाच्या.

प्रमाणें शब्दांचा व्यापकपणा अलौकिक आहे असे समज; आणि पाहू गेलें असतां, जो त्यांचा अर्थ जाणणारा आहे, त्याला त्यांचे ठिकाणीं चिंतामणीचे गुण आढळून येत. २१ हें अर्था; त्या बोलांची मोठालीं तांटे वनवून व त्यांत सोक्षरस वाढून, निष्कामी जनांना ही ग्रंथरूपी मेजवानीच केली आहे. २२ या मेजवानींत उजेडाकरितां नित्य नवी अशी आत्मज्योतीची ठाणवई करून, त्या उजेडांत जो इंद्रियांना न कळत मेजवानीचें सेवन करील, त्यालाच तिची प्राप्ति होईल. २३ या ठिकाणीं श्रवणाचा कमीपणा न करितां श्रोत्यांनीं मनानेंच उपभोग घ्यावा. २४ बोलावरची नुसतो साल अगोदर काढून टाकावी, आणि ब्रह्मस्वरूप होऊन मग सुखानेंच सुखाची गोडी घ्यावी. २५ जर अशा सूक्ष्म मनानें वागलें, तरच त्याचा उपयोग होईल; नाही तर सर्व गोष्टी मुक्त्यानें बोलून बहिःस्थानें ऐकल्याप्रमाणें होताळ. २६ परंतु ही गोष्ट आतां राहू या. कां कीं, सर्व श्रोत्यांना सावध करण्याची गरज नाही. कारण, या ठिकाणीं, ज्यांना स्वभावांतच विषयांची वासना नाही, तेच ही गोष्ट ऐकण्यास अधिकारी आहेत. २७ ज्यांनीं ब्रह्मज्ञानाच्या आवडीकरितां स्वर्ग आणि संसार यांच्या प्राप्तीची ओंवाळणी केली आहे, त्यांच्याशिवाय इतरांना या बोलाची गोडी कळणार नाही. २८ कावळ्यांला जशी चंद्राची ओळख नाही, तशी या गीता ग्रंथाची प्राकृत जनांना ओळख नाही; परंतु तोच चंद्र जसा चकोराचें खाद्य आहे, [तद्वत्, कर्मांच्या फलांची ज्यांना आशा नाही त्यांनाच या गीता ग्रंथाची ओळख आहे.] २९ तसेंच, जे ज्ञानी आहेत, त्यांना हा ग्रंथ म्हणजे विश्रुतीचें ठिकाण आहे; आणि जे अज्ञानी आहेत, त्यांना परक्या गांवाप्रमाणें आहे. म्हणून या विषयाबद्दल विशेष बोलण्याचें कारण नाही. ३० परंतु प्रसंगानुसार मी जे बोललों, त्याचीं सज्जनानीं मला क्षमा करावी. यापुढें, श्रीरंगानीं जें काय सांगितलें आहे तें मी सांगेन. ३१ तें बोलणें बुद्धीलाही कळण्याला कठिण आहे, म्हणून माझ्या सांगण्यांत कदाचित् आलें तर येईल; परंतु श्रीगुरु निवृत्ति महाराजांच्या कुरारूप दीपाच्या उजेडांनं मी तें जाणून बोलें. ३२ इंद्रियातीत असें जें ब्रह्मज्ञान, तें जर प्राप्त झालें, तर जी गोष्ट

दृष्टीस न पडणारी ती दृष्टीशिवाय दिसेल. ३३ जर जैव-योगानें हातास परांस लागला, तर किमथागारासही जें न मिळणारें तें सोनें लोखंडांत सांपडत; ३४ तसें, जर दगुरुची कृपा होईल, तर प्रयत्न केला असतां काय प्राप्त होणार नाही? म्हणून, ज्ञानदेव म्हणतात, अशी जी सदगुरुकृपा, ती मगवर पूर्ण आहे. ३५ त्या योगानें मी बोलें, आणि माझ्या बोलण्यांत निराकार वस्तु सर्वांस प्राप्त करून देईन; आणि जी वस्तु इंद्रियातीत आहे, ती इंद्रियांकडून भोगवोन. ३६ पहा-यश, श्री, ओदार्थ, ज्ञान, वैराग्य आणि ऐश्वर्य हे सहा गुण ज्याचे ठिकाणीं वास करतात, ३७ म्हणून त्याला भगवान असें म्हणतात; व ज्यांनीं सर्वसंगपारत्याग केला आहे त्यांचा जो मित्र, तो पार्थास असें म्हणाला कीं, आतां लक्ष देऊन ऐक. ३८

श्रीभगवान म्हणाले:—जो अभिसेवा व विहित कर्में करीत नाही, तोच केवळ संन्यासी व योगी असें नव्हे; तर जो कर्मांचे फलाची इच्छा न करितां विहित कर्में करितो, तोही संन्यासी व योगी होय. ॥ १ ॥

श्रीकृष्ण म्हणतात:—पार्था, हें पहा-योगी आणि संन्यासी हे या जगांत एकच आहेत. ते वेगळे आहेत असें मानू नको. कारण, या दोहोंचा विचार केल्यावर ते एकच आहेत. ३९ त्यांच्यावर दोन नावांचा जो आरोप आहे, तो खोड. कारण, ब्रह्मदृष्टीनें पाहू गेलें असतां या दोहोंत भेद नाही, म्हणून योग तोच संन्यास होय. ४० जस नांवाच्या वेगळेपणानें एकाच पुरुषाला हांकां मारणें किंवा एकाच ठिकाणाला दोन मार्ग जाणें, ४१ किंवा एकाच उदक दोन भांड्यांत भरल्यावर पाण्याला जसा दुजा भाव नाही, तसा योग आणि संन्यास यांत भेद नाही असें जाण. ४२ अर्जुना, जो कर्में करून त्यांच्या फलांची इच्छा धरीत नाही, तोच या जगतांत सर्वांच्या बुद्धीनें योगी असा समजला जातो. ४३ पृथ्वी ही वृक्षादिकांना उत्पन्न करून त्यांच्या उत्पत्तीविह्वल काहीं अहंकार-बुद्धि दाखवीत नाही; आणि त्यांच्यापासून उत्पन्न होणाऱ्या फलांचीही ज्याप्रमाणें इच्छा करित नाही, ४४ त्याचप्रमाणें, आत्मबोधाच्या भाषणानें आणि जातीस्थ

आचारें । जातीचेनि अनुकारें । जें जेणें अवसरें । फरणें पावे ॥४५॥ तें तैसेचि उचित करी । परी साटोपु नोहे शरीरी । आणि बुद्धिही करोन फळ वेरी । जायेचिना ॥४६॥ ऐसा तोचि संन्यासी । पार्था गा परियेसी । तोचि भरवसेनिसी । योगीश्वर ॥४७॥ वांचूनि उचित कर्म प्रासंगिक । तयातें म्हणे हें सांढावें बद्धक । तरी टांकोटांकीं आणि एक । मांडीचि तो ॥४८॥ जैसा झाडूनिचां लेपु पडु । सर्वेचि लाविजे आणिकु । तैसेनि आप्रहाचा पांडकु । विचवें बायां ॥४९॥ गृहस्थाश्रमाचें बोझें । कपाळीं आधींचि आहे सहजें । कीं तोचि संन्याससवां ठेविजे । सरिसें पुढती ॥५०॥ म्हणूनि धर्मिसेवा न सांडिता । कर्मांची रेखी नोळोडिता । आहे योगसुख स्वभावता । आपणपांचि ॥५१॥

यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पांडव । न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन २
अन्वयः—पांडव, [पांडिताः] यं संन्यासमिति प्राहुः तं योगं विद्धि; असंन्यस्तसंकल्पः कश्चन योगी न भवति हि. ॥२॥

एकें संन्यासी तोचि योगी । ऐसी एकवाक्यतेचीं जमीं । गुढी उभविळी अनेगीं । शास्त्रांतरीं ॥५२॥ जेथ संन्यासिल संकल्प तुटे । तेथचि योगाचें सार भेटे । ऐसें हें अनुभवाचेनि धटें । साचें जबा ॥५३॥ आरुक्षोर्मुनेयोगं कर्म कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥३॥

अन्वयः—योगम् आरुक्षोः मुनेः कर्म कारणम् उच्यते, योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणम् उच्यते. ॥ ३ ॥

आतां योगाचलाचा निर्मया । जरी टाकौवा आणि पार्था । तरी सोपार्नो या कर्मपथा । सुका ज्ञेयी ॥५४॥ येणें वसनियमांचे तळवटें । रिगे आसनाचिचे पाडलवाटें । येई प्राणायामाचेनि ओडकाटें । वरी-

१ अनुरूप. २ यथाविधि. ३ अहंकार. ४ फळाच्या आशेकडे. ५ नित्यनैमित्तिक. ६ जन्ममरण देणारे. ७ लागलीच. ८ धुकुन. ९ नौकर, अधीन झालेला. १० बौद्धाकडे. ११ पुनः १२ श्रौत-स्मार्त होमादिक कर्म. १३ मसौदा. १४ न टाकता. १५ बहुतांशी. १६ सांडलेला. १७ मझा. १८ मापानें. १९ कर्मरूप पविताचा. २० मस्तक. २१ चढावा. २२ जिना. २३ नको. २४ कड्यानें. २५ वर. २६ विषयांपासून इंद्रियें मानें ओढणें. २७ अर्धा गुठलेला कडा. २८ हुठ्यांगी. २९

ता गा ॥५५॥ मग प्रेत्याहाराचा भेदाडा । जो बुद्धी-चिन्हाहि पायां निसरडा । जेथ हृदिचे सांडिती होडी । कढेलेंग ॥५६॥ तरी अभ्यासाचेनि वळें । प्रत्याहारी निराळें । जैसीं लागेल ठोंकडाळें पैरा-ग्याची ॥५७॥ ऐसा पवनाचेनि पांठारें । वेतां धारणेचेनि पैसारें । क्रमी ध्यानाचें चैवरें । सांपडे तेंव ॥५८॥ मग तथा मार्गाची धांव । पुरेल प्रवृत्तीची होंव । जेथ साध्यासाधना खेव । सैमरसें होय ॥५९॥ जेथ पुढील पैसं पोरखे । मार्गीळ स्मरावें तें ठांके । ऐसिये सैरिसीये भूमिके । समाधि राहे ॥६०॥ येणें उपावें योगारूढ । जो निर्वैविधि जाहला प्रौढ । तयाचिया चिन्हांचा निर्वाहु । सांगेन आइकें ॥६१॥ यदा हि नंद्रियार्थेषु न कर्मस्वनुपजते ।

सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥४॥

अन्वयः—यदा इंद्रियार्थेषु न कर्मसु न अनुपजते, च सर्वसंकल्पसंन्यासी [भवति], तदा योगारूढः उच्यते. ॥४॥

तरी ज्याचिया इंद्रियांचिया घरा । नाहीं विषया-चिया येरझारा । जो आत्मबोधाच्या वोवरें । पेंहुडला असे ॥६२॥ ज्याचें सुखदुःखाचेनि आंगें । झंगटलें मानस चेवो नेवे । विषय पार्सीही आलियां से न रिचे । हें काय म्हणजनि ॥६३॥ इंद्रियें कर्माच्या ठायीं । वाढीनलीं परि केहीं । फळहेतुची चौड नाहीं । अंतःकरणीं ॥६४॥ असतेनि देई ऐतुला । जो चेनुचि^६ दिसे निदेला । तोचि योगारूढ भला । बोलखें तू ॥६५॥ तेथ अर्जुन म्हणे अनंता । हें मज विस्मौ बहु आइकतां । सांगें तथा ऐसी योग्यता । कवणें दीजे ॥६६॥

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥५॥

प्रतिष्ठा. ३० पराकाष्ठेच्या. ३१ निराधार आकाश. ३२ प्रवेश. ३३ हळू हळू. ३४ पाठाळ. ३५ चित्त स्थिर करण्याचा मार्ग. ३६ मस्तक. ३७ इच्छा. ३८ भेट. ३९ प्रेरयानें. ४० पाऊल. ४१ बंद होतें. ४२ बंद पडतें. ४३ सम. ४४ अत्यंत. ४५ परिपूर्ण. ४६ निर्णय. ४७ स्वयंपाकघरांत. ४८ निजला. ४९ शिणलेलें. ५० जागें होत नाहीं. ५१ स्मरण. ५२ कधी. ५३ इच्छा. ५४ विषयमान. ५५ दबडा ५६ जागा असता. ५७ लवळ.

अनुरूप असे ज्या ज्या वेळेस जें जें करणें पडेल, ४५ तें तें सर्व यथाविधि करून तो आपल्या शरिरांत अहंकार उत्पन्न होऊं देत नाही, आणि बुद्धीला फळाच्या आशेकडे जाऊं देत नाही. ४६ पार्था, ऐक. असा जो पुरुष, तोच संन्यासी, आणि तोच निःसंशय योगीश्वर होय. ४७ या हातोटीशिवाय, जो कोणी, नित्यनैमित्तिक कर्मे बद्ध आहेत असें समजून त्यांचा त्याग करतो, आणि लागलीच दुसरीं कर्मे करण्यास प्रवृत्त होतो, ४८ तो, एक लेप धुऊन टाकून दुसरा लेप लावण्याच्या आग्रहाचे स्वाधीन झालेल्या मनुष्याप्रमाणें उगोच घोटाळ्यांत पडतो. ४९ गृहस्थाश्रमाचें ओझे सर्वांच्या कपार्या अगोदर सहजांचे लागलें आहे; परंतु गृहस्थाश्रमाचें आचरण यथाविधि न करितां संन्यास घेऊन पाहिलें ओझें टाकून लगेच दुसरे ओझें डोक्यावर घेतो. ५० म्हणून, श्रौतस्मार्त होमादिक कर्मांचें यथाविधि आचरण न टाकतां कर्मांची मर्यादा ओलांडली नाही, तर आपल्याजवळच सहजानुसार योगसुख आहे. ५१

हे अर्जुना, ज्ञाते ज्याला संन्यास असें म्हणतात, तोच योग असें तूं समज. कारण, संकल्पत्यागावांचून कोणीही योगी होत नाही. २

एक-‘संन्यासी तोच योगी’ अशा एकवाक्यतेचा ध्वज अनेक शास्त्रांनीं या जगांत उभारला आहे. ५२ ज्या ठिकाणीं सोडलेला संकल्प नाहीसा होतो, त्याच ठिकाणीं, योगाचें सार जें ब्रह्म त्याची भेट होते, असें अनुभवाभर्ती ठरलें आहे. ५३

ज्या मुनीला ध्यानयोग प्राप्त करून व्यावयाचा आहे, त्याला विहित कर्मांचें आचरण हेंच साधन होय; व योग प्राप्त झाल्यावर तो पूर्णत्वास येण्याला कर्मनिवृत्ति हें साधन होय ३

पार्था, योगरूप पर्वताच्या माथ्यावर ज्याला जाण्याची इच्छा असल, त्यानें कर्ममार्गे हा सोपा जिना सोडतां कामा नये. ५४ या कर्ममार्गानें जाण्यास लागलें, म्हणजे पहिल्यानें या पर्वताचा यमनियमरूपी तळ लागतो; नंतर आसनाच्या पाऊल वाटेनें प्राणायामरूप कण्यानें वर जावें लागतें; ५५ नंतर, प्रत्याहार हाच कोणी अर्धा तुटलेला कडा लागतो. त्याच्यावरून बुद्धी-

वेही पाय निसरतात; आणि तो ओलांडतांना हठयाग्यांच्या सुद्धां पराक्राष्ट्या प्रतिज्ञा शोबटास जात नाहीत. ५६ तथापि अभ्यासाच्या बळानें प्रत्याहाररूप निराधार आकाशांत फक्त वैराग्यच हळूहळू चढू शकतें. ५७ अशा रीतीनें वायुरूप बोधवाचकन मार्ग कमीत असतां चित्त स्थिर करण्याचा मार्ग कसूं लागल्यावर तो ध्यानाच्या माथ्यावर येऊन पोहोचतो. ५८ सग त्याचें मार्ग चालणें बंद पडतें, व मनाचीही हांव बंद होते; आणि ब्रह्माशीं ऐक्य झाल्यामुळे साध्यसाधन भेद नाहीसा होतो. ५९ ज्या ठिकाणीं पुढील पाऊल टाकणें बंद होऊन मागीलही आठवण रहाव नाही, अशा सम-अविचार भूमीवर समाधि लागतो. ६० या उपायानें जो योगारूढ होतो, तो निःसंशय परिपूर्ण झाला. आतां त्याच्या चिन्हांचा निर्णय तुला सांगतो, तो ऐक. ६१

जेव्हां योगी विषयांचे ठिकाणीं व कर्मांचे ठिकाणीं सक्त होत नाही, आणि सर्व संकल्प टाकून देतो, तेव्हां त्याला योगारूढ असें म्हणतात. ॥ ४ ॥

हे पहा—जो आत्मबोधाच्या घरांत निजलेला असतो, (ज्याला आत्मज्ञान झालेलें असतें,) त्याच्या इंद्रियांच्या वरीं विषयांचें येणें जाणें बंद होतें. (त्याच्यावर इंद्रियांचा पगडा बसत नाही.) ६२ संसारांतील सुखदुःखांशीं झगडतांना टकरा देऊन ज्याचें मन विटल्यामुळें प्रोत्साहन पावत नाही, त्याच्याजवळ जरी विषय [मूर्ति-मंत] घेऊन उभे राहिले, तरी ते कोण आहेत त्याबद्दल त्याला स्मृतिही नसते. ६३ कदाचित् इंद्रियें कर्मे करण्याला प्रवृत्त झालीं, तरी त्याला अंतःकरणांत फळाच्या हेतूची इच्छा नसते. ६४ जो देहां जागा असतां निजलेला दिसतो, त्यालाच खरा योग साध्य झाला असें तूं ओळख. ६५ त्या वेळेस अर्जुन अनंतास म्हणतो, “देवा, तुम्ही जें सांगतां, तें ऐकून मला नवल वाटतें; तर ह्या योग्याला अशी योग्यता कोण देतो हें मला सांगा.” ६६

आपण आपल्या आत्म्यानें आत्म्याचा उद्धार करून घ्यावा; आपल्या आत्म्याला अधोगतीस नेऊं नये; कारण आत्मा हाच आत्म्याचा हितकर्ता व आत्मा हाच आत्म्याचा शत्रु होय. ॥५॥

अन्वयः—आत्मना आत्मानम् उद्धरेत्, आत्मानं न अवसादयेत्; आत्मा एव हि आत्मनः बंधुः, आत्मा एव आत्मनः रिपुः ॥ ५ ॥

तंव हांसोनि कृष्ण म्हणे । तुझे गवळ हें बोलणें । कवणासि काय दिजेल कवणें । अहैतीं पृथ ॥६७॥ ऐं न्यामोहाचिये शेजे । नळियां अविद्या निद्रितु होईजे । ते वेळीं दुःस्वप्न हा भोगिजे । जन्म-मृत्यूंचा ॥६८॥ पाठीं अवसांत ये चेंवो । तें तें अव-पंचि होय दौवो । ऐसा वपजे नित्य सद्भावो । तोही आपणपांचि ॥६९॥ म्हणजनि आपणचि आपणया । घातु किजतु असे धनंजया । चित्त देजनि नाथिलिया । देहाभिमाना ॥७०॥

बंधुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः । अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥६॥

अन्वयः—येन आत्मना एव आत्मा जितः, तस्य आत्मनः बंधुः आत्मा; अनात्मनः तु शत्रुत्वे आत्मा एव शत्रुवत् वर्तेत. ६

हा विचारुनि अहंकार सांदिजे । मग असतीच वेंस्तु होईजे । तरी आपली स्वस्ति सहजें । आपण केली ॥७१॥ येव्हीं कोशकीटकाचिया परी । तो आपणयां आपण घेरी । जो आत्मबुद्धि शरीरीं । चारुस्पर्धी ॥७२॥ केसे प्राप्तीचिये वेळे । निदेंवा ओंघलेपणाचे होहळे । कीं असते आपुले डोळे । आपण शांती ॥७३॥ कां कवण एकु भ्रमलेपणें । मी तों नव्हे गा घोरळों म्हणे । ऐसा नाथिला कुंडु अंतःकरणें । घेजनि ठाके ॥७४॥ येरवीं होय तें तोषि आहे । परि काह कीजे बुद्धि तैसी नोहे । देखा स्वप्नीचेनि घोंयें । कीं मरे साचें ॥७५॥ जैसी ते श्रुंकाचेनि जागभारें । नळिका भोषिंल्ली पुरी मोहरे । तेणें उडावें परिमपुरे । मनशंका ॥ ७६ ॥ वायांचि मान पिळी । अंडुवें ^{१६}हियें आंवळी । दि-टांतु नळी । धरुनि ठाके ॥७७॥ म्हणे दांघळा मी

कुंडा । ऐसिया भावनेचिया पडे ^{१७}खोडां । कीं मोक-किया पायांचा चवडा । ^{१८}गोंवी अधिकें ॥७८॥ ऐसा कैजेवीण आंतुंडला । तो सांग पां काय औणिकें दांघळा । मग न सोडीच जाची नेला । तोह्मि जर्षा ॥७९॥ म्हणजनि आपणयां आपणाचि रिपु । जेणें वाढविला हा संकल्पु । येर स्वर्गबुद्धी म्हणे बापु । जो नाथिलें नेवे ॥८०॥

जितात्मनः प्रज्ञांतस्य परमात्मा समाहितः । शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ७ ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेंद्रियः । युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकांचनः ८

अन्वयः—जितात्मनः प्रज्ञांतस्य परमात्मा समाहितः [भवति. यदा] योगी विजितेंद्रियः, ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा, समलोष्टाश्मकांचनः, शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः [समः] कूटस्थ [भवति, तदा] युक्तः इति उच्यते. ॥७॥८॥

तया स्वांतःकरणजितौ । सकलैकामोपशान्ता । परमात्मा परीर्ता । दूर नाहीं ॥८१॥ जैसा किडोळाचा दोषु जाये । तरी ^{२१}पंधरें तेंचि होये । तैसं जीवा प्रज्ञा-त्व आहे । संकल्पलोपीं ॥८२॥ हा घटाकार जैसा । निमालियां तथा अवकाशा । नळगे भिळों जाजें आकाशा । आनीं ठाया ॥८३॥ तैसा वेदाहंकार ना-थिला । हा समूळ जयाचा नाशिला । तोषि पर-मात्मा संचली । आधींचि आहे ॥८४॥ आतां शी-तोष्णाचिया वाहणी । सेध सुखदुःखाची कंडसणी । इयें नसमौती काहीं बोलणीं । मानापमानाचीं ॥८५॥ जे जिये वाटा सुरुं जाये । तेउतें तेजाचें विश्व होये । तैसं तथा पावे तें आहे । तोषि म्हणजनी ॥८६॥ देखें मेघांनि सुटती धारा । तिचा न रूपती जैसिया सागरा । तैसीं शुभाशुभें योगीश्वरा । नव्हती आनि ॥८७॥ जो हा विज्ञाना^{२२}भक्त भावो^{२३}तथा विवरितां^{२४} जा-हला दौवो । मग लागला जंय पाहों । तंव ज्ञान तें गुंतवी. २१ निरर्थक. २२ सांपडला. २३ दुसऱ्यानें. २४ जिकणारा. २५ सर्व इच्छा तृप्त झालेला. २६ इतरांप्रमाणें. २७ हिनकटाचा. २८ पंधराच्या दराचें. उत्तम सोने. २९ नाश पावल्यावर ३० अन्य स्वकी. ३१ सर्वत्र भर-लेला. ३२ विचार. ३३ सहज न होणें. ३४ भिन्न. ३५ संसारिक ज्ञान. ३६ विचार करितां.

१ आति, २ नळवान. ३ अकस्मात्. ४ जागृति. ५ व्यर्थ. ६ मिथ्या. ७ ब्रह्म. ८ कल्याण ९ आ-पल्या अंगाभांवतां काढ्यांचें घर दांघणारा किटा. १० सुशोभित. ११ (तरवारीचे) नारानें. १२ रावू. १३ फिरली. १४ उड्ड. १५ सुसरीकडे. १६ चवडे. १७ छापी. १८ चोंचीत. १९ खरोखर. २० खोड्यांत. २०

त्या वेळेस श्रीकृष्ण हसून म्हणतात:--तुझ्या बोल. पद्धतीने मला नवल वाटते. कारण, त्या अद्वैतांत कोणत्या कोणी काय सांगायचे आहे ? ६७ परंतु आत्मा-रूप सत्येवर बळकट अज्ञानाने जेव्हां मनुष्य निजलेला असतो, त्या वेळेस जन्ममृत्यूचीं दुष्ट स्वप्ने त्यास भोगावी लागतात ! ६८ नंतर अकस्मान् जागा झाल्यावर तो सर्व स्वप्ने व्यर्थ होतात; आणि आपण खरे आहो असा निश्चय होतो, तोही आपणच होय. ६९ म्हणून, हे धनंजया, खोदया देहावर भरवंसा ठेवला म्हणजे आपणच आपले घातात प्रवृत्त होतो.

ज्याने आत्म्याच्या साहाय्याने आत्मा जिंकिला, त्याचा आत्माच त्याचा बंधु-हितकर्ता होय; परंतु ज्याने आत्मा जिंकला नाही, त्याचा आत्माच त्याचा शत्रु होतो. ॥ ६ ॥

हा विचार करून अहंकार सोडला, म्हणजे मग आपले ब्रह्मस्वरूपच आपल्या प्रत्यक्षास येते. असे झाले म्हणजे आपण आपले कल्याण केले असे सहज होते. ७१ जो सुशोभित अशा शरिराचे ठिकाणी लुब्ध होऊन आत्मस्वरूप विसरतो, व आपलेपणा मानितो, तो कोसकिड्याप्रमाणे आगला आपण बैरी होतो. ७२ लाभाची वेळ आली असतां हतभागी मनुष्याला अंध-ळेपणाचे दोहळे आठवून तो आपले दोळे झांकितो, व वस्तुलाभाला अंतरतो; ७३ किंवा एखादा मनुष्य भ्रमाने माझा मीच हरवलों असे म्हणतो, आणि अंतःकरणांत तोच खोटा भाव घेऊन बसतो. ७४ बेरवीं या भ्रमाक्षिवाय पाहूं गेलें असतां तो स्वतांच ब्रह्म आहे; परंतु काहीं केव्हां त्वाचे बुद्धीला तसा भास होत नाही. पहा कीं-स्वप्नांतील तरबागीचे वाराने कोणी खरो खर मग्न होऊन ? ७५ राघूला धरण्याकरितां टांगलेली झाडावरील नळी त्याच्या अंगभाराने उलट फिरली असता, तो उडून न जाणें आपणच फिरलों अशी मनांत शंका येऊन ती जशी सोडीत नाही, ७६ व्यर्थ मान हालवतो, आणि छातीने व चवच्याने ती नळी आवळून बांधीने घेऊन ओरडतो, ७७ मी खरो खर बांधला गेलों अशा समजुतीने खोड्यांत पडतो, आणि मोकळ्या पायांचे चवच्याने नळी बळकट धरितो, ७८ आणि नंतर त्याला अर्धा तोडून नेला तरी तो ती

नळी सोडीत नाही; असा जो निरर्थक सांपडला, त्याला कोणी दुसरे सांभाळायस आले होते का सांग वर ! ७९ म्हणून, ज्याने मनातील संकल्प जास्ती वाढविले आहेत, तो आपला आपणच झग होय. पण जो पुरुष वृथा भिमान धारण करित नाही, तो आत्महानी होय ८०

ज्याने आपले मन जिंकिलें व ज्याच्या मनाला प्रसन्नता प्राप्त झाली आहे, तो जीव परमात्मरूपी आहे. जेव्हां योगी आपली इंद्रियें स्वाधीन ठेवितो, ब्रह्मज्ञान व अनुभविक ज्ञान यांनीं तुप्त असतो, माती, दगड व सोने हीं सारखीं समजतो, शीत-उष्ण, सुख-दुःख तसेच मान-अपमान हीं सारखीं मानितो, आणि निर्विकारस्वरूपीं मन स्थिर ठेवितो, तेव्हां त्याला 'युक्त' असें म्हणतात. ॥ ७ ॥

ज्याने आपले मन जिंकिलें आहे, व ज्याच्या सर्व वासना शांत झाल्या आहेत त्याला इतरांप्रमाणे परमात्मा लांब नाही. ८१ सोन्याचा हिणकटपणा तावून बाहींचा झाल्यावर तेंच जसे उत्तम सोने होतें, तद्वत् मनातील संकल्प नाहीतसे होतांच जीवास ब्रह्मत्व येतें. ८२ घटांतील आकाशाला, घटाचा नाश झाल्यावर जसे महाकाशाला भिळण्याकरितां दुसरे ठिकाणीं जावे लागत नाही, ८३ तसा ज्याच्या देहातील खोदया अहंकाराचा समूळ नाश झाला, तो पुरुष मुळचाच परमात्मा आहे. ८४ असा स्थितीत शीत किंवा उष्ण, सुख किंवा दुःख, मान किंवा अपमान यांचा विचार त्याचे ठिकाणीं मुळांचे संभवत नाही; म्हणजे त्याला हे सर्व सारखे दिसते. ८५ ज्या ज्या वाटेनें सूर्य जातो, त्या त्या ठिकाणीं त्याचा प्रकाश पडतो; त्याप्रमाणे, त्याला जी जी वस्तु आढळते, ती ती-तो स्वतः ब्रह्मरूप बनल्यामुळे-ब्रह्मरूपीच भासते. ८६ पहा कीं, मेघांपासून सुटणाऱ्या पावसाच्या धारा ज्याप्रमाणे समुद्राला खुपत नाहीत, त्याचप्रमाणे, जो ब्रह्मरूप बनला आहे, त्याला शुभाशुभ कसें हीं भिन्न वाटत नाहीत. ८७ परोक्ष (संसांगिक) ज्ञानाचा विचार करूं लागल्यावर, तें व्यर्थ आहे असा ज्ञानाचा भास होतो, त्याला, तो ज्ञानाचा शोध करूं

तोचि ॥८८॥ आतां व्यापकु कीं एकदेशी । हे ऊहा-
पोही जे ऐसी । ते करावी ठेली^१ आपैशी । दुजे-
मणीण ॥८९॥ ऐसा शरीरिचि परि कौतुकें । परब्रह्मा-
चेनि पांढें तुंके । जेणें जितलीं एकें । इद्रियें गा ॥९०॥
तो जितेंद्रिय सहजें । तोचि योगयुक्त म्हणिजे ।
जेणें सानें थोर नेणिजे । कवणे काळीं ॥९१॥ देखें
सोनयाचें निलळ । मेरुयेसलें दिसाळ । आणि माति-
येचें दिखळ । सरिसेंचि मानी ॥९२॥ पाहतां
पृथ्वीचें मोल थोडें । ऐलें अनर्थ रत्न चोखडें । देखे
वगडाचेनि पाडें । निघांडु ऐसा ॥९३॥

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबंधुषु ।

साधुबन्धि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥९॥

अन्वयः—यः सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबंधुषु, सा-
धुषु च पापेषु अपि समबुद्धिः [आस्ति, सः] विशिष्यते. ॥९॥

तेथ सुहृद आणि शत्रु । कां उदासु आणि मित्रु ।
हा मावभेदु विचित्रु । करूप कैचा ॥९४॥ तया बंधु
कोण कांझाची । द्वेषिया कवण तयाचा । मीचि
विश्व ऐसा जयाचा । बोधु जाहला ॥९५॥ मग तया-
चिये दिठी । अधमोत्तम असे किराटी । काय परिसा-
चिये कसवटी । वानियां कीजे ॥९६॥ ते^२ जैसी नि-
र्वाणें सुवर्णाचि करी । तैसी जयाचि बुद्धी चराचरी ।
होय साम्राजि उजरी । निरंतर ॥९७॥ जे ते विश्वा-
ळकाराचें जितुरे^३ । जरी आहाती आनानें आकारें ।
तरी वडले एकचि आंगारें । परब्रह्म ॥९८॥ ऐलें जा-
णणें जें बरवें । तें फावलें तया आशयें । म्हणोनि
आहोचवाहाचे न शकवे । येणें आकाराचि ॥९९॥
घोपे पटामाचि दटी । दिसे तंतूची सैब सृष्टी । परी
तो एकवांचूनि गोष्टी । दुर्ज नाही ॥१००॥ ऐथेनि
प्रतीती हें^४ गवसे । ऐसा अनुभव जयातें असे । तोचि
समबुद्धि हें अंगारिसें । नव्हे जाणें ॥१०१॥ जयाचें

नांव तीर्थरौबो । वृज्जें प्रशस्तीसि ठावो । जयाचेनि
संगें ब्रह्मभावो । आतासही ॥१०२॥ जयाचेनि बोले धनु
जिये । दिठी महासिद्धीतें विये । देखें स्वर्गसुखादि
हयें । खेळु जयाचा ॥१०३॥ बिपायें जरी भाठवला चि-
त्ता । तरी दे आपुली योग्यता । हें असो तयाचें
प्रशंसिता । लाभु जाचि ॥१०४॥

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहासि स्थितः ।

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः १०

अन्वयः—योगी रहासि स्थितः एकाकी, यतचित्तात्मा,
निराशीः, अपरिग्रहः [च सन्] सततं आत्मानं युञ्जीत. १०

पुढती अस्तवेनी ऐलें । जया पौहले अद्वैतदिवसे ।
मग आपणपांचि आपणु असे । अखंडित ॥ ५ ॥
ऐसिया दटी जो विवेकी । पार्या तो एकाकी । सहजें
अपरिग्रही जो तिहीं लोकीं । तोचि म्हणुनी ॥१०५॥
ऐसियें जयाचोरें । निष्पन्नी लक्षणे । आपुलेनि
बहुवसपणें । श्रीकृष्ण बोले ॥१०६॥ जो ज्ञानियांचा
बाप । देखणेयांचे दिठीचा दीप । जया दादुलयाचा
संकल्प । विश्व रची ॥ ८ ॥ प्रेणवाचिये पेटे । जा-
हलें शब्दब्रह्म मोजितें । तें जयाचिये यशा धाकुटें ।
देव न पुरे ॥१०७॥ जयाचेनि आंगिकें तेजें । आबो
रविशशीचिये वैणिजे । म्हणुनी जग हें वैसजे ।
वीण असे तया ॥१०८॥ हां गा नामचि एक जयाचें ।
पाहतां गगनही दिसे टांचें । गुण एकक काय
तयाचे । अकलिशील तू ॥१०९॥ म्हणोनि असो हें
वानें । सांगो नेणो कवणाचीं लक्षणे । दावाचीं
मिथें येणें । कां बोलिलें ते ॥११०॥ ऐकें दैताचा
ठावोचि फेडी^५ । ते ब्रह्मविद्या किजेळ उघडी । तदि
अर्जुना पंढिये हे गोडी । नासेळ हन ॥१११॥ म्ह-
णोनि तें तैलें बोलणें । नव्हे सपातळ जाड लावणें ।

१ अभ्यापक, २ वाटावाट, ३ राहिली, ४ कसाला, ५
तोलला जातो, ६ मेरु पर्वतापर्यंत, ७ मोठें, ८ अमोल,
९ ज्याला गरज नाही तो, १० आप्त, ११ कशाचा, १२
अंतर, १३ कसवटी, १४ केवळ, उत्तम, १५ रीट, १६
ठसे, १७ सुवर्ण, १८ समजलें, १९ बरचेवर, २० फसत
नाही, २१ चित्रविचित्र विश्वरचना, २२ घातल्याने, २३
जग, २४ खोटे, वेगळे, २५ प्रयाग, २६ समाधानास, २७

पुनः, २८ मावळत नाही, २९ उदय झाला, प्रातः
काल झाला, ३० हानसूर्य, ३१ अद्वितीय, ३२ संग्रह
न करणारा, ३३ ठोस, ३४ सिद्धाची, ३५ बहुगुण-
वर्धसंपन्नतेने, ३६ श्रेष्ठ, ३७ समर्थाचा, ३८ आकाराच्या,
३९ उत्तम बल, ४० अंगाच्या, ४१ प्रतिष्ठा, ४२
व्यापारास, ४३ आधार, ४४ तुष्ट, ४५ जाणहीन,
४६ नाहीसा करी, ४७ अति मिव, ४८ वडला.

स्वयम्भूत असतां आपणच आहे असे वाद लागते. ८८ नंतर, मी व्यापक आहे किंवा अव्यापक आहे याची तो वाटाघाट करू लागल्यावर, ती जागच्या जागीच राहते; कारण, त्याच्या मनांत द्वैतभाव नसतो. ८९ अशा रीतीने धारितां राहून ज्याने आपली इंद्रियें जिकली आहेत, व जो कौतुकाने परब्रह्माच्या योग्यते ला आला आहे, ९० तोच सहज जितेंद्रिय आणि तोच योगी! कारण, त्याला लहान आणि थोर हा भेद कधी नसतो. ९१ असे पहा कीं, शुद्ध सोन्याचा मेरू एवढा पर्वत व मातीचे टेंकूड हीं दोन्ही जो सारखीच मानतो, ९२ ज्याचे मोल पाहू गेलें असतां त्यापुढे पृथ्वीचेही मोल थोडें आहे अशा रत्नाला केवळ दगडाप्रमाणें मानण्याइतका जो निरिच्छ असतो, ९३

ज्या योग्याची सुहृद् (प्रत्युपकाराची आशा न धरितां उपकार करणारा), मित्र (सहवासानें प्रीति करणारा), शत्रु, उदासीन, मध्यस्त, द्वेषास योग्य व संबंधी यांचे ठिकाणीं, आणि साधूचे ठिकाणीं, तशीच पाण्याचे ठिकाणींही समबुद्धि असते, तो सर्वांत श्रेष्ठ आहे. ९

त्याचे ठिकाणीं आप्त आणि शत्रु अथवा उदासीन आणि मित्र अशा विविध कल्पना कोटून येणार? ९४ मीच जग आहे असा ज्याच्या मनांत बोध झाला आहे, त्याला बंधु कोण आणि द्वेषी कशाचा? ९५ मग, अर्जुना, त्याच्या दृष्टीला लहान आणि थोर असा कोटून भास होणार? असे पहा कीं, परिसाच्या कसोटीस लागल्यावर विरनिराळे कस लागतील काय? ९६ त्या कसोटीपासून जसे शुद्ध सोने उत्पन्न होतें, तशी त्याची बुद्धि नेहमी बराबरांचे ठिकाणीं केवळ एकत्वच जाणते. ९७ विश्वरूप अलंकारांचे ठसे जरी पुष्कळ आकाराचे आहेत, तरी ते एकाच परब्रह्मरूपी सुवर्णाचे बदलेले आहेत, ९८ असे शुद्ध व खरे तत्त्व ज्याला पूर्णपणे समजलें आहे, तो चित्रविचित रत्नेनें बरचे-बर फसला जात नाही. ९९ बळाकडे पाहिलें असतां जसें तें सर्व तंतुमय दिसतें, तसें त्याला ब्रह्मावांचून जगतांस दुसरे काही दिसत नाही. १०० अशा रीतीनें सर्व जग भरलेलें आहे असा ज्याला अनुभव येतो, तोच समबुद्धि होय हें कोटें नाही असें पक्षें समज. १

१८

ज्याचे नांव तीर्थराज होय, ज्याचे दर्शन घेतलें असतां अंतःकरणांला समाधान होतें, आणि ज्याच्या संगतानें, अहंकारानें अभित झालेल्या पुरुषांची प्राप्ति जाऊन तो ब्रह्मस्वरूप होतो, २ ज्याचे बोलणें हें धर्माचें जीवन, आणि दृष्टि ही महासिद्धि उत्पन्न करणारी होय, व हीं स्वर्गमुख इत्यादि मुखें हे ज्याचे खेळ आहेत, ३ अशा मनुष्याची जरी चिंतांत आठवण झाली, तरी तो आपली योग्यता देतो. फार काय सांगावें? त्याची स्तुति केली असतां महान लाभच आहे. ४

योग्यानें एकटेंच एकांतांत वास करून, आणि मन व देह स्वाधीन ठेवून, कशाचीही आशा व संग्रह न करितां सतत आत्मध्यान करावें. ॥ १० ॥

जो कधीही मावळत नाही असा ज्ञानसूर्य ज्याचे हृदयांत उदय पावला आहे, तो आपण आपल्या ठिकाणींच सदोदीत ब्रह्मानंदांत असतो. ५ पार्थी, असा दृष्टीनें जो विचार करितो, तोच अद्वितीय व तोच तिन्ही लोकां संग्रह न करणारा असें जाण. ६ अशा प्रकारे आपल्या स्वताच्याहीपेक्षा विशेष गौरवानें श्रीकृष्णांनी साधूंचीं ठोकळ लक्षणे सांगितलीं. ७ जो सर्व ज्ञानी लोकांत श्रेष्ठ, व सर्व पाहणाऱ्यांच्या दृष्टीचा प्रकाशक, आणि ज्या समर्थ्याच्या केवळ संकल्पानें विश्वाची रचना होते, ८ उक्ताच्या बाजारांत जें शब्द-ब्रह्मरूप उत्तम वस्तू निघालें, तें ज्याच्या यशास आच्छादन करण्यास पुरत नाही: (ज्या श्रीकृष्णाचे यशाचें वेदही वर्णन करूं शकत नाहीत;) ९ ज्याच्या अंगाच्या तेजानें सूर्य आणि चंद्र यांच्या व्यापारांस प्रसिद्धा येते, तेन्हां हें जग त्याच्या आधाराशिवाय आहे काय? ११० पहा कीं, ज्याच्या नुसत्या नांवाबरोबर गगन तुच्छ दिसतें, असे नवे किती गुण तू जाणतील? ११ म्हणून ही प्रशंसा आतां पुरे; कारण, अशा लक्षांनीं युक्त जो श्रीकृष्ण भगवान, तो ज्या साधूंचे वर्णन करितो, त्यांचीं लक्षणे आम्ही सांगू शकत नाहीं; परंतु सांगायीं म्हणून सांगितलीं १२ जी ब्रह्मविद्या द्वैताचा नाश करते, ती जर स्पष्ट केली, तर आपला भियकर असा जो अर्जुन, त्याची प्रीति नाहीसी होईल, १३ म्हणून ब्रह्मज्ञानाविषयीं व नोळता

केलें मनचि वेगळवानें । भोगावया ॥१७॥ जबा
 सोईभाव अटक । मोक्षसुखालागोनि रंकु । तयाचिचे
 दिठीचा झेंपे कळंकु । लागेल तुझिया प्रेमा ॥१५॥
 विषाचें अहंभाव ययाचा जाईल । मी तेंचि हा
 जरी होईल । तरि मग काय कीजेल । एकलेया ॥१६॥
 दिठीचि पाहतां निविजे । कां तोंड अरोनि बोलिजे ।
 नातरी दादुनि खेंवें दीजे । ऐसें कोण आहे ॥१७॥
 आपुलिचा मना बरवी । अर्साई गोठी जीवी ।
 ते कवणेंसि चावळांची । जरी ऐक्य जाहलें ॥१८॥
 इया काकुळती जगार्दने । अम्योपदेशाचेनि हांता
 हने । बोलामाजि मन मने । आलिंगूं सरलें ॥१९॥
 हें परिसतां जरी कांनहें । तरी जाण पां पांथ
 उघडें । कृष्णसुखाचेंचि रूपडें । बोललें गा ॥२०॥
 हें असो बयलेचिचे शेवटीं । जैसें एकचि बिये
 बांसोटी । मग ते मोहाची त्रिपुटी । नाचो
 लागे ॥२१॥ तैसें जाहलें श्रीभक्तता । ऐसें तरि
 मी न म्हणता । जरी तयाचा न देसता ।
 अतिशयो एव ॥२२॥ पाहा पां नवल कैसें
 चोखें । के^१ उपदेशु केउतें^२ मुंजें । परि पुढें
 बोलमाचें भोजें । नाचत असे ॥२३॥ जावडी आणि
 काजवी । व्यसन आणि शिणवी । पिसे^३ आणि न
 मुलवी । तरी तें काह ॥२४॥ म्हणजनि भावार्थु
 तो ऐसा । अर्जुन मैत्रिचेचा कुंवस्ता । कीं सुखें सु-
 गारकिचा मानसा । दर्पणु तो ॥२५॥ बापरी बाप
 पुण्यपवित्र । जर्गी अक्कीजासि सुखेत्र । तो श्रीकृ-
 णकृपे पात्र । बाचिलार्गी ॥२६॥ हो कां आत्म-
 निवेदनातकींची । जे पीठिकी होव सक्याची । पार्थु

अधिर्होत्री तेथिची । जगुंकां जा ॥२७॥ वासीचि
 गोसावी न वेगिजे । मग पाहकाचीं गुण बेइजे ।
 ऐसा अर्जुन तो सहजें । पडिजे हरी ॥२८॥
 पाहा पां अनुरागे भजे । जे प्रियोसेमं मानिजे ।
 ते पसीहूनि काय न बानिजे । पतिव्रता ॥२९॥
 तैसा अर्जुनचि विशेषें स्तवावा । ऐसें आवडलें मज
 जीबा । जे तो सिमुवनीचिया देवा । एकाचतेंतु जा-
 हला ॥३०॥ जयाचिया आवडीचेनि पैंगें । अम-
 तुही मूर्ति आवगे । पूर्णाहि परी लागे । अवस्था
 जयाची ॥३१॥ तेच ओते म्हणती पैव । कैसी
 बोलाची हवाई । काय नादौतें हन बरवें ।^३ जिणोनि
 आली ॥३२॥ हांही नवल बोहे देशी । मन्हादी
 बोलिजे तरी ऐत्री । बांजें उमटताहे जांकार्शी ।
 साहित्य रंगाचें ॥३३॥ कैसें उमेसचादिणें तीर ।
 आणि भावार्थु पडे गार । हेचि शोकार्य कुमुदिनी
 कीर । सांविचा होती ॥३४॥ चांदेचि निर्धाडां करी ।
 ऐसी मनोरथी वे थोरी । तेजें विवळेंले अंतरीं ।
 तेच डोळें आला ॥३५॥ तें निवृत्तिदासें जाणितलें ।
 मग अवधान या म्हणितलें । नवल पांडवकुकीं
 पोंहलें । कृष्णदिवसें ॥३६॥ देवकीचा उदरीं बाहिला ।
 यशोदा सायासें पाळिका ।^४ भोळीं उपेगी गेला । पांड-
 वांसी ॥३७॥ म्हणजनि बहुदिवस बोलेंगावा । कां
 अंधसर पाहोनि विनवावा । हाही सोसूं तथा सदेवा ।
 पडेचिना ॥३८॥ हें असो कथा सांगें वेगीं ।
 मग अर्जुन म्हणे सैलंगी । देवा हवें संसचिन्हें
 आंगीं । न ठेकती माझ्या ॥३९॥ वेन्ही जा
 लक्षणाचिया निजसारीं । मी अंपाहें कीर अपुरा ।
 परि तुमचेनि बोलें अंधचारा । थोरावे जरी ॥४०॥

१ अहंभाव. २ अडथळा. ३ कदाचित्. ४ आनंदानें. ५
 आलिंगन. ६ न मावणारी. ७ बोलावी. ८ अडचण.
 ९ योगझालाचे. १० भिषाणें. ११ अवघड. १२ व-
 याच्या. १३ पुतळी. १४ अतिशय प्रेम. १५ जावड. १६
 कोठें. १७ कोणीकडे. १८ युद्ध. १९ प्रीतीचें. २० चित्र.
 २१ पिशाच. २२ घर. २३ भय. २४ आत्मनिवेदनाच्या
 मागची. २५ श्रुतिका. २६ मालक. २७ देवता. २८
 यमजान. २९ वर्णन करावा. ३० सेवकाचा. ३१ प्रीतीने.
 ३२ नवन्वानें. ३३ एकच अधिष्ठान. ३४ संबंधाचें.

३५ अवघरे. ३६ गंमत, खोसा. ३७ स्वरास. ३८
 सौंदर्य. ३९ जिकून. ४० ठसे. ४१ हदवी. ४२ भवण
 सुखाचे नवरस. ४३ शान. ४४ चकचकित. ४५ प्रसूत.
 ४६ सहज. ४७ इच्छा. ४८ निष्काम. ४९ प्रकाशले.
 ५० विस्मय. ५१ उजाडलें. ५२ शेवटी. ५३ उपयोगी
 पडला. ५४ सेवा करावी. ५५ समय. ५६ प्रवासा. ५७
 कळिवाळपणानें. ५८ बसत गाहीत. ५९ तारपत्र. ६०
 अवोग्य. ६१ विचार करा. ६२ योग्य होईन.

आपल्या आठ पदवा कावून अर्जुनाचें मन खावया व आपल्या प्रेमाचा उपभोग घेण्याकरितां वंगळें ठेविलें. १४ जे अहंमत्प्राप्यंत येऊन ठेपले आहेत, व जे मोक्षसुखाच्या प्राप्तीकरितां गयावयां झाले आहेत, त्यांच्या दृष्टीचा कळकळ दाखित तुझ्या ब्रह्मविद्येच्या ठिकाणीं असलेल्या प्रेमाका लागेल. १५ कदाचित अर्जुनाचा मीपणा जाऊन 'मी तोच हा' असें जर होईल, तर मग मी एकज्याचें काय करावयाचें आहे? १६ पाहिल्याबरोबर कोळे फांत होण्यास, व तोंड भरून बोलण्यास, किंवा आनंदानें दड आलिंगन देण्याला दुसरें कोण आहे? १७ जर अर्जुनाचें आणि माझें ऐक्य झालें, तर आपल्या मनास न मावणारी अशी उत्तम गोष्ट ती कोणाबद्दल बोलामी? १८ या अदृक्कीमुळे श्रीकृष्णांनीं बोलण्यांत साधूंचीं लक्षणे सांगून ब्रह्मज्ञानाचा उपदेश केला व त्याचें मन बळविलें. १९ हें तुम्हां श्रोत्यांना जरी ऐकतांना अशक्य वाटेल, तरी पार्थ हा खरोखर श्रीकृष्णाच्या सुखाचीच ओतीव मूर्ति आहे असें पक्कें समजा. १२० हें असो; एखाद्या बांस झीला, तिचें बळ होऊन येत्यानंतर, एकच मूळ झालें म्हणजे ती जशी त्याच्यावरील प्रेमाची प्रत्यक्ष पुतळी होऊन नाचूं लागते, २१ तशी श्रीकृष्णांची गोष्ट झाली आहे! त्याचें अर्जुनावरील अतिशय प्रेम जर दृष्टोत्पत्तीस व येतें, तर मी असें बोललों नसलों. २२ पहा कीं, हें काय नवल व कोण आवड? कीं कसला सुदुप्रसंग, आणि हा काय उपदेश? परंतु अशा ठिकाणीं भगवंताच्या प्रीतीचें चित्र जो अर्जन, त्याच्यापुढें प्रेमाचें कौतुक [मूर्तिमान] नाचत आहे! २३ लज्जा उत्पन्न करणारी आवड, शीण उत्पन्न करणारे व्यसन, व न भुलविणारे पिशाच असा गोष्टी दृष्टीस पडतील, तर काय उपयोग? २४ या गोष्टीचे सार इतकेंच कीं, अर्जुन हा श्रीकृष्णाच्या मैत्रीचें घर होय, किंवा सुखाने शृंगारलेलें आपलें मन पाहण्याचा आरसाच होय. २५ असा प्रकार अर्जुन हा धन्य, पुण्यपवित्र आणि भक्तिरूप बीज पेरण्याचें उत्तम क्षेत्र असल्यामुळेच श्रीकृष्ण-कृपेस पात्र झाला! २६ श्रवणापासून आत्मनिवेदनापर्यंत जा नऊ प्रकारची भांक आहे, त्यांपैकी आत्मनिवेदनाच्या अलीकडची जी सकय नांवाची आठवी भांक, त्या ठिकाणाची अर्जुन हा मुख्य देवता आहे. २७ मालक (भगवान) श्रेष्ठ शेजारी असतां त्यांचे वर्णन न करितां शेवटाच्या गुणांचे वर्णन केले असतां मालकाचा आवडाचें अशा योग्यतेचा

अर्जुन हा भगवंताचा आवडता आहे. २८ जी पवित्रता आपल्या पतीची प्रीतीनें सेवा करिते आणि पतीस मान्य होते, त्या पतिव्रतेची पतीपेक्षां बाळागणी कां करूं नये? २९ त्याचप्रमाणें, अर्जुनाचीच विशेष स्तुति करावी असें माझ्या मनास वाटलें. कारण, तो त्रिभुवनाच्या भाग्याला पात्र झाला आहे! १३० ज्याच्या आवडीच्या वेळानें निराकार असा ब्रह्माका देखील अवतार घेणें भाग पडत; आणि त्याच्या सर्व इच्छा पूर्ण असूनही अर्जुनाबद्दल त्याला उत्कंठा उत्पन्न झाली! ३१ तेव्हां श्रोते म्हणाले:—देवाची गति काय विविध आहे? आणि तशीच वर्णन करण्याची शैली तरी काय आहे? कीं जिथ्या सुंदरपणानें नाद-ब्रह्मालाही जिकिलें आहे. ३२ शुद्ध मराठी भाषेंत जर अशा रीतीचें वर्णन करितां येतें, कीं ज्याच्यापासून हृदयावर शृंगारादि नवरसांचे निग्निराळे ठसे उमडतात, तर हें अतिशय नवल नव्हे काय? ३३ ज्ञानेश्वराचें हें बोलणें कसें आहे म्हणाल, तर ज्ञानरूप चंद्राच्या चांदण्याप्रमाणें स्वच्छ असून त्याच्या भावार्थापासून मनाका आनंद होता; म्हणून गीतेच्या श्लोकांचा अर्थ चंद्रनिकासी कमलाप्रमाणें सहज उमळला आहे! ३४ त्या बोलण्याची अशी योग्यता आहे कीं, ब्रह्मविद्या ऐकणाराची इच्छा याच्या श्रवणापासून तृप्त होते; अशा या बोलापासून आंते अंतर्धर्मी प्रसन्न होऊन बोलूं लागले. ३५ असा श्रोत्यांच्या मनातील भाव निवृत्तिदास ज्ञानदेव यांनीं जाणून, मग, 'श्रोतेहो, इकडे लक्ष या' असें ते म्हणाले. कृष्णकर दिवसानें पांढवकुळावर प्रकाश केला. (श्रीकृष्णांनीं पांढवांवर कृपा केली.) ३६ [तो कृष्ण कसा आहे म्हणाल, तर] ज्याला देवकीनें आपल्या उदरांत नऊ महिने बागविलें, अशोदेन अति कष्टानें ज्याचें जालनपाळन केलें, तो जेवटीं पांढवांच्या उपयोगा पडला! ३७ म्हणून, पुष्कळ दिवस त्याची सेवा करावी, किंवा समय पाहून त्याची विनवणी करावी, इतका देखील प्रयास त्या दैवदान अर्जुनाला पडला नाही! ३८ श्रोते म्हणतात, " ज्ञानेश्वरा, हा पाल्हाळ राहू या, आतां पुढे कस भाग लवकर सांगा. " तेव्हा ज्ञानेश्वर म्हणतात:—अर्जुन लढिवाळण्यानें म्हणतो कीं, " देवा, तुम्ही हीं जीं संतांचीं चिन्हें सांगितलीं, तीं माझ्या अंगीं वसत नाहीत. ३९ येन्हुयों या लक्षणांचें तात्पर्य जाणण्यास मी खरोखर अयोग्य आणि अपुरा असा आहे; परंतु तुमच्या सांगण्यानें जर मला योग्यता आली तर येईल. १४० जर

जी तुम्ही चित्त देवाक । तरी ब्रह्म मित्रां होइजेक ।
 काय जहालें अभ्यासिजेक । सांगाल जें ॥ ४१ ॥
 हांडो नेणें कवणाची काहाणी । आहकोनि श्लाघि-
 जत असों संतःकरणी । ऐसी आहलेपणाची शिर-
 बाणी । कायसी देवा ॥ ४२ ॥ हें जाणें म्यां होइजो
 को । येतुलें गोसावी आपुलेपणें कीजो कां । तंव
 हांसोनि भीकृष्ण होकां । करुं म्हणती ॥ ४३ ॥ देखा
 संतोष एक न जोडे । तंवचि मुखाचें सैंध सोंकडें ।
 मग जोडलिवा कवनेकडे । अपुरें असे ॥ ४४ ॥ तैसा
 सर्वेस्वर बळिया सेवकें । म्हणोनि ब्रह्मही होय तो
 कोतुकें । परि कैसा भिरें आंतला पिकें । देवाचेनि
 ॥ ४५ ॥ जो जन्मसहस्रांभियासाठीं । इन्द्रादिकांही म-
 हाग भेटी । तो जचीनु केतुका किरीटी । जे बोलुही
 न साहे ॥ ४६ ॥ मग देवा जें पांढवें । म्हणितलें
 म्यां ब्रह्म होआवें । तें जसोवही देवें । अवधारिलें
 ॥ ४७ ॥ तेथ ऐसोचि एक विचारिलें । जे वा ब्रह्मत्वाचे
 सोहळे जाहळे । परि उदरा वैराग्य आहे जाळें ।
 बुद्धीचिया ॥ ४८ ॥ वेष्टीं दिवस तरी वा अपुरे ।
 परि वैराग्यवसंताचेनि भरें । जे सोईसाव मंडुरें ।
 मोडोनि आला ॥ ४९ ॥ म्हणोनि प्रासिफेळीं फळतां ।
 ययासि वेळु न लगेक आतां । होय विरकु ऐसा
 अनंता । भरवसा जाहला ॥ ५० ॥ म्हणे जें जें हा
 अधिष्ठाक । तें आरंभीच बया फळेक । म्हणोनि
 सांगितला न वेचेल । अभ्यासु बायां ॥ ५१ ॥ ऐसैं
 चिवरोनियां श्रीहरी । म्हणितलें तिये अवसरीं । ज-
 र्जुना हा अवधारीं । पंथराज ॥ ५२ ॥ तेथ प्रवृत्ति-
 रुच्या बुडीं । दिसती निवृत्तिफळाचिया कोडीं ।
 मित्रे मार्गाचा कोपडी । मंहेष्टु आशुनी ॥ ५३ ॥ पै
 योगिवृंदें वैदिलीं । जौडवीं आकाशीं निचालीं । कीं
 तेथ अनुभवाच्या पावलीं । धोरणुं पडिला ॥ ५४ ॥

१ स्तुति करणें. २ मोठेपणा. ३ चोहोंकडे. ४ संकट.
 ५ बळकट. ६ थरां. ७ दडपळेला. ८ मोडोरानें. ९
 मोक्षप्राप्ति. १० ग्रहण करील. ११ व्यर्थ होणें. १२ राज-
 मार्ग. १३ आचरणवास तबारे ज्ञान्यावर; संसारवृक्षाच्या.
 १४ यात्रेकरू. १५ संकर. १६ प्रथम. १७ आढव्याति-
 रुच्या मार्गानें. १८ हृदयाकाशीं. १९ बांग. २० सरळ

सिहीं आत्मबोधाचेनि वेडुकारें । बांग वेतकी एक-
 सरें । कीं येर सकळ मार्ग निर्देशुरे । सांडूनियां ॥ ५५ ॥
 पोंडीं महर्षीं वेणें आळे । साधकांचे सिद्ध जाहाळे ।
 औरमाविद थोरेंवळे । वेणेंचि पंथें ॥ ५६ ॥ हा मार्ग
 जें देखिजे । तें ताहाब भूक विसरिजे । रात्रिविषसु
 नेणजे । वाटे इथे ॥ ५७ ॥ चाळतां पाउक जेथ पडे ।
 तेथ अपवैर्गाची लागी चघडे । आंष्टांटलिया तरी
 जोडे । स्वर्गसुख ॥ ५८ ॥ निगिजे पूर्वीलिया मोहैरा ।
 कीं येइजे पाश्चिमेधियां घरा । निश्चलपणें धनुर्धरा ।
 चालणें पथिचें ॥ ५९ ॥ वेणें मार्गें जया ठाया जाइजे ।
 तो गांवो आपणाचि होइजे । हें सांगों काय सहजें ।
 जाणसी तूं ॥ ६० ॥ तेथ पायें म्हणितलें देवा ।
 तरि तेंचि मग केव्हां । कां अंतिसमुद्रांनि न का-
 टावा । बुडतु जी मी ॥ ६१ ॥ तंव कृष्ण म्हणती
 ऐसैं । हें कैसंखळ बोललें कायसैं । आम्ही सांगसों
 आपसे । बरि पुसिलें तुवां ॥ ६२ ॥

शुची देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।

नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ १ ॥

अन्वयः—शुची देशे स्थिरं, न अत्युच्छ्रितं, न अतिनीचं,
 चैलाजिनकुशोत्तरं आसनं आसनं प्रतिष्ठाप्य. ॥ १ ॥

तरी विशेषें आलां बोलिजेक । परि तें अनुभवं उ-
 पेगा जाईल । म्हणोनि तैसैं एक लगेक । स्थान
 पाहावें ॥ ६३ ॥ जेथ औरानुकेचेनि कोटें बैसलिवा
 उठों नाचडे । वैराग्यासी दुणीव चडे । देखिलिया
 जें ॥ ६४ ॥ जो संतां वसविला ठावो । संतोषासि सा-
 र्वोको । मना होय उस्तावो । पैयांचा ॥ ६५ ॥ अन्व-
 सुचि आपणयातें करी । हृदयातें अनुभव बरी ।
 ऐसी रम्यपणाची थोरी । अखंड जेथ ॥ ६६ ॥ जया
 आंड जातां पार्था । तपश्चर्या मनोरथा । पाखांडियाहि
 आस्था । समूळ होय ॥ ६७ ॥ स्वभावे वाटे येतां ।

मार्गानें. २१ अज्ञानांतील. २२ मार्गानें. २३
 तत्त्वज्ञानी. २४ श्रेष्ठ झाले. २५ मोक्षाची. २६ आढमार्गानें
 गेल्यास. २७ निघावें. २८ प्रवृत्तीच्या. २९ वाटेस. ३०
 निवृत्तीच्या. ३१ उत्कंठा. ३२ अमर्याद उतावळा. ३३
 अभ्यासानें. ३४ करमणुकांचे. ३५ होसनें, सुखानें. ३६
 सहाब. ३७ बाजूनें.

तुम्ही मनांत आणले, तर मी ब्रह्म सुद्धा होईन ! तुम्ही ज्याचा मला अभ्यास करावयास सांगाल, तो कर-
ण्याला मला काय अशक्य आहे ? ४१ ही
तुम्ही कोणाची गोष्ट सांगितली हे मला कांहीं
कळत नाही; परंतु ती ऐकल्यापासून तिची स्तुति
करावी असे अंतःकरणांत वाटते; तर ही योग्यता
ज्याच्या अंगांत असेल, त्याच्या आनंदास पारावारच
नाही ! ४२ प्रभो, याचप्रमाणे माझे अंगी योग्यता
येईल एवढे आपण कराल काय ? ” तेव्हा श्रीकृष्ण
हसून म्हणाले की, “ हो, तुला आम्ही ब्रह्मरूपी
कसे. ” ४३ असे पहा की, जर एक संतोष
प्राप्त व ज्ञाना तर बोहीकडे सुखाची उणीव असते
परंतु तो प्राप्त झाल्यावर मग कोठे सुखाची उणीव
येईल ? ४४ त्याचप्रमाणे, जो सर्वेश्वराचा पूर्ण सेवक
बनला आहे, तो सहज ब्रह्मरूपी होऊ शकेल; पण
अर्जुन सुदैवाच्या पिकाच्या भाराने किती लचला आहे
पहा: ४५ जो ईश्वर हजारों जन्मांनी इंद्राला सुद्धा
भेटल्यास दुर्मिळ आहे, तो अर्जुनाच्या इतका अधीन
झाला आहे की, त्याचे बोलणे खाली पडू देत नाही.
४६ तेव्हा एका की, अर्जुनाने मी ब्रह्म व्हावे असे
जे म्हटले, ते देवांनी सर्व ऐकिले. ४७ त्या वेळेस
देवांच्या मनांत असा विचार उत्पन्न झाला की, अ-
र्जुनाला ब्रह्म होण्याविषयींचे जोहाळे लागले आहेत
याचे कारण-साध्या बुद्धीच्या उदरांत बैराग्याचा गर्भ
राहिला आहे. ४८ अथवा, अर्जुन हा नूतन झाड
असूनही बैराग्यरूप बंधताच्या भरणे अहंब्रह्मरूप
मोहराने बांधला आहे; ४९ म्हणून याला मोक्ष-
रूप फळाची प्राप्ति अगदी लवकर होईल; कारण हा
विरक्त झाला आहे; अशी श्रीकृष्णांनीही खातरी
झाली. १५० श्रीकृष्ण म्हणतात:-आतां हा अर्जुन
उघाचे प्याचे आचरण करील, त्याचे त्याचे त्याल,
कागलीच फळ मिळेल; म्हणून, ज्याचा अ-
भ्यास याला आपण करावयास सांगू, तो व्यर्थ
जाणार नाही. ५१ अशा प्रकारे त्या वेळीं श्री-
हरींनी मनांत विचार करून म्हटले:-अर्जुना, आम्ही
जो तुला योगमार्ग सांगणार आहो, तो सर्व मार्ग-
चा राजा आहे; तो तू ऐक. ५२ तो योग असा
आहे की, ज्याच्या प्रवृत्तिरूपी वृक्षाखाली कोट्यवधि
मोक्षफळे दृष्टीस पडतात, (ज्यांचे आचरण करू ला-
गले असता मोक्षप्राप्ति होते;) त्या या मार्गाची श्री-
शंकर हे अद्यापपावेतो यात्रा करीत आहेत ! ५३
परंतु योगिजन प्रथम हृदयाकाशांत आढळालेले
मार्गाने जाऊ लागले, नंतर अनुभवाच्या बाबतींनी

आंता ब्रह्माचा धांव लागला, ५४ तेव्हा इतर अज्ञान-
रूप सर्व मार्ग सोडून त्या योग्यांनी आत्मबोधा-
च्या सरळ मार्गाने एकसारखी धाव घेतली ! ५५
त्यांच्या मार्गाने महर्षि आले, आणि ते साधकांचे
सिद्ध बनले; त्याचप्रमाणे, तत्त्वज्ञानी हे याच पंथाने
श्रेष्ठत्वास पावले. ५६ या मार्गाने जाण्याचा विचार
करीत असतां तहान व भूक हीं हारपतात, व याची
वाट चालत असतांना रात्र व दिवस यांची आठवण
होत नाही. ५७ या मार्गाचे क्रमण करीत असतां,
ज्या ठिकाणीं मनुष्य पाऊल टाकील त्या ठिकाणीं मो-
क्षाचा खाणच उत्पन्न होते; व कदाचित् तो आढ-
मार्गाने गेला तरी स्वर्गसुख मिळते. ५८ तो पूर्वेच्या
वाटेनें निघून म्हणजे प्रवृत्तीची वाट सोडून (इद्रियांचे
आकलन करून) पश्चिमेस येतो. (निवृत्तीच्या वाटेला
लागतो.) हे धनुर्धरा, या ठिकाणचे चालणे कोणते
म्हणशील तर निश्चळपणे बसणे हे होव. ५९ या मा-
र्गाने ज्या ठिकाणाला जातो, त्या ठिकाणीं तो गांव
आपणच बनतो, हे काय सांगायें ? हे तुला आपो-
आपच कळे. १६० तेव्हा पार्थ म्हणाला, “ देवा, तर
तुम्ही हे योगशास्त्र मला केव्हां सांगाल ? कारण, उ-
त्कर्षरूप समुद्रांत बुडालेला जो मी, त्या मला वर
कां व कदावा ? ” ६१ तेव्हा कृष्ण म्हणाले:-आम्ही
होऊन तुला सांगतो आहो, तशांत तू हा प्रश्न केला
आहेस; मग इतका उतावीळपणा कां करतोस ? ६२

योग्यानें शुद्ध प्रदेशीं आपले आसन घा-
लावे. प्रथम दर्भ, त्यावर मृगाजिन, आणि
त्यावर वस्त्र असे घालावे, आणि ते फार संघ
किंवा फार सखलही असू नये. ॥ ११ ॥

तर आतां आम्ही तुला स्पष्टपणे सांगतो, पण त्याचा
अभ्यास केल्यावर उपबोग घरेल. म्हणून तसा री-
तीच्या योगाभ्यासाकरितां एक जागा शोधून काढावी.
६३ ती जागा अशी असावी की, ज्या ठिकाणीं कर
मणुकीची हीस पुरी होत असल्यामुळे, बसल्यावर
उठू नये असे वाटावे, आणि जी पाहतांक्षणाच वै-
राग्य दुष्पट वाढावे. ६४ ती जागा पूर्वी सत्पुरुषांनीं
वसविलेली असावी, व तिच्यापासून मनाच्या संतो-
षाला साहाय्य व्हावे, व वैराग्याचा उत्कर्ष व्हावा. ६५
त्या जागेत अभ्यास करण्यास उत्तेजन यावे आणि
मनाला अनुभवांने माळ घालावी, अशी त्या जागेची
रखपणाबद्दल नेहमी योग्यता असावी. ६६ पार्था, त्या
जागेच्या जवळून गेले असतां पाखाव्याचेही मनांत
तपस्व्यां करण्याबद्दल आस्था उत्पन्न व्हावी. ६७

जरी बरपडा जाहका अवचित्ता । तरि सकामुही परि
माबोला । निचो बिसरे ॥१८॥ ऐसेनि न राहसबास
राहवी । अमलयातें बैसवी । बापटुनि चेववी । वि-
रकीतें ॥१९॥ हें राज्य वर सांडिजे । मग निबांता
दयेंचि असिजे । ऐसें मंगारिबाहि उपजे । देखत-
लेंचो ॥१७०॥ जें येणेंमोन बैरपट । आणि तैसेंचि
अति चोखट । जेथ अधिष्ठान प्रगट । डोळा दिसे
॥७१॥ आणिकही एक पाहोंच । जें साधकी बैसतें
होआवें । आणि जनाचेनि पावरवें । स्लेचिनी ॥७२॥
जेथ अछुताचेनि पाहें । मुळाहीसकट गोहें । जो-
हेंती दाटें झालें । सदा फळती ॥७३॥ पावला
पावला उदकें । वर्षाकाळावीन अति चोखें । नि-
हीरें का विसरे । सुखें जेथ ॥७४॥ हा
आंतपुही अंतुमाळु । जाणिजे तरी नीतळु । पवतु
अति निश्चळु । मंद झुकके ॥७५॥ बहुतकरुनि नि-
शब्द । दाट न रिचे थोपद । शुभ हर्न पदपद ।
तेव्हां नाहीं ॥७६॥ पाणिळगें हंसें । दोनी चारी
सोरेंस । कवणें एके वेळेवैसे । तरी कोकळही होकां
॥७७॥ निरंतर नाहीं । तरि आलीं गेलीं काहीं ।
होतुं कां मयूरही । आम्ही ना व म्हणों ॥७८॥
परि आवश्यक पांडवा । ऐसा ठाव जोडावा । तेथ
निगुहें मठ होआवा । का शिवालय ॥७९॥ दोही-
माजि जावडे तें । जें मावळें होय चिसे । बहुतक-
रुनि एकतें । बैसिजे गा ॥८०॥ म्हणोनि तैसें तें
जावावें । मगराहेंत पाहावें । राहेल तेथ रचावें ।
आसन ऐसें ॥८१॥ चरी चोखट कुंगसेवकी । माजी
धूतवस्त्राची बडी । तळवटीं अंमोडी । कुंसाकुरा ॥८२॥
सकोमळ सरिसे । सुबद्ध राहती आपैसे । एकपावें

तैसें । बोर्जे घालीं ॥८३॥ परि सौविमचि उंच हो-
ईल । तरि आंग हन डोलेल । नीचें तरी पावेक ।
भूमिदोडु ॥८४॥ म्हणोनि तैसें न करावें । समभावे
धरावें । हें बहु असो होआवें । आसन ऐसें ॥८५॥
तवैकाग्र मनः कृत्वा यतचित्तद्रियक्रियः ।

उपविश्यासने युंजाद्योगमात्मविशुद्धये ॥८६॥

अन्वयः-तत्र आसने उपविश्य, मनः एकग्रं कृत्वा,
यतचित्तेन्द्रियक्रियः [सन्] आत्मविशुद्धये योगं युज्यात्. १२

मग तेथ आपण । एकग्र अंतःकरण । करुनि
सद्गुरुस्मरण । अनुभविजे ॥८७॥ जेथ स्मरतेनि
आदर् । सबाळ सात्त्विकें मरे । जंभ काठिण्य विरे ।
अहंभावाचें ॥८७॥ विषयांचा विसर पडे । इंद्रियांची
कंसमस मोडे । मनानी बडी घडे । हृदयामाजी
॥८८॥ ऐसें ऐक्य हें सहजें । फोंचे तंव राहिजे ।
मग तेणेंचि बोवें बैसिजे । आसनाचरी ॥८९॥ आतां
आंगासें आंग बरी । पैवनातें पवतु घरी । ऐसी अ-
नुभवाची उजरी । होचि लागे ॥९०॥ प्रपुति मों-
घीति मोहरे । समाधि ऐलींही उतरे । आघवें अ-
भ्यासुं सरे । बैसैतलेंचो ॥९१॥ मुद्रेची प्रौढी ऐसी ।
तेचि सांगिजेळ आतां परियेसी । तरी ऊरु वा जंभे-
वासी । जडोनि घालीं ॥९२॥ चरणतळें देखईनी ।
आधारेंद्रुमाच्या जुडी । सुघटितें गोंदी । संचरीं पां
॥९३॥ सर्वें तो तळीं ठेविजे । तेणें सिवणीमध्यें
पीडिजे^१ । बरी बैसे तो सहजें । वैम चरणु ॥९४॥
गुदें मेढींआताती । चारी अंगुळें निगुती । तेथ सोंध
सोंध प्रांती । सांदूनियां ॥९५॥ माजि अंगुळें एक
जिगे^२ । तेथ टांचेचेनि उतरागें ।^३ मेहेटिजे बरि
आगें । पेल्लेनी ॥९६॥ उचलिलें कां मेणिजे । तैसें

१ प्राप्ति. २ किरणाराला. ३ उठवी, जागें करी. ४
बरोबर. ५ चांगळें. ६ शुद्ध. ७ ब्रह्मस्वरूप. ८ बरनी
केळेची. ९ बर्दळ. १० मळेना. ११ आढळतात. १२ झरे.
१३ ऊन. १४ थोडें. १५ जनावर. १६ अथवा. १७ अमर.
१८ जुजवी. १९ उदकें. २० चक्रवाक पक्षी. २१ असोत.
२२ गुप्तस्थान. २३ लुण्णाजिन. २४ साग्र. २५ दर्भ.
२६ अवस्थित रीतीने. २७ कदाचित्. २८ सखळ. २९
बारडा, बाळवी हत्याधिक. ३० स्मरण केल्यानं. ३१ कास-

विशी. ३२ प्राप्त होणें. ३३ प्राणायाम वायूना. ३४ स्पर्श.
३५ माघारी. ३६ अलीकडे. ३७ वसत्याबरोबर. ३८
मांडी. ३९ बोटी. ४० एका पायावर दुसरा बाळवा ठे-
वणें. ४१ गुदस्थानाच्या. ४२ सुस्थिर. ४३ बळकट. ४४
शिरकावणें. ४५ उजवी टांच. ४६ हृषणावकून गुदस्थाना-
पर्यंत असणारी शिवणरेषा. ४७ दावावी. ४८ डावा. ४९
अपानहार. ५० शिखामधीक. ५१ नुसती. ५२ दीड दीड
बोट. ५३ राहते. ५४ बरचे मगानें. ५५ दावावें.

एखादा मनुष्य सहज वाट चालत असता जर अवचित त्या ठिकाणी येईल, तर, जरी तो कामेच्छु असून आपल्या घरी जात असला, तरी तें ठिकाण कोडून जाऊं नये असें त्याला वाटावें. ६८ अशा रीतीनें, ज्याला त्या ठिकाणी राहण्याची इच्छा नाही त्यालाही ती जागा राहवून घेते, आणि फिरणारास बसवून घेते, व वैराग्य उत्पन्न करिते. ६९. एखादा मनुष्य जरी विलासी असला, तरी त्यालाही ती जागा पाहतांक्षणींच असें वाटावें कीं, आपलें उत्तम राज्य सोडून या ठिकाणीं एकांतवासांत राहावें. १७० अशा प्रकारानें जे स्थान उत्तम, आणि त्याचप्रमाणें अति शुद्ध, त्या ठिकाणीं ब्रह्मस्वरूप डोक्याला प्रत्यक्ष दृष्टीस पडतें. ७१ आणखी एक गोष्ट साधकानें पहावी: ती ही कीं, त्या ठिकाणीं बस्ती केली असतां मनुष्यांची वर्दळ लागणार नाही. ७२ त्या ठिकाणीं अमृतासारखीं मुळांमुद्दां गोड व नेहमीं फळांनीं युक्त अशीं वाट झाले असतां. ७३ तेथें पावलापावलावर पाण्याचे झरे असावे; ते असे कीं, ज्यांचें पाणी पावसाळ्यांतही निर्मळ असतें; व तें पुष्कळ असून, उतरण्यास किंवा प.णी काढण्यास सोपे असावे. ७४ त्या ठिकाणीं सूर्याचें ऊन सौम्य असावें, आणि कदाचित् ऊन स्वच्छ पडलें तर त्यापासून ताप उत्पन्न होऊं नये. तसाच वारा मंद व शीतळ वाहत असावा. ७५ तेथें बहुतकरून गडबड नसावी, व आपदांची गर्दी नसावी; परंतु राघू आणि अमर हे जुजबी असावेत. ७६ त्या ठिकाणीं वदकें, हंस, दोन चार चक्रवाक पक्षी, तसेंच एखादे वेळेस कोकिल पक्षी येऊन बसला तरी चालेल. ७७ नेहमीं लव्हत, पण येऊन जाऊन मोर असेके, तरी आम्ही त्यांना नको म्हणणार नाही. ७८ परंतु, हे पांडवा, अवश्यमेव अशा तऱ्हेची एक जागा पहावी, आणि त्या ठिकाणीं गुप्त गुहा किंवा शिवालया असावें; ७९ आणि दोहोंतून जे आपणास आवडेल किंवा आपल्या चित्तास पसंत पडेल, त्या ठिकाणीं बहुतकरून एकांतवासांत बसावें; १८० म्हणून अशी सर्व सोय पाहून त्या ठिकाणीं मन स्थिर होतें किंवा नाही हें पहावें, आणि स्थिर झाल्यास तेथें आसन घालावें, त्याचा प्रकार असा: ८१ वर धूतवस्त्राची पक्षी असून त्याच्या खाली कृष्णाजिन व त्याच्या खाली साम द्वाजेचे आसन. ८२ ते धर्म कोमल,

सारखे आणि आपोआप एके ठिकाणीं राहतील अशा चांगल्या व्यवस्थेनें जोडलेले असावे. ८३ परंतु तें आसन कदाचित् उंच झालें तर अंग डोकेल, आणि अगदीं सखळ झालें तर भूमीचा गारवा वगैरे दोष, वाळवी इत्यादिकांपासून इजा होईल, ८४ म्हणून तसें न करितां तें समभाग घालावें. अशा रीतीनें आसनाची योजना करावी. ८५

त्या आसनावर बसून, एकाम्न मन करून आणि चित्त व इंद्रियें यांना जिंकून आपल्या अंतःकरणाची शुद्धि करण्याकरितां योगाभ्यास करावा. ॥ १२ ॥

मग त्या ठिकाणीं मनाची एकाम्रता करून सद्गुरूचें स्मरण करून आत्मसुखाचा अनुभव घ्यावा. ८६ त्या ठिकाणीं, अहंभाव नाहीसा होऊन अष्टसात्त्विकभाव अंतर्बाह्य उत्पन्न होत तोपर्यंत सद्गुरूचें आदरानें स्मरण करावें. ८७ जेथें विषयांची आठवण देखील राहणार नाही, इंद्रियांची, विषयांवरील इच्छा नाहीशी होईल, आणि मनाची हांव मोडून हृदयांत घडी बनेल, ८८ अशा रीतीनें सहज ऐक्य होईपर्यंत त्या ठिकाणीं रहावें; आणि मग असा मनाला बोध झाल्यावर आसनावर बसावें. ८९ नंतर अंगानें अंग धाबारावें व प्राणायामाच्यानें प्राणायामाला आबारावें; अशा रीतीनें अनुभव वाटूं लागतो. १९० त्या ठिकाणीं प्रवृत्ति मागे फिरून समाधि सहज घ्यायें होतो. मग आसनावर बसल्याबरोबर सर्व अभ्यास आपोआप पूर्ण होतात. ९१ मुद्देची जी खोरी आहे, तिचें आतां वर्णन करितों, तें ऐक. पोटच्या माठवांस लावून आसन घालावें. ९२ एका पायावर दुसरा पाय बांधला ठेऊन गुदस्थानाच्या गुदाशीं दाब स्थिर आणि बळकट रावावी. ९३ उजवा पाय खाली ठेवून, त्यानें, वृषणापासून गुदस्थानापर्यंत अक्षणी शिवजरेपा मध्ये दाबावी. नंतर डावा पाय उजव्या पायावर सहज ठेवावा. ९४ अपानद्वार आणि शिश्न बांमध्ये जी चार बोटे जागा आहे, ती पैकीं मागेपुढें दाडदाड बोट सोडून ९५ मध्ये जी एक बोट जागा राहते, ती, स्वरि तालेन धरून दाबेच्या बरच्या मागानें दाबावी. ९६ स्वरि उचळलेलें आहे असें समजून वेंतां पाठीच्या कण्याचा सेवटला भाग उचळला

पृष्ठान्त उचळिजे । गुल्फद्वय धरिजे । तेजेंचि मागे ॥१७॥ मग शरीर संसुं वार्धा । असेचही सर्वथा । धोर्णाचा माया । स्वयंसे होव ॥१८॥ अर्जुना हें जाण । मूळबंधाचें क्लृप्त । वज्रासन गौण । नाम वासी ॥१९॥ ऐसी आधारीं मुद्रा पडे । आणि आधींचीं मार्गुं मोडे । तेव अणानु आंगुलेकडे । धो-होटों कागे ॥२०॥

समं कायशिरोम्रीबंध आरयन्नचलं स्थिरः ।

संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्थं दिशश्चानवलोकयन् १३

अन्वयः— स्थिरः [मूला] कायशिरोम्रीबंध अवलोक्य समं शिरसः स्थं नासिकाग्रं संप्रेक्ष्य च दिशः अनवलोकयन् [योगं कुर्यात्] ॥ १३ ॥

तंव करंसपुटआपणें । वाम वरणीं बैसे । तंव बाहु-मूर्खीं दिसे । थोरीं बं आली ॥१॥ माजि उभारलेनि वुंढें । शिरकमळ होव गोंढें । नेत्रद्वारींचीं कैवाडें । कागूं पाहती ॥२॥ वरणिळें पातीं न उकती । तळींचीं तळीं पुजोळती । तेथ अंधोन्मीळित स्थिती । उपजे सवा ॥३॥ दिडी राहोनि आंगुलेकडे । बाहेर पावळ घाली कोढें । ते ठायीं ठावो पडे । नांसाग्र-पटीं ॥४॥ ऐसें आंगुल्या आंगुलि रचे । बाहेरी मागुतें नें वचे । म्हणोनि राहणें आंधिये दिठीचें । तेथेंचें होव ॥५॥ आतां दिशांची भेटी प्यावी । कां रुपाची वास पहावी । हे वाड सरे आघवी । आपै-सवा ॥६॥ मग कंठनाळ आटे । हनुवटी हेंडती दाटे । ते गाडी होऊनि नेहटे ॥७॥ माजि वंटिकों कोपे । बरी वंधुं जो आरोपे । तो ओंकांधर म्हणिये । पंधुकुमरा ॥८॥ नाभी बरी पोखें ॥ उदर हें थोळें ॥ अंतरी फांके । हृदयकोशुं ॥९॥ स्वाधि-

होनावरिचिळे कांठी । नाभिस्थानतळवटीं । वंधु वडे किराटी । थोडियांना तो ॥२१०॥ ऐसी शरीराबाहे-रलीकडे । अभ्यासाची पोंसर पडे ॥

प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिभ्रते स्थितः ।

मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः १४

अन्वयः—प्रशान्तात्मा, विगतभीः, ब्रह्मचारी भ्रते स्थितः, मनः संयम्य, मच्चित्तः, मत्परः [च] युक्तः आसीत. ॥ १४ ॥

तंव आंतु औप मोडे । मनोधर्माची ॥११॥ कल्पना निमै । प्रवृत्तीं केमे । जैंगमन विरमे ॥ सौविद्याचि १२ शुद्धा काय जाहाली । निद्रा केडती गेली । हे आठ-वणही हारपली । न दिसे वेगां ॥१३॥ जो मूळबंधें कोंडला । अणानु माघोता मुरडला । तो सर्वेचि बरी सांकडेली । बरी कुगूं ॥ १४ ॥ क्षोभिलेपणें माजे । उवाडलीं ठायीं गाजे । अणिपूरींसीं झुंजे । राहो-नियां ॥ १५ ॥ मग धांवलिळे वाहटुकी । सैंबें वे-ऊनि धेंर उडुकी । बाळपणींची कुंहीडुकी । बाहेर वाली ॥ १६ ॥ मीतरां बैकी न बरे । कोठ्यामाजीं संचरे । कफपित्ताचे धेंरे । उरों नेदी ॥ १७ ॥ धावूचे समुद्र वेंळी । मेवाचे पर्वत फोडी । आंतीक मजा काडी । अस्तिर्गत ॥ १८ ॥ नाडीतें सोडवी । गोंत्रातें विधडवी । साधकातें मेडसावी । परि विहावें ना ॥ १९ ॥ ज्वाभीतें दावी । सर्वेचि हरावी । आप पृथ्वी कालची । एकवाट ॥ २० ॥ तंव पेरीकडे धनु-धेंरा । आसनाचा उबार । साकि करी वेंजेंगारा । कुंडलिनीतें ॥ २१ ॥ नागिणीचें पिळें । कुंकुमें वा-हळें । वैकण धेऊनि आळें । सेजे असें ॥ २२ ॥ तैसी ते कुंडलिनी । मोटकी ॥ मोट वळणी । अघो-

१ पाठीच्या कप्पाचा शेवटचा भाग. २ थोडे. ३ समग्र. ४ खोटेचा. ५ रसतःसिद्ध. ६ अपानवायु कर्मवर्तीस जेणें. ७ सालाचा. ८ संकुचित जेणें. ९ दोणाच्या आकाराप्रमाणें जोडलेले हाडे. १० उंचपणा. ११ गडस्वा. सारखें. १२ पापण्या. १३ पसरतात. १४ अर्धा मिडकेली व अर्धी उघडलेली. १५ नाकाच्या शेवट्यावर. १६ जात गाडी. १७ अर्धी. १८ शेवटावर. १९ टाक्यासारख्या काळीस कणते. २० वापरी. २१ कंठमाथे. २२ मुद्रा. २३ कंठस्थानातील बंध. २४ कुण्डले. २५ सपाट होते. २६

कमळ. २७ गुदद्वार. २८ सुषुप्तामार्गानें वेगीचे वरचे भागानें उजवीकडे वर वायु जातो तो बंध. २९ पसरलेली दशा. ३० बळ. ३१ झुटे. ३२ कमी होते. ३३ आपोआप. ३४ बंद होतें. ३५ सहज. ३६ उबकर. ३७ संकुचित झाला. ३८ तीव्रतेने. ३९ प्रशस्त स्थिती. ४० स्निग्धत्व. ४१ जागी केलेली. ४२ सर्व. ४३ थोड. ४४ कुजकी वाज. ४५ मुरव. ४६ ठिकाण. ४७ चालवे करी. ४८ हाडांतील. ४९ अवयव. ५० कफ वगैरे जोडा माल. ५१ करार. ५२ मागे. ५३ वेढाळें. ५४ उग्राव.

आणि आचरमाणें होन्ही घांटे सरक घरावे. १७ मग, बायीं, हें सर्व शरीर घोटपाच्या माण्यावर आ-
धाराधिषाव स्वतःछिद्र राहते. १८ अर्जुना, हें मूळ-
बंध नामक आसनाचें लक्षण होय. यलाच बजा-
सन असें एक गौण नांव आहे. १९ अद्या रीतीनें
मूळबंधाचें आसन घेऊं, म्हणजे खाळ्या रस्ता बंद
होतो; आणि मग अपानवायु आंतल्या आंत वर
मार्क लागतो. २००

साधकानें स्वतः स्थिर होऊन शरीर, ओकें
व मान हीं नीट स्थिर धरावीं, व आपल्या
नाकाच्या शेंड्याकडे दृष्टि ठेवून इकडे तिकडे
न पाहतां योगाभ्यास करावा. ॥ १३ ॥

नंतर हाव्या पायावर सहज होन्ही हात शोणाकार
कसून ठेवावे, म्हणजे अर्थात् वाढते उंच होनात. १
नंतर, शरीर स्थिर राहिल्यानें शिरकमळ हें आंत
नडतें, आणि त्यामुळे डोळ्यांच्या पापण्या मिटूं लागतात.
२ वरवीं पापणी खालीं येते व खालची पापणी खालीं
स्थिर राहते. असें झालें म्हणजे डोळ्यांची अर्धां उघडलेली
व अर्धां मिटलेलीं वली दृष्टि होते. ३ अद्या री-
तीनें दृष्टि आंतल्या आंत राहून कौतुकानें फार बाहेर
आलीच तर नाकाच्या शेंड्यापर्यंत येते. ४ अशी
आंतल्या आंत दृष्टि कायम होऊन पुनः बाहेर येत
नाहीं, म्हणून दृष्टीचें नाकाच्या शेंड्यावर राहणें कायम
होतें. ५ यांमुळे, इतर दिशांकडे पाह्यावें किंवा स्वरूप दृष्टीस
पडेल म्हणून वाट पहावी, ही इच्छा आपोआप नाहीशी
होते. ६ मग गळ्याची नळी आंत झांकली जाते, आणि
हनुवटी गळ्याखालच्या खळगीस लागते व उरावर
रह होऊन दमून राहते. ७ हे पांडुकुमर, नंतर
कंठमणि दिशेनासा होतो. अद्या रीतीनें जी मुद्रा बनते,
तिला जालंधरबंध असें म्हणतात. ८ बेंबी वर फुगते,
घोट सपट होतें, व हृदयकोष अंतर्बांवीं पसरतो. ९
अर्जुना, पुनः शरीरावरच्या भगवत आणि वैवर्ण्य
खालच्या भगवतचें जी मुद्रा बनते, तिला कोटिबाणाबंध

असें म्हणतात. २१० अद्या रीतीनें शरिराच्या बाहेरील
भागानें अभ्यासक्रम सुरू झाला,

योग्यानें प्रसन्न अंतःकरणानें निर्भय होऊन
ब्रह्मचर्यव्रत आचरावें, व मनानें संयमन क-
रून, व माझे चिंतन करीत मत्परायण होऊन
रहावें. ॥ १४ ॥

म्हणजे आंत मनाच्या धर्मीचें बळ नाहीसें होतें.
११ (ते मनोधर्म कोणते सें ऐक) कल्पना सुटते,
मनाची हांव कमी होते, आणि मनोविकार आपोआप
बंद पडतात; १२ मूळ काय झाली, व शोष कोणीकडे
मेली झांची आठवण नाहीशी होऊन त्यांचा पत्ता ये-
लीक लागत नाही. १३ मूळबंधानें कोंडलेला अपान-
वायु माथारी फिरला, म्हणजे सहज वर अडकून फुगा
घरतो. १४ तो खोभून बळबतर होतो, अडकलेल्या
जागीं घुरघुरतो, आणि राहून राहून किमचकाचीं ध-
डक झरितो. १५ मग अद्या रीतीनें माळकेली कण-
टक बोहोंकडे पोटांत फिरवून उबकाडवळ करिते,
आणि बालपणापासून सांचलेली कुजकी बाग बाहेर
काढण्याचा प्रयत्न करिते. १६ तो वायु पोटांत तळाशीं
न घुरवतां कोठ्यांत शिरतो, आणि कफपित्तांचा नाश
करतो. १७ सप्त धातूंचीं स्थानें ओलांडतो, वेद ये
वोंगर फोडतो, आणि हाडांतील रस बाहेर काढतो.
१८ नाव्या सोडवतो, अवयवांना शिथिल करतो,
आणि योगसाधन करणाराका मीति पाळतो; वरंतु
त्यानें भिळ नये. १९ ती व्याधि उत्पन्न करतो, आणि
लागलीच नाहीशी करतो, व कफ वगैरे जोडसर पदार्थ
आणि मोठ वगैरे जड पदार्थ हे एकत्र करतो;
२२० अर्जुना, दुसरीकडे काय प्रकार होतो म्हणलीक,
तर आसनाच्या उग्नतेनें कुंडलिनी नांवाची शक्ति
जागी होते. २१ नाभिबांधें पिकें बांजळ कुंक्यानें
नाह्यव्यास वास्तव तें जसें भेटोडें करून मिळतें, २२
आग्रामानें ती कुंडलिनी लहानचे साडेतीन वेडे वाळून

मुखा सर्पिणी । निवेकी असे ॥ २३ ॥ विमुक्ततेची
विडी । बन्दिज्वाळांची बडी । पंघरेयाची बोलडी ।
बोंटीव जेशी ॥ २४ ॥ तैसी सुबंध आटली । पुटी
होती दाटली । ते ब्रह्मासनें चिमुटली । सावध होय
॥ २५ ॥ तेथ मक्षत्र जैसें रुखंदळें । कीं सूर्याचें आ-
सन मोडळें । तेजाचें बीज विरुडळें । अंकुरेशीं
॥ २६ ॥ तैसी वेडियातें सोडिती । कवतिकें आंग
मोडिती । कंदीवरी मॅकी । उठिकी दिसे ॥ २७ ॥
सहजें बहुतां विचारांची भूक । बरि चेबविकी तें
होय मिच । मग आवेसें पसरी मुक । ऊर्ध्व उज्ज्व
॥ २८ ॥ तेथ हृदयकोशातकवटीं । जो पवन भरे
किरीडी । तया सगळेयाचि मिडी । वेकवि घाली
॥ २९ ॥ मुखाच्या उवाळीं । तळीं बरी कवळी । मां-
साची वेड्याळी । आरोगू लागे ॥ ३० ॥ जे जे
ठाय समांस । तेथ ओंहाच ओढे घोंवस । पाठी एक-
दोनी घांस । दियाही भरी ॥ ३१ ॥ मग तळवे
तळहात झोपी । ऊर्ध्वीचे खंडे भेदी । झाडा चे
संधी । प्रत्यंगाचा ॥ ३२ ॥ अधोभाग तरी न संधी ।
परि नलीचिही सख काढी । त्वचा धुकुनि जडी ।
परिरेसी ॥ ३३ ॥ अर्ध्याचे नळे निरपे ॥ ३४ ॥ शिरांचे
हीरे वोरये । तंव बाहेरी विरुंडी करये । रोमंभी-
जांची ॥ ३५ ॥ मग सैसधातुंच्या सागरीं । ताहा-
नेकी घोंट मरी । आणि सर्वेचि उन्हाळ करी ।
जडलाडीत ॥ ३६ ॥ नौघापुटीनि बारा । जो जातसे
बांगुळें बारा । तो गणिवे ॥ ३७ ॥ धरुनि माधारा । आंतु
घाली ॥ ३८ ॥ तेथ अंधवरीतें आकुंचे । ऊर्ध्व-

तळीतें ॥ ३९ ॥ आचे । तया सैसमाजि चक्राचे । पैदर उ-
रती ॥ ४० ॥ वेन्हुवीं तरी दोन्ही ॥ ४१ ॥ तेथ्हांचि मिळती ।
परी कुंडलिनी नावेक दुभितें होती । ते तयातें
म्हणे परीती । तुम्हीचि काय पयें ॥ ४२ ॥ आयकें
पार्थिव घातु आचवी । भौरोगितां कांहीं नुरवी ।
आणि आपातें तंव ठेवी । पुसोनिचां ॥ ४३ ॥ ऐसी
शोनी भूतें साये । ते वेळीं संपूर्ण झोये । मग सौम्य
होजनि राहे । सुपुत्रेपाशीं ॥ ४४ ॥ तेथ तुम्हीचेचि
संतोषें । गरळ जें बैसी मुचें । तेणें तिचेचि ॥ ४५ ॥
माणु जिये ॥ ४६ ॥ तो अग्नि आंतुनि निघे । परि
सबाळ निघवूचि कागे । ते वेळीं कैसु बांधिती अंगें ।
सांडिकी पुंडती ॥ ४७ ॥ मार्ग मोडिती नाडीचे । नैवे-
विधपण वायूचें । जाव म्हणजनि सारीराचे । धर्मु
नाहीं ॥ ४८ ॥ ईडा पिंढीका एकवटती । गांठी तिम्ही ॥
सुटती । साही पदर फुटती । चक्रांचे हे ॥ ४९ ॥ मग
शशी आणि आनु । नेसा कल्पजे जो अनुमानु ।
तो वातीवरी पवनु । गिंवसितां न दिसे ॥ ५० ॥
नुदीची फुलिकी विरे । परिमळु प्राणी जरे । तोही
सैकीसवें संचरे । मध्यमेमाजीं ॥ ५१ ॥ तंव बरि-
केकडोनि हींळें । चंद्रासुतीचें तळें । कौमवडोनि
मिळे । सौकिमुलीं ॥ ५२ ॥ तेणें भौळकें रस अरे ।
तो सर्वांगामाजि संचरे । जेथिचा तेथ मुरे । मज्ज-
पवनु ॥ ५३ ॥ तोंतळिये मुसें । मेण निघोनि जाव
जैसें । मग कोंदली राहे रसें । चोतळेनि ॥ ५४ ॥
तैस पिंढीचेनि आकारें । ते कैकाचि कां अवतरे ।
वरि त्वचेचेचि पैदरें । पांगुरली असे ॥ ५५ ॥ जैसी

१ सोन्याची. २ माभेस्कंधात. ३ पंचात सांपडली.
४ तुटून पडलें. ५ उगवले. ६ नाभीवर. ७ कुंडलिनी.
८ कमळ. ९ साली. १० घांस. ११ काळं कागे. १२
सहज. १३ मास. १४ भाग. १५ प्रत्येक अवयवाचा.
१६ हाडांच्या सांपड्यात. १७ आंतुन साफ कांसे. १८
गामे. १९ वाड; वृद्धि. २० केसांच्या मुळांची. २१
रस, रक्त, मांस, मेद, अस्थि, मज्जा व शुक्र या शरी-
रातील सात धातु. २२ नाकपुण्यांतून. २३ गंध प्राणास
वरून. २४ सालाचें वर ओढते. २५ बरचें सालीं खचतें.
२६ आळिगनामध्वे. २७ सांगाडा. २८ प्राण व अप्राण.
२९ बावरी होई. ३० पृथ्वीसंबंधी. ३१ मक्षिता. ३२

पृथ्वी. अणू. ३३ तुल्य होत. ३४ हडा व विंगळ्या वांचे-
मधील नाडी. ३५ ओके. ३६ अमृतानें. ३७ वांचे.
३८ विवरूप अग्नि. ३९ सामर्थ्य. ४० पूर्वी. ४१ अपान,
समान, उदान, व्यान, माग, कूर्म, कूकळ, देवदत्त आणि
धनंजय. ४२ हाच्या नाकपुड्यातील नाडी. ४३ उजव्या
नाकपुड्यातील नाडी. ४४ आधारचक्र, नाभिचक्र, हृदय-
चक्र. ४५ टिकडी, चमक. ४६ कुंडलिनी. ४७ सुषुम्ना.
४८ हळूच. ४९ सत्रावीचें. ५० एका अंगावर कलन.
५१ कुंडलिनीचे मुखी. ५२ त्या वाजुचे नळीचें. ५३
प्राणवायु. ५४ तापवेळा. ५५ नव्हा करलेली. ५६
सरिराच्या. ५७ कंति. ५८ पडवणें.

खाली तोंड करून सर्पाप्रमाणे निजलेली असते. २३ ती विजेच्या कंकणाप्रमाणे, किंवा अभिज्वालेच्या घडी प्रमाणे अथवा घोडून चकचकीत केलेल्या सांन्याच्या वेळ्याप्रमाणे, २४ नाभिकेदांत जी दाटून बसलेली असते, ती मूळबंधाच्या विमळ्याने जागी होते. २५ तेव्हा, नक्षत्र तुटून पडतेवेळीं जसे चकाकते. किंवा सूर्याचे आसन उळावे अथवा तेजाचे बी पेरून त्याला जसा अंकुर यावा, २६ स्याप्रमाणे ती कुंडलिनी आपले बंडे सोडून कौतुकाने आळस देऊन नाभीवर उभी राहिलेली दिसते. २७ ती सहजच फार दिवसांची मुकेलेली; त्यांत तिला जागे केल्याचे निमित्त सास्यामुळे मग आवेशाने तोंड उपटून ती वर नीट उभी राहते. २८ हे किरीटी, तेव्हा, हृदयकमळाच्या खाली जो बारा भरलेला असतो, त्यास गळ्याला ती कबटाकून मिठी घालते; २९ आणि मुखांतील ज्वालांना खालवरचे मांसादिकांचे बांध करून खालून काढते. ३० ज्या ठिकाणी मांस असेल, त्याचा सहज बांध घेते, आणि मागाहून त्या राहिलेल्या मागाचेही बांध घेते. ३१ मग पायांचे तक व हानांचे तक यांचे शोधन करून बरीक अंगाचा मेद करिते, आणि दूरएक अंगाचा व बांध्याचा झाडा घेते. ३२ आपली मूळ जागा न सोडतां नखांतीलही सत्व काढते, व त्याचा धुकून हाडांच्या व किराणा बांध ज्यास मिळविते. ३३ अस्त्रीच्या नळ्यांतील रस काढून शिरांचे गाने ओरपून टाकिते, त्या बोगाने बाहेरील केसांच्या मुळांची वाढ करपून जाते. ३४ नंतर, सप्तधातूंच्या क्षमरांत आपली तहान मागविते, आणि त्याबरोबर तिकडे तिकडे शरीर खडखडीत कोरडे करून टाकिते. ३५ नाकपुष्पांन् जो बारा बोटे बाह्यपारा बारा, त्या प्राणवायूस गंध धरून आंत ओढते. ३६ त्या वेळेस प्राण व अपान हे दोन वायु आकुंचित होतात, व प्राण अपानास दाबून धरतो, आणि त्या दोघांच्या आक्षिपनामध्ये चकांचे सांगाटे उरतात. ३७

प्राण व अपान वायु हे दोन्ही त्याच वेळेस एके ठिकाणी मिळाने असते; परंतु ती कुंडलिनी क्षणभर बाबरी होऊन "तुम्ही माघारे जा, तुमचे काय काम?" असे त्यांना म्हणते. ३८ अर्जुना, ऐक. शरिरातील सर्व पृथ्वीचा भाग खालून टाकून कांही शिळक ठेवित नाही, व तसाच उदकाचा भाग सर्व वाटूनपुसून टाकते. ३९ असा रीतीने दोन्ही भूतांचा भाग खालून तृप्त सास्यावर मग साम्य होऊन स्वस्थपणे सुषुप्ता नाडीपाशी राहते. ४० त्या ठिकाणी तृप्तीच्या भरांत ती मुखांतून जी गरळ ओकते, त्या गरळरूपी अमृताच्या बोगाने प्राण रक्षण होतात. ४१ तो गरळरूप अभि बाहेर निघून सर्व अंगांतील दाह समवितो; त्यामुळे अंगांतील पूर्वी गेलेले सामर्थ्य फिरून येऊं लागते. ४२ नाडीचे बाह्ये बंद होतें, व नळ वायूचे व्यापार बंद होतात, म्हणून शरिराचे धर्म राहत नाहीत. ४३ ह्या व पिंगळा ह्या एक होतात, तिन्ही गांठी सुटतात आणि साही चकांचे संबंध गांठीतसे होतात. ४४ मग, चंद्र आणि सूर्य अशी ज्या वायूला नावे आहेत, तो दिव्याच्या उजेडाने पाहू गेले असतां दिसत नाही. ४५ दुर्दाची ज्ञानकळा जागचे जागी न होशी होते, आणि नाकामध्ये उरलेला सुगंधही कुंडलिनीबरोबर सुषुप्तेत जातो. ४६ त्या वेळीं, अकुटीचक्रमध्ये जे चंद्रमृताचे तळे आहे, त्याला हृदय चक्रासून ते नाकडे होतें, व त्यांतील अमृत कुंडलिनीच्या मुखांत पडू लागते. ४७ त्यामुळे तिच्यांत रस भरून तो सर्वांगांत पसरतो, आणि तो प्राणवायूने जेथच्या तेथेच मुरतो. ४८ तापकेल्या मुखांतील मेण नाहीसे होऊन ती ज्वाप्रमाणे ओतलेल्या रसाने गंध भरून राहते, (मुखाचा आकार रसाचा येतो,) ४९ स्याप्रमाणे, ते शरीर इतके तेजस्वी दिसते कीं, जणू काच मूर्तिमंत तेजस ह्या ठिकाणी अवतरले आहे! २५० सूर्य अत्राच्या दुरव्यांत राहून राहिलेला असतो; परंतु तेंच आमाळ नाहीसे सास्यावर तो ज्या-

आभाळाची बुंधी । ककमि राहो गंभस्ती । मग
फिटळीया दीली । धकन ये ॥५३॥ तैसा आहावपरि
कोरवा । त्वयेका असे पातोडो । तो श्रवणि जाव
कोंडा । जैसा होव ॥५२॥ मग काश्मीरीचे स्वयंभ ।
कां रत्नबीजा निघाले कोंभ । जवववकांतीची मोंभ ।
वैली दिले ॥५३॥ नातरी संव्हारीगीचे रंग । क-
हुनि पळिलें कें आंभ । कीं संतज्जींतीचे सिंग । मि-
रळिके ॥५३॥ कुंजुमाचें मरीच । सिंदूरलाचें
पोरीच । मग पाहतां सोंबेच । संतिचि ये ॥५५॥
ते नार्मदचितीचे केंप । नातरी महासुखाचें कप ।
कीं संतोवतरुचें रोप । यौवने जें ॥५६॥ तो
कमकचपकाची कळा । कीं अमृताचा पुतळा । नामा
सातिमैला मळा । कोंचकिकेची ॥५७॥ हो कां जे
जोरदिवेचेनि बोलें । चंद्रविच पोल्लें । कां तेजवि
वृष्टें वेलें । वासनावरी ॥५८॥ तैसं शरीर होवे ।
जे वेळीं कुंडलिनी चंद्रे पिबे । मग वेहाकृति विहे ॥
हैतांतु वा ॥५९॥ नार्मदचि तरी वेहुडे । तारुण्याची
गांठी विचडे । लोपली वचडे । वाळदस्ता ॥२६०॥
कपसो तरी वेतुंवेवरी । वेव्हीं वाळाचा वेळारु
करी । धिवाची बोरी । निरुपतु ॥६१॥ कमक-
हुंजुमाचा फलवी । रत्नकविका नित नवी । नवें
तैसीं वरवीं । वरीं निवरी ॥६२॥ दांतही जोंन
होती । परि अंपाळें सामेजेंती । जैसीं तुंवाहीं वैसे
पांती ॥६३॥ माणिऊंलियांचिया कनि-
वा । सौमिचाचि अनुप्रमाणिवा । तैसिया सर्वांगीं
उंचवती अणिवीं । रोमांचिया ॥६४॥ करचरण-
लळें । जैसीं का रावोपिलें । पैलाळीच होती डोळे ।
कप्य सांघो ॥६५॥ निंदीराचेनि कोंवटें । मोसिचें

१ दुरका. २ स्वयं. ३ नाहाले क्षास्वावर. ४ लम्पच.
५ बाहुदरा. ६ केकर. ७ झांक. ८ लम्पचकाळका आका-
शाचे. ९ आत्मचैतन्य. १० वनपिलें. ११ अमृत. १२
मूर्तिमंत. १३ रंग. १४ मळाचें. १५ वजावलेळें. १६
लोम्यांनकाचा. १७ भरास आका. १८ नाजुकपणाचा.
१९ हरदुतचें. २० पसरलें. २१ अमृत. २२ दव
वावतो. २३ वम. २४ मार्गे फिरे. २५ वयार्गे. २६ वेववर.
२७ पराक्रम. २८ सुवर्णपुष्पाचा. २९ दुसरे. ३०
अमृत. ३१ कडान होतक. ३२ होक वाजुकी. ३३ फकि.
३४ बाणकांच्या. ३५ सहज. ३६ उजवतात. ३७ अमृत.
३८ वाक कमळें. ३९ मण्डळ. ४० पुर्णारपणा. ४१
शिस्त्याचा जेव. ४२ लांभा. ४३ उकाळो. ४४ क्षिप.

नावरती संपुडें । मग निवेनी वैली वेंतडे । मुंकि-
पळुवांची ॥६६॥ तैसीं पोंतियांचिये कवळिये व
संभाये । दिडी जोंकळोनि निचो पाहे । जोंधिळीचि
परी होवे । गगना कवळिती ॥६७॥ आहकें देह
होव सोमियाचें । परि कोंचव ये वायूचें । जे जाव
जानि शुष्कीचे । अंशु नाही ॥६८॥ मग समुद्रा-
पैलीकडील देवे । रत्नकां आळोतुं आहके । मयो-
मत्त बोकळे । हुंगियेचें ॥६९॥ एवमचा बोरिका
वेंळवे । चाळे तरी उदकी पावळ व कागे । वेंचें वेंचें
प्रसंगें । वेली बहुता सिद्धि ॥७०॥ आहकें म्हाणाचा
हात धरुनी । गंगेचाची पोंवडी करुनी । मध्यमेचेनि
पोंदराहुनी । हृदया आली ॥७१॥ ते कुंडलिनी जग-
दंबा । जे चैतन्यचेंकवतीची सोमा । जवा विवेकी-
जाचिया कोंमी । सातकी केली ॥७२॥ जे शुष्क-
किर्गीची पिडी ॥७३॥ जे एवमचका शिवाची केंरडी ।
जे प्रथेचाची उघडी । जम्भभूमी ॥७४॥ हें असो
ते कुंडलिनीबाकी हृदयाधांतु आली । तंव र्जु-
हताची बोली । बावळे ते ॥७५॥ शक्तीचिया
आंगा कागळें । बुद्धीचें चैतन्य होतें आहकें । तें
तेणें आहकिलें । र्जुमाळु ॥७६॥ बोधीच्या कुंडी ।
नार्दियांचीं कपवीं । नैमिचाचिया भोडी । रेखिलीं
येसीं ॥७७॥ हेंचि कव्याचें तसीं जणिजे । परि क-
ल्पित ॥७८॥ केंचें आणिजे । तरी नेणें काय गोंजे । तिचे
ठायीं ॥७९॥ विसरोनि गेलों अर्जुना । जंव नाहु
नाहीं पवना । तंव वाचा आधीं गंगेना । म्हणजनि
धुंम ॥८०॥ तया र्जुनाहताचेनि मेवें । जाकात
दुसहुमों कागे । तंव प्रह्लादाचीचें वेणें ॥८१॥ सहज
फिरे ॥८२॥ आहकें कमळगर्भाकारें । जें महाकात
दुसरें । जेच चैतन्य आपांतुंरें । ककमि असिये

४५ वायुवांका. ४६ मार्गे. ४७ व्यापन. ४८ पडिनीच. ४९
कर्तवगरी. ५० नाद; मसळ. ५१ बोडा. ५२ चडे. ५३ हृदय-
कास. ५४ पायरी. ५५ सुपुंमेचे. ५६ जिना. ५७
आत्मस्वरूपाजवळ. ५८ जीवात्म्याची. ५९ उकार. ६०
जीव. ६१ निराकार प्रकाशी. ६२ साकारमूर्ति. ६३ लं-
वडी; संपुड. ६४ उकाराची. ६५ कामक. ६६ जवळ
उकाराचा ध्वनि. ६७ बोलें कागे. ६८ किंचित. ६९
सम्प. ७० अक्षरवित्र. ७१ उकार. ७२ आकार. ७३
कल्पना करणारें. ७४ गजें. ७५ शब्द करी. ७६ क्षिडकी.
७७ उघडे. ७८ म्हातारी.

ब्रह्मणें आपने सेवानें वर येतो, ५१ आत्मप्रमाणें, क-
रितार त्वरेचा जो उगाव वायुदा असतो, तो कों-
व्याप्रमाणें निघून जातो. ५२ मग केसराच्या स्वयमेव
देवासारखी, अथवा रत्नरूप बीजात्म निघालेस्वा कों-
वासारखी त्या अवयवकांतीची झांक दिसते. ५३
माहीतार संव्याकाळच्या जाकडाच्या रंगाची काळी
काळूच तें अंग वनाविलें असावें काय, अथवा आत्मवे-
तव्याच्या तेजाचें किंग केळें असावें, ५४ किंवा तें
कुंकुमानें भरलेलें आणि आत्मसासने ओतलेलें, अथवा
ती मूर्तिमंत छातिच असावी असें मला वाटतें. ५५ तें
मानंदरूपी चित्राचा रंग, किंवा परब्रह्म सुखाचें रूप,
अथवा संतोषरूपी वृक्षाचें रोप आहे असें भासतें. ५६
हो खोनाफ्याचा कळ किंवा अमृताचा पुतळा, अथ-
वा नाशुरूपणाचा भर आलेला असा मलाच. ५७ वर-
दच्या पौर्णिमेच्या ओलाव्याचें चंद्रबिंब सोभाचें, किंवा
अणू काय मूर्तिमंत तेजव असूनवर वसावें, ५८ आ-
त्मप्रमाणें, कुंडलिनी वेद्रामृताच्या तळवांतीक असून व्या-
व्यावर खरीर दिसें जायतें. मग त्या शरिराका वन दे-
खील मिता ! ५९ वृद्धपणा मागे फिरतो, तादण्याची
उजानी मोडने, आणि गेलेली बाल्यावस्था पुनः प्राप्त
होते. २६० वयानें पाहिलें तरी एवढासाच दिसतो; परंतु,
अतिशय पराक्रम करतो, व त्याचें धर्म अनुपम असतें.
६१ सुवर्णवृक्षाच्या फळांतून सत्ताची कळी सतत नवी
विचारी, आत्मप्रमाणें नवी नवी विवून घेतोच दिसताच
६२ दांतही दुसरे होतात, फक्त अतिशय बारीक कळ-
तात-अणू काय दोही बाजूंना हिंम्याच्या पेंचीच मांडल्या
आहेत ! ६३ सर्व अंगावरील रोमांचीं अग्ने माणकांच्या क-
व्याप्रमाणें लहान अर्धां सतेज उजळतात. ६४ छतपायांचे
तळवे कमळाप्रमाणें काळ बनतात, आणि डोळे स्वच्छ हो-
तात. आणखी काय सांगवें ? ६५ मोलें पद्मदशोला वैजून
फुगल्याकारणानें शिंपीत भात नाहींत-म्हणून शिंपीचा
सांधा उकलतो, ६६ त्याप्रमाणें दृष्टि पापण्यांच्या क-
वळीत न मावतां कांवर पोहोचून वाहेर जेळू पाहणे.

ती दृष्टि पाहिलीच खरी, परंतु लग्नचा समनाला व्या-
पते. ६७ अर्जुना, ऐक. देहाची सुवर्णसारखी कांति
होते. परंतु तो सर्व कायमच असतो. त्यांत अणू आणि
पृथ्वी यांचा अंशही असतो. ६८ मग त्याका समुद्रा-
पलीकडीलही वस्तु दिसतात, स्वर्गांतील असलली
समजतात, व मुंगीच्याही मनांतकि आद्य ओळखतां
येतात. ६९ तो वाऱ्याच्या धोक्यावर स्वार होतो, पा-
ण्यावर चारुतांना पाण्याला पाय लागत नाहींत, अशा
प्रकारें प्रसंगानुसार त्याका पुष्कळ शिद्धि प्राप्त होतात.
२७० पहा कीं, प्राणवायूचा हात धरून व हृदया-
काळाच्या पायच्या करून सुषुप्तेच्या भिन्नानें हृदयांत
आलेली, ७१ व जीवात्मका सोभा देणारी जी कुंड-
लिनी जगदंबा, ती जगद्रीजाचा कोंब (माभा) जो
जीव त्याच्यावर सावली करते. ७२ जी निराकार ब्र-
ह्माची साकारमूर्ति, जी परमात्म्या शिवानी संवली,
जी ॐकाराची केवळ जन्मभूमिच. ७३ आणखी काय
सांगवें ? ती कुंडलिनी बाळी हृदयांत आली म्हणजे
अखंड ॐकाराचा ध्वनि होऊं लागतो. ७४ त्या कुं-
डलिनीच्या जवळ बुद्धि असल्यामुळे तिच्या कानावर
किंचित् ॐकाराचा ध्वनि जातो. बोवाच्या कुडींत
ध्वनि व नादरूपी ॐकाराच्या आकाराची रेखलेलीं
अर्धां वरें उमटतात. ७५ या गोष्टी कल्पनेनेंच जाणतां
येतात, परंतु कल्पना करणारा कोटून आणवा ! (क-
ल्प, त्याचें जीवात्म्याची ऐक्य झालें असतें.) म्हणून
त्या हृदयाकाशांत कसली गर्जना होते ती कोही समजत
नहीं. ७७ अर्जुना, मी तुला एक गोष्ट सांगण्याचो वि-
खरको. ती ओकती, वर जोपर्यंत प्राण, अपान वगैरे
व यूंचा नाश होत नाहीं, तोपर्यंत हृदयाकाशाका वाचा
असते, आणि म्हणूनच शब्द उत्पन्न होतो ७८ त्या अखंड
ॐकाराच्या मेघासारख्या ध्वनिनें हृदयाकाश डुमडुमूं
लागतें, तेव्हां ब्रह्मरंध्राची शिवकी सहज उघडते. ७९
पहा कीं, कमळांतील पोकळीप्रमाणें हृदयाकाशांत जी
पोकळ जागा असते, तेथें चैतन्य हें अधांतरें वाच

॥२८०॥ तथा हृदयाच्या परिवरी। कुंडलिनिया
परमेश्वरी। तेजाची शिंदोरी^१। विनियोगिणी
॥२८१॥ बुद्धीचेनि शाकें। हातबोनें निळें। ह्रैत तेथ
ब देवे। तैसें केळें ॥ २८२ ॥ निजकांती हारविणी।
मग प्राणुचि केवळ जाहणी। ते वेळीं कैसी गमकी।
म्हणाची पं ॥२८३॥ हो कां जे पचनाचि पुतळी।
पांशुरकी होती सोनसैकी। ते फेडुनिचां वेगळी।
डेविली तिचा ॥ २८४ ॥ नातरी वायूचेनि जांणें जग-
हली। दीपाची दिडी निवेडली। कां कळकळोनि
हारपली। बीजु गगनी ॥ २८५ ॥ तैसी हृदयकमळ-
वेही^२। दिसेजैसी सोनियाची सैरी। नातरी प्रकाश-
जकाची सरी। बाह्य आली ॥२८६॥ मग ते हृदय-
भूमी पोकेळे। जिराली कां एके वेळे। तैसें शक्तीचें
रूप मावळे। शक्तीचिमाजी ॥२८७॥ तेव्हां तरी ज-
कीचि म्हणिजे। वेहवीं तो प्राणु केवळ जाणिजे।
आतां नोदबिंदु मेणिजे। कळाजयोती ॥२८८॥ मनाचा
हम माह। कां पचनाचा आधाह। ध्यानाचा आदह।
बाहीं परी ॥ २८९ ॥ हे कल्पना चे सांडी। ते नाहीं
हचे पेंवडी। हे महाभूतांची कुंडी। भौटणी देखा
॥२९०॥ पिंढें पिंडाचा प्राहु। तो हा नैयसंकेतीचा
संक्षु। परि दाजनि गेला उद्देशु। अमहाविष्णु ॥२९१॥
तथा ध्वनितानें केणें^३ सोदुनी। यथार्थाची चरी झा-
डुनी। रेपळविळी म्यां जाणुनी। भौटकी ओते ॥२९२॥
युंजसैव सदात्मानं योगी नियतमानसः।
शांतिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति १५

अव्यय—एवं सदा आत्मानं युंजन् नियतमानसः
योगी निर्वाणपरमां मत्संस्थां शांतिं अधिगच्छति ॥ १५ ॥

एकें शक्तीचें तेज जेव्हां कोपे। तेथ देहाचें रूप
हारपे। मग तो होव्यामाजि रूपे। जगाचिया ॥ २३ ॥

१ गुप्तस्थानी. २ मेजवानी; फराळ. ३ अर्पण केवी
४ नेत्रेच. ५ तेज. ६ वायु. ७ गर्भसुती वस्त्र. ८ लागली.
९ झांकली. १० पर्यंत. ११ जाड कांव. १२ पोळणी
अर्थ. १३ मध्यमा वाचा; ध्वनि. १४ प्राप्तीपर्यंत. १५
कारोकर. १६ निमज्जणा. १७ शिब. १८ सिंहांत.
१९ गाढोडें. २० विस्तारिणी. २१ गिन्हाहक. २२
अनोदहवा. २३ सोपट. २४ आकाशांत संचार करणारे.
२५ स्वल्प. २६ कोकट. २७ अग्निमादिक अद्यतिडे. २८

वेहवीं भौटिलाचिणेंसं। सावयव तरी दिसे। परी
वायूचें कां जैसं। बळिलें होय ॥ २४ ॥ नातरी
कईकीचा गाभा।^३ बुद्धी सांडोनि उभा। कां अवयव-
चि नभा। उदयला तो ॥ २५ ॥ तैसें होय शरीर।
तें तें म्हणिजे कोरें। हें पेंवें होतां जमकार। पिंड-
जैनां ॥ २६ ॥ देवें साधकु मिघोनि जाचे। मागां
पाडकांची बोक राहे। तेथ ठावीं ठावीं होचे। भौ-
णिमादिक ॥ २७ ॥ परि तेणें काय काज आपणपचां।
अवचारीं ऐसा जमजपा। छोप आची मृतजपा। दे
हींच्या देहीं ॥ २८ ॥ पृथ्वीतें आप विरवी। आपातें
तेज जिरवी। तेजातें पवन हुरवी। हृदयामाजीं ॥२९॥
पाठीं आपण एकला उरे। परि शरीराचेनि भैनुकरें।
मग तोही मिगे अंतरें। गैगना मिळे ॥३०॥ ते
वेळीं कुंडलिनी हे आप जाये। मग मौरु एसें
नाम होये। परि कृत्तिपण तें आहे। जंय ब मिळे
शिबीं^३ ॥३१॥ मग जाळंघेरें सांडी। कैकारांत
फोडी। मगनाचियेपेहाडीं। पैठी^३ होय ॥३२॥ ते उ-
काराचिये पाठी। पाय देत उडाउडी। पेंद्वंतीचिये
पोंठडी। मागां चाली ॥३३॥ पुढें सैमात्रा अर्धचरी।
आकाशाच्या अंतरीं। भरती गमे सागरीं। सरिता
जेवीं ॥ ३४ ॥ मग ब्रह्मरंध्रीं स्थिरावोनी। सोहंभा-
वाच्या बाळा पसलनी। परमात्मैलिंगा चांचोनी।
आंगा घडे ॥ ३५ ॥ तंय महाभूतांची अर्धनिका फिटे।
मग दोहीसि^४ होय^५ धौटें। तेथ गवनासकट आटे।
सैमरसी तिचे ॥३६॥ पें मेवाचेनि मुलीं निवेडला।
समुद्र कां बोधीं पडिला। तो मागुता जैसा आला।
आपणपचां ॥ ३७ ॥ तेवीं पिंडींचेनि मिचें। पेंदीं
पद प्रवेसे। तें एकत्व होय तैसें। पेंदुकुमरा ॥ ८ ॥

पृथ्वी, अप, तेज. २९ वायु. ३० आकारें. ३१ आका-
शाळा-महारेआळा. ३२ वायु. ३३ म्हांत ३४ जाळंघर
नामक सं. ३५ काळीमुळ. ३६ पर्यंतपर. ३७ प्रवेष्ट
करते. ३८ पधंति नावाची दुसरी वाचा. ३९ पावरी. ४०
अर्धचंद्र मात्रा. ४१ आत्माकाळाच्या. ४२ मत्सकाच्या
पोळणीत. ४३ मी परमात्मा ह्या मनाच्या. ४४ परमात्माचें
चिन्ह. ४५ पडद. ४६ शिवलयांस. ४७ ऐक्य. ४८
ब्रह्मानंदांत ४९ मित्र जाहवा. ५० देहाचे. ५१ महापरी.

कठितं (पुर्ण नसत्तं.) १८० त्या आत्म्याच्या घरी कुंडलिनी परमेश्वरी पाहुणी आल्यावर तेजरूपाची मेज बानी दिमी. ८१ त्या वेळेस तूदिरूप भांजीसह ताट बाळून-की ज्यांत दूताचा मास देखील होऊं नये-अशी मेजशानी दिमी. ८२ कुंडलीनी आगली तेजरूप कोनि टाकून वायुरूप बनली, त्या वेळी कळी दिसली म्हणजे, तर प्रत्यक्ष बाण्याची पुतळी जी सोनसळी, वेसली होती, तें (बल) फेडून तिनें एका बाजून ठेव. त्याप्रमाणें दिसली. ८४ किंवा, दिव्याची ज्योति बागा लागल्यानें ज्याप्रमाणें मालवते, अथवा बीज बमडून बगनांत नाहीशी होते, ८५ त्याप्रमाणें हृदयकमळापर्यंत जाऊन ती सोन्याच्या जाड कांबीसारखी सतेज, किंवा तेजरूप पाण्याच्या सन्वाप्रमाणें वाहान आलेली दिसते. ८६ मग ती हृदयरूप भुषभुषीत भूमींत एकाएकी जिरते, तेव्हा कुंडलिनीसक्तीचें रूप सक्तीतच लय पावतें. ८७ अशी स्थिति झाल्यावर हिला साफिच म्ह जावयाचें; येरवीं ती चरोखर प्राणच होच परंतु त्या वेळेस ध्वनि, कळा, ज्योति हीं नाहीतकीं होत.त. ८८ नंतर मग भिक्वें, वायूचें अबर राहणें, किंवा ध्यान करणें, हींही नाहीतकीं होतात. ८९ आणि कल्पना येणें व सोडणें ही खटपट नाहीशी होते. असे व्यापार बंद होतात, म्हणून कुंडलिनी ही केवळ पंच-महाभूतें आढण्याची मूळ होव. ९० शरिरानें शरीर नाहीसें करणें हा, योगशास्त्राचे नाथ जे संकर, त्यांनां केलेस्य सिद्धांताचा अभिप्राय होच: त्याचा श्रीमहाविष्णूनीं हेतु दर्शित केला. ९१ [ज्ञानेश्वर म्हणतात:-] त्या महाविष्णूच्या संकेताचें गाठोडें सोडून व वषार्थरूप वक्राची चढी झालून, ओतें हेच या माळाचे भिन्हाईक आहेंन असें जाणून मीं ती त्याच्यापुढें मांडून ठेविली. ९२

अशा प्रकारें सर्वकाल आपलें अंतःकरण समाधीचे ठिकाणीं लावून मनाचा निग्रह करणाऱ्या योग्याला, मोक्ष हेंच जिचें परम फळ आहे अशी माझ्या स्वरूपां असणारी शांति प्राप्त होते. ॥१९॥

पहा कीं, ज्या वेळेस सक्तीचें तेज नाहीसें होतें, त्या वेळेस देहाचें रूप नाहीसें होतें, आणि तो योगी इतकें सूक्ष्म रूप धारण करितो कीं, त्याला जगाच्या

कोळयांतही लपतां येते. ९३ येरवीं तें शरीर पूर्वीप्रमाणेंच सावयव असतें, परंतु तें केवळ वायूचेंच असतें. ९४ किंवा केळींचीं सोपटें काढून त्याचा गाभा उभा केला म्हणजे जसें कांहीच उरत नाही, किंवा आकाशाकाच जसे अवयव फुटायें, तसे त्याचे अवयव असून नसत्याप्रमाणें असतात, ९५ त्याचप्रमाणें शरीर वनस्यावर त्यालाच आकाशांत संचार करणारा असें म्हणतात; आणि जाग्रमाणें स्वरूप वनस्यावर त्याचा देह सोळांत आध्यात्मिक दिसतो. ९६ पहा, योग साध्य करणारा साधक चालून गेल्यावर पाठीमागे पवळें उमडतात, त्या प्रत्येक पावलाच्या ठिकाणीं अग्निमादिक सिद्धि हात जेडून उभ्या असतात. ९७ परंतु, धनंजया, ऐक; त्या अग्निमादिक तिद्धीशीं आपल्याला काय करावयाचें आहे? पृथ्वी, अप, व तेज या तीन भूतांचा देहांतल्या देहांतच लोप होतो. ९८ पृथ्वीला उदक विरवते, उदकाचा अग्नि जिरवितो, आणि हृदयांत अग्नीचा नाश वायु करतो. ९९ पाठीमागें एकटा वायु आपण उरतो, तो शरिराचें आकृतीनें असतो; पण तोही कांहीं वेळानें निघून ब्रह्मरंध्र आकाशांत जाऊन मिळतो. १०० त्या वेळी कुंडलिनी हें नांव जाऊन मग फक्त माऊन (वायुमय) हें नांव प्राप्त होते. परंतु ती ब्रह्मांत मिळवयेंत तिची साफि कायम असतेच. १ मग जाऊन धरबंध सोडून काकीमुखा (कंठस्थन) फोडून ब्रह्मरंध्र आकाशाचे पाहाडावर प्रवेश करते. २ ती ॐकाराचे पाठीवर पाय देऊन पदपंति वाचेची पायरी मागे टाकिते. ३ पुढें ॐकारांतोल अर्धवर्तुलाकार माथा मागे टाकून, ज्याप्रमाणें नदी सागराला मिळते, त्याप्रमाणें ती ब्रह्माकाशांत जाऊन मिळते. ४ नंतर मस्तकाच्या पोकळींत (ब्रह्मरंध्रांत) स्थिर होऊन, भी ब्रह्म आहे ह्या भावनेनें बाहु पसरून परब्रह्माला निळी मस्कन एकवटते. ५ त्या वेळेस पंच-महाभूतांचा पडदा नाहीसा होऊन मग शिवसक्तीचें ऐक्य होतें, त्या ठिकाणीं ती आकाशासह ब्रह्मानंदांत मिळून जाते. ६ ज्याप्रमाणें समुद्राचें पाणी मेघांच्या द्वारे जाऊन नंतर जमिनीवर वर्षाव होऊन तें नदी-मार्गानें पुनः समुद्रासच येऊन मिळतें, ७ त्याप्रमाणें, अर्जुना, देहाच्या निमित्तानें ब्रह्मपदीं बीबास्मा प्रवेश करितो तें एकचही समुद्राच्या पाण्याप्रमाणें होव.

आतां दुर्मे हव होतें । कीं एकचि हें अमृतें । ऐक्षिषे विषं
चनेपुरतें । उरोचिना ॥९॥ गगनीं ममज कवा जाये ।
ऐसें जें कांहीं आहे । तें अनुभवें जो होवे । तो
होऊनि ठावे ॥ ११० ॥ म्हणोनि तेविची मातु । न
चडेचि बोलाचा हातु । जेजें संवादाचि भागांवाजातु ।
पैठी कीजे ॥ १११ ॥ अर्जुना वेव्हरीं तरी । हवा अ-
निप्रायाचा जे गर्व घरां । ते पाहें पां वैलेरी । तुरी
ठेली ॥ ११२ ॥ झूलता मांगळीकडे । तेथ मकाराचेंचि
आम न माडे । सहेंवा प्राणा सांकरें । गगना येतां
॥ ११३ ॥ पाठां तेथेंचि तो मेसळका । तें सप्रथाचा देवी
भावळका । मग तयाहि बरी आंतु मैविचला ।
आकाशाचा ॥ ११४ ॥ आतां मंहाभूष्याचिवा जोहीं । जेथ
गगनासीचि जौवो नाहीं । तेथ तौंगा लागेक काहें ।
बोलाचा हवा ॥ ११५ ॥ म्हणूनि आकारांमोचि सांपडे ।
कीं काबाबरी जोडे । हें तेंचें नव्हे फुडें । त्रिमुंढी
गा ॥ ११६ ॥ जें कहीं देवें । अनुभविकें कीजे । तें आ-
पणचि हें ठीकावें ॥ होऊनिवां ॥ ११७ ॥ पुढती
आजमें तें नाहींचि । म्हणोनि असो किती हेंचि ।
बोलावें आतां बायाचि । बनुरेरा ॥ ११८ ॥ ऐसें सप्र-
जात भावौतें सरे । तेथ संकल्पाचें आनुज पुरे ।
बाराही जेथ न सरे । विचाराचा ॥ ११९ ॥ जें उ-
मैमियेचें कावण । जें मुंयेंचें ताकण । अनादि जें
अगण्य । परैसलण ॥ १२० ॥ जें विश्वाचें मूळ । जें
योगेंदुमाचें कळ । जें आनंदाचें केवळ । चैतन्य गा
॥ १२१ ॥ जें आकाराचा प्रोतु । जें मोक्षाचा पेंकोतु ।
जेथ आदि आदि अंतु । विरोनि^१ गेळे ॥ १२२ ॥ जें
महाभूताचें बीज । जें महातेजाचें तेज । पृथं पार्थी
जें मिज । स्वल्प मातें ॥ १२३ ॥ ते हे चतुर्भुज
कौमेस्त्री^२ । जबाबी कोम कफासि आनी । देवोनि

नासिकीं बोकिनी^३ । अकवृद्धें ॥ १२४ ॥ तें आनिवांज्य
महाभुल । तें आपणचि जाहळे ते पुरुष । जबाबे कीं
मिथेंकें । प्राप्तिवेरी ॥ १२५ ॥ आम्हीं साधन हें जें सांगि-
तलें । तेंचि शरीरा जिहीं केलें । ते आमुचेनि पोंढें आळे ।
निबोळलेयी ॥ १२६ ॥ परमज्ञाचेनि रसें । देहाकृतीचि-
येनि मुसें । बोतीव जाहाळे तैसे । दिसती आंगें
॥ १२७ ॥ जरि हे प्रसीति हन अंतरीं फांके । तरी वि-
धाचि हें अवघें हांके । तब अर्जुन म्हणे निजें । सा-
चाचि जी हें ॥ १२८ ॥ कां जे आपण आतां देवो । हा
बोळिके जो उपायो । तो प्राप्तीचा ठायो । म्हणोचि
घडे^४ ॥ १२९ ॥ हवे अम्यासीं जे हव होती । जे अक-
वसेचि मल्लय भेली । हें सांगतिचाची गीती ।
कळकें मज ॥ १३० ॥ देवा गोठीचि हे ऐकतां ।
बोडुं उपजतसे चित्ता । मों अनुभवें लक्ष्मीवैता ।
गोहेक केवीं ॥ १३१ ॥ म्हणऊनि पृथ कांहीं । कैवळारिसें
नाहीं । परी मौंजमरीं चित्त देई । बोला एका ॥ १३२ ॥
आतां कृष्णा तुवां सांगितका योगु । तो मना तरी
आका चांगु । परि न शकें कंक पातुं । योग्यतेचा ॥ १३३ ॥
सहजें भांगिणें जेतुलें आहे । तेतुकिवाचि बरी सिद्धि
जाये । तरी हाचि मार्ग सुलोपावें । अम्यासीन ॥ १३४ ॥
नासरी देव जेंढें सांगतीक । तैजें आपणचें बरी
न ठेकेक । तरी योग्यतेचीन होईक । तेंचि पुतें ॥ १३५ ॥
जीवीचिचे ऐसी धारण । म्हणोनि पुसावया जाहळें
कारण । मग म्हणे तरी आपण । चित्त देवजो ॥ १३६ ॥
हांहो जी अचचारिकें । जें हें साधन तुम्हीं मिरुपिलें ।
तें जीवदत्तवाहि अम्यासिलें । फावों^५ शके ॥ १३७ ॥
की योग्यतेचीन नाहीं । ऐसें हन आहे कांहीं । तेथ
जीकृष्ण म्हणती काहें । बनुरेरा ॥ १३८ ॥ हें कौंज
कीर निर्वाणें । बदि आमिकही जें कांहीं साधन ।

१ सिद्ध होतो. २ वैलेरी नामक चौथी बाणी. ३
त्रिकुटीयः, त्रिचर्याया. ४ आंतीक बाजूत. ५ तुवांवरचा,
कृष्णारातीक तिसरी भाषा. ६ दकळा. ७ संकट ८
दिक्क. ९ आदनी. १० हाजी. ११ अमृत स्थितीया.
१२ दिक्क. १३ बांन. १४ अक्षराम्यें १५ विचार
सम. १६ मग होतें. १७ रडणें. १८ अंतर. १९
उत्तमी नामक पांचवी मंत्रणा. जिच्यांत मनाचा मज
होतो. २० सवाधीची तुवां नामक चौथी अवस्था. २१

महास्वरूप. २२ योगरूप वृद्धाचें. २३ बीज. २४ तेजस.
२५ केवळ स्थिति. २६ कव पावळे. २७ आकाराचा
आनी. २८ छळिणी. २९ प्रवल. ३० योग्यतेनें. ३१
तद्वार साध्यामुळे. ३२ मनासाक्षात्कार होतो. ३३ ज्ञान.
३४ तब मज. ३५ तद्रूपता. ३६ मिथ्या. ३७ कववर.
३८ संपन्न. ३९ वळ. ४० प्रसन्न होणार नाहीं. ४१
हृष्य. ४२ कोटक त्याचा देखीक. ४३ प्राप्त होईक. ४४
कावें. ४५ मोक्षाचें.

८ मंतर, मी वेगळा व आत्मा वेगळा किंवा दोन्ही एक ही वाटाघाट उरतच नाही. ९ आकाश आकाशांत मिळतें असें जें कांहीं एक तत्त्व आहे, त्याचा जो कोणी अनुभव घेईल त्यालाच सिद्धि प्राप्त होईल. ३१० म्हणून, ज्या शब्दांनीं कोणतीही गोष्ट स्पष्ट करून सांगिता येते, त्या शब्दांनीं तेथली गोष्ट व्यक्त करता येत नाही. ११ अर्जुना, खरोखर पहिलें तर अभिप्राय सांगण्याचा गर्व वाहणारी जी बाणी, तिला देखील याचा पत्ता लागत नाही. १२ भिवयांच्या आंतल्या बाजूस मकाराचा देखील प्रवेश होत नाही; त्याचप्रमाणें एकट्या प्रणवायूला देखील ब्रह्माकाशांत जाण्याला संकट पडतें. १३ पुढें तो वायु तेथें गेल्यावर तदाकार होतो, त्या वेळेस शब्दाचें बोलणें खुंटतें. मग आकाश तत्त्वाचीही आटणी होते. १४ जेथें अव्यक्त स्थितीच्या डोहांत महाकाशाचारी पत्ता लागत नाही, तेथें या शब्दाची दाद लागेल काय ? १५ म्हणून हें ब्रह्म अक्षरांत सांपडण्याजोगें (वर्णन करता येण्याजोगें) किंवा ऐकूं येण्याजोगें नाही, हें त्रिवार सत्य जाण. १६ ज्या वेळेस कांहीं दैवगतीनें याचा अनुभव येतो, त्या वेळेस तो अनुभव वेणारा तद्रूप होऊन जातो. १७ नंतर तेथील स्थिति जाणण्याचें आपोआप राहतें; म्हणून, धनुर्धरा, याच्याबद्दल कितीही बोललें तरी तें व्यर्थ होय. १८ याप्रमाणें सर्व बोलणें आपोआप राहतें; त्या ठिकाणीं संकल्पही मावळतो. आणि म्हणूनच विचाराची तेथें दादही लागत नाही. १९ तें ब्रह्मस्वरूप कसे आहे, तर सहज स्थितीचें औदार्य, आणि समाधि अवस्थेचें तादृश्य होय; आणि ज्याला आदि नाही व जें मापती येत नाही. ३२० तें विश्वाचा आधार व योगरूप वृक्षाचें फळ आणि आनंदाचें केवळ जीवन होय. २१ तेथें आकाशाचा शेवट होतो; तें म्हणजे मोक्षाची केवळ स्थिति असून त्या ठिकाणीं आदि आणि अंत यांचा लय झाला आहे. २२ तें ब्रह्म पंच-महाभूतांचें मूलकारण व महातेजाचें तेज होय. सारांग, पार्थी, तें ब्रह्म माझें मूलरूप होय. २३ साधुवृंदांचा नास्तिकांनीं जेव्हा छळ केला, तेव्हा हजि चतुर्भुज मूर्ति या स्वरूपापासून आकाराळा आली २४ [अर्जुना.] असें हें महासुख अवर्णनीयच, परंतु याची प्राप्ति होईपर्यंत ज्या पुरुषांचे प्रयत्न अन्याहत चालले, ते पुरुष

स्वयमेव सुखरूप झाले. २५ आम्हीं हें जें अष्टांग योगाचें साधन सांगितलें, तें स्वतः शरिरानें जें करितात, ते योगानें तब्यार झाल्यामुळे माझ्याच योग्यतेस येतात. २६ त्या योग्यांची शरिरें परब्रह्माच्या रसानें देहाकृतीच्या मुशीत ओतल्यासारखी सतेज दिसतात. २७ जर हा अनुभव अंतर्यात्री मास झाला, तर हें सर्व विश्व त्याला मावळतें. तेव्हा अर्जुन म्हणाला, “देवा, आपण बोललां तें सत्य आहे. २८ देवा, आपण आतां जो हा उपाय सांगितला, तो ब्रह्मप्राप्तीचें ठिकाण आहे, म्हणूनच ह्या ठिकाणीं ब्रह्मसाक्षात्कार होतो. २९ आपण जो हा मार्ग सांगितला, त्याचा दृढ अभ्यास करणारे खरोखर ब्रह्मपदार्था पानतात, हें आपल्या सांगण्यावरून मला समजलें. ३३० देवा, आपण सांगितलेली गोष्ट ऐकतांनाच विस्तीर्ण ज्ञान उत्पन्न होतें, तर मग तिचा अनुभव वेणाऱ्याला तद्रूपता कशी वरें प्राप्त होणार नाही ? ३१ म्हणून, हें जें आपण सांगितलें, यांत कांहीं संशय नाही. परंतु क्षणभर मी जी विनंती करतो, तिकडे लक्ष द्यावें. ३२ कृष्णा, आतां तुम्हीं जो मला योग सांगितला, तो माझ्या मनोत्सु फार गावडला; परंतु माझी योग्यता कशी असल्याकारणानें माझ्या हातून कांहीं तो होणार नाही. ३३ माझ्या अंगांत जेवढी शक्ति आहे, तेवढी सर्व करूनही जरी हा शेवटाला जाईल, तरी देखील मी मोठ्या समाधानानें याचा अभ्यास करीन. ३४ किंवा, देवा, तुम्हीं जसें सांगलां तसें माझ्यानें जर न करवेल, तर आपल्या योग्यतेच्या मानानें आपल्या हातून जें होईल तेंच आपण विचारवें, ३५ अशी माझ्या मनांत इच्छा उत्पन्न झाल्यामुळे आपल्याला विचारण्याचें कारण पडलें.” अर्जुन म्हणतो, “तर मग देवा, आपण इकडे लक्ष द्यावें. ३६ महाराज, आपण हें जें योगसाधन सांगितलें, तें ऐकलें; परंतु वाटेक स्थानें याचा अभ्यास केला तर या योगाची प्राप्ति होईल काय ? ३७ किंवा हें योग्यतेशिवाय होणारच नाही असें आहे कीं काय ? ” तेव्हा श्रीकृष्ण म्हणाले, “अर्जुना, हें तूं काय विचारतोस ? ३८ हा योगाभ्यास जर म्हण-चाळ तर खरोखर मोक्ष देणारा आहे; पण याशिवाय दुसरी साधारण जरी गोष्ट असली, तरी ती सुद्धा अधिकाराच्या योग्यतेशिवाय सिद्धीस जाईल

तेही अधिकाराचे बोडवेविणे । काय सिद्धी जाव ॥३९॥ ये योग्यता जे म्हणिजे । ते प्राप्तीची जमीन जाणिजे । कांजे योग्य होऊनि कीजे । ते आरंभिलें फळे ॥ ३४० ॥ तरी तैसी एथ कांहीं । साधियांचि केणी नाहीं । आणि योग्यतेची कांई । खाणी असे ॥३४१॥ नावेक विरक्तु । जाहला देईधर्मी नियतु । तरि तोचि नव्हे व्यवस्थितु । अधिकारिचा ॥ ३४२ ॥ ये तुलाळिमे आंयणीमाजि येवढें । योग्यपण तूतेंही जोडे । ऐसें प्रसंगें सांकडें । फेडिलें तयाचें ॥ ३४३ ॥ मग म्हणे पार्था । तेहे ऐसी व्यवस्था । अनियतासी सर्वथा । योग्यता नांहीं ॥ ३४४ ॥

नास्यभ्रतस्तु योगोऽस्ति न चैकांतमनभ्रतः ।
न चातिस्वप्रशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन १६
अन्वय—अर्जुन, तु अत्यभ्रतः योगः न अस्ति, च मनभ्रतः एकान्तं (योगः) न [अस्ति] च अतिस्वप्र-
शीलस्य [योगः] न [अस्ति] च एव जाग्रतः [योगः] न [अस्ति] . ॥ १६ ॥

जो रसनैत्रियाचा अंकिला । कां निद्रेसी जीवें विकला । तो नाहीं एथ म्हणितला । अधिकारिया ॥३४५॥ जववा आमहाचिये बांदोडी । क्षुधा तृषा कोंडी । आहारार्ते तोडी । मारुनियां ॥३४६॥ निद्रे-
चिचा वाटार्मवेचे । ऐसा 'देवदेवेनि अर्धतरणें नाचे । तें शरीरचि नव्हे तयाचें । मग योग कवणाचा ॥३४७॥ म्हणोनि अतिसारें विषय सेवावा । तैसा विरोधु नोहावा । कां सर्वथा निरोधीवा । हेंही नको ॥३४८॥ युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।

युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखाहा १७
अन्वय—युक्ताहारविहारस्य, कर्मसु युक्तचेष्टस्य युक्त-
स्वप्नावबोधस्य योगिनः] योगः दुःखाहा भवति. ॥१७॥
आहार तरी सेविजे । परी युक्तीचेनि मापें मीचि-
जे । क्रियाजात आचरिजे । तयाचि स्थिती ॥३४९॥

१ योग्यतेवांचून, २ निश्चयानें; निःसंशय; खरोखर, ३ अवचण, ४ विव्हेत धर्मांत, ५ एवढाव्या, ६ युक्तीमध्ये; इच्छेत, ७ संकट, ८ अव्यवस्थिताला, ९ जिन्हेचा, १० सर्वथेच, ११ आवेशानें, १२ जात नाहीं, १३ निश्चयानें, १४ अभिमानानें, १५ बंद करावा, १६ मोजावा, १७ मोजका, १८ परिमित, १९ पावें, २० खाण, २१ स्थिती.

मोपितला बोल बोळिजे।मितालीयां पाहलीं चालिजे । निद्रेही मानु दीजे । अवसरें एकें ॥३५०॥ जागणें जरी जाहलें । तरी व्हावें तें मितलें । येतुलेनि धानुसाम्य संचलें । असेल ॥ ५१ ॥ ऐसें युक्तीचेनि हातें । जें इंद्रियां 'बोपिजे आंतें । तें संतोपासी बा-
डतें । ममचि करी ॥५२॥

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।
निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा १८
अन्वय—यदा [योगिना] विनियतं चित्तं आत्मनि एव अवतिष्ठते, [च] सर्वकामेभ्यः निःस्पृहः [भवति, तदा] युक्तः इति उच्यते. ॥ १८ ॥

बाहेर युक्तीची मुंद्रा पडे । तंव आंत आंत सुख वाडे । तेथें सहजेंचि योग घडे । नाभ्यासितां ॥५३॥ जैसें भाग्याचिये भंडसें । बंधमाचेनि मिथें २५ । मग सधेंदि-
जात आपसें । घर रिचे २६ ॥ ५४ ॥ तैसा युक्तिमंतु कौतुकें । अभ्यासकचिया मोहरा ठाके । आणि आत्म-
सिद्धीचि पिके । अनुभव तयाचा ॥ ५५ ॥ म्हणोनि युक्ति हे पांडवा । घडे जया सदेवां । तो अपवर्गा-
चिये राणिवा । जेंळंकरिजे ॥ ५६ ॥

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।
योगिनो यतचित्तस्य युंजतो योगमात्मनः १९
अन्वय—यथा निवातस्थः दीपः न इक्षते, सा उपमा आत्मनः योगं युंजतः यतचित्तस्य योगिनः स्मृता. ॥१९॥
युक्ति योगाचें आंग पावे । ऐसें प्रयाग जेथ होब वरवें । तेथ क्षेत्रसैन्यासें स्थिराचे । मानस जयाचें ॥ ५७ ॥ तयातें योगयुक्त तूं म्हण । हेंही प्रसंगें जाण । तें दीपाचें उर्ध्वलक्षण । निर्वाताचियां ॥५८॥ आतां तुजें मनोगत जाणोनी । कांहीं एक आम्ही म्हणोनी । तें २७ निकें चित्त देवनी । परिसाचें गा ॥ ५९ ॥ तूं प्राप्तीची चाई वाहली । परि अभ्यासीं दक्षु न होसी । तें सांग पां काय बिहेसी । तुवाह-

२२ भर, २३ उद्योगांच, २४ निमित्तानें, २५ सर्व संपत्ति, २६ आपोआप, २७ येतें, २८ वळतो, २९ दैनवानाका, ३० मोक्षाच्या, ३१ राब्यास, ३२ शोभविता, ३३ ज्या स्थली नियम केला, तें स्थल शरीर असेपरंतु न सोडणें, ३४ उपमा, ३५ निवान्यातल्या, ३६ आन्ही सांगतों, ३७ चांगलें, ३८ इच्छा, ३९ भितोस,

काय? ३९ परंतु योग्यता म्हणून जिला म्हणतात, ती प्राप्तीचे पूर्वी समजत नाही कारण, अधिकारी होऊन आरंभिलेले काम तत्काल फलद्रूप होतं. ३४० तरी या ठिकाणी सरोस्वर तशी कांही अडचण नाही; आणि दुसरे असे पहा की, योग्यतेची एखादी खाण आहे की काय? ४१ जो थोडासा विरक्त किंवा विहित धर्म आचरण्यांत जो नियमित झाला आहे, इतकेंच नव्हे, तर सामान्यतः व्यवस्थेशीर वागणारा जो आहे, तो देखील अधिकारी होतो. ४२ अशा युक्तीने इतकी योग्यता तुझे ठिकाणीही आहे" या प्रमाणे अर्जुनाचा त्या समयाला संशय फेडला. ४३ मग श्रीकृष्ण म्हणाला:—पार्था, या योगप्राप्तीची अशी व्यवस्था आहे; परंतु अव्यवस्थित मनुष्याला याची प्राप्ति होण्याचा कधीही संभव नाही. ४४

अर्जुना, अति खाणाराच्याने योग मुळींच होणार नाही, आणि अगदीं न खाणाऱ्याच्याने एकान्तवास (योग) होणार नाही; त्याचप्रमाणे अत्यंत शोष घेणाराच्यानेही योगसाधन होणार नाही, व जागणाराच्यानेही होणार नाही. ॥ १६ ॥

जो जिण्हेच्या अंकित झाला, किंवा सर्वथैव शोषेच्या अधीन झाला, तो या योगाचा अधिकारी म्हटला जात नाही. ४५ अथवा, दुराग्रहाच्या आवेळांत जो भूक आणि तहान मारतो, आणि जेवण कमी करतो, ४६ आणि शोषेचें नांव देखील न घेतां बळकट अभिमान धरतो, त्याचें शरीर सुद्धा त्याच्या अधीन राहत नाही, मग त्याला योग कोटून साध्य होणार? ४७ म्हणून विषयांचें अति सेवन करण्याची, किंवा त्यांचा अगदांच त्याग करण्याची इच्छा करूं नये; अर्थात् सर्व गोष्टी नियमित अवाग्या ४८

ज्याचे आहारविहार उक्त असतात, कर्माचरणांतील व्यापार योग्य तऱ्हेने चाललेले असतात, आणि ज्याची निद्रा व जागृति प्रमाणशील असते, त्या पुरुषाचा योग त्याच्या दुःखाचा नाश करितो. ॥ १७ ॥

अन्न ग्रहण तर करावें, पण तें युक्तियुक्तीने परिमित करावें; त्याचप्रमाणे, जी जी कामे करावयाची तीही सर्व युक्तानेंच प्रमाणांत आणावी. ४९ भाषण परिमित

असावें; त्याचप्रमाणे व्यायामही माफक करावा; व शोषही नेमलेल्या वेळीच घ्यावी. ३५० जाग्रण जरी कर्मावयाचें झाले तरी तें नियमित वेळेपर्यंत करावें. अशा नियमित रीतीने आचरण केल्यावर शरिरांतील रक्तादिकसप्तधातु समतोल राहतील. ५१ अशा प्रकारें वेतावृत्तानें इंद्रियांची तृप्ति केली, म्हणजे आपलें मनच संतोषाची वृद्धि करितें. ५२

जेव्हां योग्याचें नियत-एकाम्र झालेलें चित्त आत्म्याच्याच ठिकाणी स्थिर राहतें, आणि म्हणूनच सर्व वासनांविषयीं निस्पृह-निरिच्छ बनतें, तेव्हां त्याला 'युक्त' असें म्हणतात. ॥ १८ ॥

याप्रमाणे बाहेरील इंद्रियांची स्थिति नियामत ठेविली, तर अंतर्थांमी सुख उत्पन्न होऊन, त्या मनुष्याला अभ्यास न करितां योग सहज पडतो. ५३ ज्याप्रमाणे माग्योदय झाला असतां उद्योगाचे निमित्तानें सर्व संपत्ति आपोआप घरी चालत येते, ५४ त्याप्रमाणे, जो निश्चमशील आहे, तो कौतुकांनें जरी योगाभ्यासाकडे बळाला, तरी त्याला आत्मस्थितीचा अनुभव येतोच. ५५ म्हणून, अर्जुना, ज्या देववान पुरुषाला युक्तीचें साध्न अश्वतें, तो मोक्षाच्या राज्यावर शोभिवत होतो. ५६

जसा निवान्यांत ठेविलेला दिवा हालत नाही; ती उपमा आत्मविषयक योग करणाऱ्या स्थिरचित्त झालेल्या योग्याला लागू पडते. ॥ १९ ॥

नियमित वागणाराला जर योगाभ्यास करण्याची इच्छा झाली, तर तो योग गंगा आणि यमुना यांचा संगम झालेल्या प्रयागतीर्थाप्रमाणे होय त्या आत्मस्वरूपी प्रयागाचे ठिकाणी ज्या मनुष्याचें मन क्षेत्र-संन्यासाप्रमाणे कायम राहतें. ५७ त्याच मनुष्याला तूं योगी म्हण; आणि प्रसंगानुरोधानें देही पण कक्षांत ठेव की, त्याच्या चित्ताला निवान्यांतील दिव्याची उपमा लागू पडते. ५८ आतां तुझ्या मनांतील भाव जाणून आम्ही तुला कांहीं गोष्ट सांगलों, ती चित्त देऊन ऐक. ५९ तूं योगप्राप्तीची इच्छा मनांत बाळगतोस; परंतु अभ्यासाकडे तुझें लक्ष नाही; तर तो अभ्यास

पण ॥ ३९० ॥ तरि पायीं हें ज्ञेजें । साक्षात् वेशी
हो मन । पायां बांगुल हयें दुर्जेजें । इंद्रिय करिती
॥ ३९१ ॥ पाहें पां आयुष्यातें अडक करी । जें सरतें
जीवित बारी । तथा औपधातें वैरी । काय जिह्वा
न म्हणे ॥ ३९२ ॥ ऐसैं हितासि जें जें निकें । तें स-
दाचि वा इंद्रियां तुझे । येन्ही सोपें योगासारिलें ।
काही आहे ॥ ३९३ ॥

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।

यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति २०
सुखमात्यंतिकं यत्तद्वुद्धिप्राप्तमतींद्रियम् ।

वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः २१

अन्वय—योगसेवया निरुद्धं चित्तं यत्र उपरमते, च
एव यत्र आत्मना आत्मानं पश्यन् आत्मानि तुष्यति ॥ २० ॥
यत्र यत्र आत्यंतिकं, बुद्धिप्राप्तं, अतींद्रियं सुखं [अस्ति],
तत् वेत्ति [तत्र] अयं स्थितः [योगी] तत्त्वतः न एव
चलति. ॥ २१ ॥

म्हणोनि आसमाचिया गाढिका । जो आम्हीं
अभ्यासु सांगितुला निका । तेजें होईल तरी हो कां ।
निरोध घेवा ॥ ३९४ ॥ येन्ही तरी येजें योगें । जें
इंद्रियां विंदीज लागे । तें चित्त भेटों रिगे । आपण-
घेवां ॥ ३९५ ॥ परतोनि पाठिमोरें ठाके । आणि आप-
नियातें आपण देखे । देखतसें बों बोकसे । म्हणे तख
हें मीचि ॥ ३९६ ॥ तिबे बोकलीचिसरिलें । सुखाचिया
साक्षात्पों जैसे । मग आपणपां समरसें । विरोनि
जाय ॥ ३९७ ॥ जयापरतें आनिक नाहीं । जयातें इंद्रियें
जेणती कहीं । तें आपणचि आपुल्या ठायीं ।
होऊनि ठाके ॥ ३९८ ॥

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।
यस्मिंस्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥

अन्वय—च यत्र लाभं लब्ध्वा अपरं ततः अधिकं
न मन्यते; यस्मिन् स्थितः (योगी) गुरुणा अपि दुःखेन
न विचाल्यते. ॥ २२ ॥

मग मेरूपासुनि थोरें । देह दुःखाचेनि डोंगरें ।

होंटिजो पां परी भोरें । चित्त न दाढे ॥ ३९९ ॥ कां
शक्कें वरी तोडिलिया । देह अग्नीमाजि पडलिया ।
चित्त महासुखीं पेंडुडलिया । चेबोचि नवे ॥ ४०० ॥
ऐसैं आपणपां रिगोनि ठाये । मग देहाची बांधु न
पाहे । आणिकेंचि सुख होऊनि जाये । म्हणूनि
विसरे ॥ ४०१ ॥

तं विद्यादुःखसंयोगवियोगं योगसंश्लितम् ।

स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥

अन्वय—तं दुःखसंयोगवियोगं योगसंश्लितं विद्यादुः-
खसंयोगः अनिर्विण्णचेतसा निश्चयेन योक्तव्यः. ॥ २३ ॥

जया सुखाचिया गोडा । मन आतींचां सेचि
सोडी । संसाराचें तोडी । गुंतलें जें ॥ ४०२ ॥ जें योगाची
बरब । संतोषाची राणिव । ज्ञानाची जाणिव । अ-
बालागी ॥ ४०३ ॥ तें अभ्यासिलेनि योगें । सोंबियव दे-
खावें लागे । देखिलें तरी आंगें । होइजेल गा ॥ ४०४ ॥

संकल्पप्रभवान्कामास्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।

मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समंततः ॥ २४ ॥

अन्वय—सर्वान् संकल्पप्रभवान् कामान् अशेषतः
त्यक्त्वा, मनसा एव इंद्रियग्रामं समन्ततः विनियम्य. ॥ २४ ॥

तरि तोचि योगु बापा । एके परी आहे सोपा ।
जरी पुत्रशोकु संकल्पें । दाखवीजे ॥ ४०५ ॥ हीं वि-
पयातें निमाळिया आहूके । इंद्रियें नेमाचिया भों-
रणीं देखे । तरी "हियें बालूनि मुके । जीवित्वासी
॥ ४०६ ॥ ऐसैं वैराग्य हें करी । तरी संकल्पाची सरे
वारी । भुलें धृतीचिया भेंवळारी । बुद्धि नावे ॥ ४०७ ॥

शनैः शनैरुपरमेद्वुद्ध्या धृतिगृहीतया ।

आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिंतयेत्

यतो यतो निश्चलति मनश्चंचलमस्थिरम् ।

ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २५ ॥

अन्वय—धृतिगृहीतया बुद्ध्या शनैः शनैः उपरमेत्;
मनः आत्मसंस्थं कृत्वा किंचिदपि न चिंतयेत् ॥ २५ ॥
चंचलं अस्थिरं मनः यतः यतः निश्चलति, ततः ततः एतत्
नियम्य आत्मानि एव वशं नयेत् ॥ २६ ॥

१ कठिन म्हणून. २ कदाचित्. ३ धास्ती. ४ बागुल-
बोवा. ५ स्थिर. ६ संपणारें. ७ पारलौकिक हित. ८ बळ-
कथे. ९ इंद्रियांना. १० निग्रह. ११ लागलीच. १२
दडपळा जातो. १३ निजकें असतां. १४ आक्षा, आठवण.

१५ अनिर्वाण्य. १६ मूर्खतेत. १७ संकल्पाचे पुन जे
कामक्रोधादिक, ते नाहोंतसे करून. १८ संकल्प. १९
स्थितीत. २० हृदय. २१ बारी; फेरी. २२ घेयांच्या. २३
मंदिरांत.

कठिण आहे अशी तुझ्या मनांत भीति वाटते कीं काय, तें सांग. ३६० पार्श्वी, कदाचित् तू ही भीति मनांत बाळगशील; पण तसें करूं नको हो ! कारण, हीं दुर्जन इंद्रियें त्या अभ्यासाचा उगीच बागुलबोवा करून भीति दाखवितात ! ६१ पहा—जें आयुष्य स्थिर करतें (बाळवितें), आणि संपणाऱ्या जीविताला मार्गें आणतें (मृत्यु टाळतें), त्या ओषधाला देखील जिव्हा हातु घमजत नाही का ? ६२ त्याचप्रमाणें, पारलौकिक हितास जें सांगलें, तें नेहमीं या इंद्रियांना दुःखदायक वाटतें; येरवीं या योगसाधनाइतकें दुसरें कांहीं सोपें साधन आहे का ? ६३

योगाभ्यासानें संयमित झालेलें चित्त जेव्हां कर्मापासून उपरम पावतें—निवृत्त होतें, व जेव्हां तो आपण आपल्या ठिकाणीं आपल्या स्वरूपाला पाहूनच संतुष्ट होतो; ॥ २० ॥ आणि अनंत, बुद्धीला ग्रहण होण्यासारखें, व इंद्रियांना न वेवविणारें असें जें सुख आहे तें जेव्हां तो अनुभवितो, तेव्हां तो स्थिर झालेला योगी ब्रह्मस्वरूपापासून ढळतच नाही. ॥ २१ ॥

म्हणून आसनाच्या बळकटीनें जो आम्हां करा अभ्यास सांगितला, त्या योगानेंच या इंद्रियांचा झाला तर निग्रह होईल. ६४ येरवीं या योगसाधनानें जेव्हां इंद्रियांचा निग्रह होतो, तेव्हां आपल्या आपणच चित्त हें आत्म्याची भेट घेण्याकरितां जातें. ६५ चित्ताची धाव नेहमीं पुढें असते; ती मार्गें फिरून ज्या वेळेस त्या आत्म्याकडे पाहते, त्या वेळेस त्याला आत्मा व आपण हे दोन्ही एकच आहो अशी ओळख पटते. ६६ ती ओळख झाल्याबरोबर तें सुखाच्या राज्यावर बसतें, आणि मग ब्रह्मानंदानें आपल्या ठिकाणींच लय पावतें; ६७ आणि ज्यापेक्षां दुसरें अधिक कांहीं नाही, व ज्याला इंद्रियें कधीं जाणत नाहीत असें जें ब्रह्म, तें तें स्वतांघ होऊन राहतें. ६८

आणखी, जो प्राप्त झाला असतांना योगी त्याहून दुसरा अधिक कोणताही लाभ मानीत नाही, आणि कसलेंही महद्दुःख प्राप्त झालें तरी त्याचें चित्त स्वरूपानंदापासून ढळत नाही; ॥ २२ ॥

मग अशी स्थिति झाल्यावर, जेव्हा पर्वतापेक्षांही मोठ्या दुःखाच्या मारानें देह दबपला असतां त्याच्या चित्ताला दुःख हांत नाही; ६९ किंवा शस्त्रानें जरी देह तोडला, अथवा अग्नीत जरी पडला, तरी महासुखांत निमग्न झालेलें त्याचें चित्त जागृत होत नाही. ३७० याप्रमाण आत्मसुखांत निमग्न झाल्यावर तो देहाची आठवण विसरतो; आणि असें अनिर्वाच्य ब्रह्मसुख प्राप्त झाल्यामुळे इतर गोष्टींचा त्याला विसर पडतो. ७१

त्याला दुःखसंबंधाची ताढातोड करणारा योग असें जाणावें. तो योग प्रसन्न चित्तानें साधकानें निश्चयानें करावा. ॥ २३ ॥

ज्या ब्रह्मसुखाच्या गोडीनें संसारांत गुंतलेलें मन इच्छेची आठवणच सोडतें, ७२ जें योगाची शोभा, संतोषाचें केवळ राज्य, आणि ज्याच्याकरितां ज्ञानाची आवश्यकता, ७३ तें ब्रह्मसुख अभ्यासाचे योगानें मूर्तिमंत दिसू लागतें; आणि दिसू लागल्यावर तें पाहणारा तद्रूपच बनतो. ७४

संकल्पापासून उत्पन्न होणाऱ्या सर्व वासनांचा निस्खालस त्याग करून मनानेंच सर्व इंद्रियें सर्व बाजूनें जिंकून, ॥ २४ ॥

तथापि, अर्जुना, एकापरी हा योग सोपा आहे; संकल्पाचे पुत्र जे कामक्रोधादिक, त्यांचा नाश केल्यामुळे त्या संकल्पाला जेव्हा पुत्रशोक होईल, तेव्हाच तो साध्य होतो ! ७५ विषय लय पावले असें वा संकल्पानें ऐकलें, व इंद्रियें नियमितपणानें वागतात असें पाहिलें, म्हणजे याची छाती फुटून जाऊन हा जिवाला मुक्तो. ७६ अशा रीतीनें वैराग्य प्राप्त झाल्यावर संकल्पाच्या यात्रा संपतात, आणि धैर्याच्या मंदिरांत बुद्धि ही सुखानें वास करते. ७७

धैर्ययुक्तबुद्धीनें हळू हळू आत्मस्वरूपा स्थिर व्हावें. याप्रमाणें मन स्थिर करून मग कशाचेंही चिंतन करूं नये. ॥ २५ ॥ हें अस्थिर व चंचल मन ज्या ज्या ठिकाणीं जाईल, तेथून तेथून त्याला निग्रहानें ओढून आणून आत्मस्वरूपाचें लावावें. ॥ २६ ॥

बुद्धि धेवी होय बेसोटा । तरी म्हातें अनुभवा-
धिवा बाटा । हळु हळु करी प्रसिद्धी । आत्मभुवर्ण,
॥ ७८ ॥ बाही पळे परी । प्राप्ति आहे विचारी ।
हैं व ठेके तरी सोपारी । आणिक ऐकें ॥ ७९ ॥
आतां नियमुचि हा एकला । जीवें करावा आपुला ।
जैसा कृतनिश्चयाधिवा बोला । बाहेरों मोहे ॥ ८० ॥
जरी येतुलेनि चित्त स्थिराचे । तरि कार्यां आलें
स्वभावे । नाही तरी घालावे । मोकेंकुनी ॥ ८१ ॥
मग मोकेंलिलें जेथ जाईल । तेथूनि नियमुचि जेज-
नि येईल । ऐसेनि स्थिराचि होईल । सोवियाचि
कीं ॥ ८२ ॥

प्रज्ञांतमनसं होय योगिनं सुखमुत्तमम् ।

उपैति शांतरजसं ब्रह्मभूतमकलमयम् ॥ ८३ ॥

अन्वय-प्रज्ञांतमनसं शांतरजसं ब्रह्मभूतं अकलमयं
एवं योगिन उत्तमं सुखं उपैति हि. ॥ ८३ ॥

पाठीं केतुलेनि पळे वेळे । तया स्थिराचेनि मेळें ।
आत्मस्वरूपाजवळें । येईल सहजें ॥ ८३ ॥ तयातें
बेलांनि आंगा घडेल । तेथ अद्वैतीं द्वैत बुडेल ।
आणि ऐक्यतेजें उघडेल । त्रैलोक्य हें ॥ ८४ ॥ आका-
शीं दिसे घुसरें । तें अभ जें विरे । तें गगनाचि कां
अरे । विश्व जैसें ॥ ८५ ॥ तैसें चित्त लया जाये ।
आणि चैतन्याचि आधवें होये । ऐसी प्राप्ति सुखो-
पायें । आहे येणें ॥ ८६ ॥

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकलमयः ।

सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यंतं सुखमश्नुते ॥ ८८ ॥

अन्वय-एवं सदा आत्मानं युजन् विगतकलमयः
योगी ब्रह्मसंस्पर्शं अत्यंतं सुखं सुखेन अश्नुते. ॥ ८८ ॥

या सोपया योगस्थिती । उकेंलु देखिला गा बहु-
ती । संकल्पाधिवा संपत्ती । हसोनियां ॥ ८७ ॥ तें
सुखाचेनि सांगातें । आलें परब्रह्मा आंतीतें । तेथ
कवण जैसें जळतें । सांडू नेजे ॥ ८८ ॥ तैसें होय
सिधे मेळीं । मग सामरस्याधिवा रावळीं । महा-
सुखाची दिवाळी । जगसि दिसे ॥ ८९ ॥ ऐसें आपले

पायेंबरी । चाळिजे आपुले पाठीवरी । हें पायां नों-
गवे तरी । आंन ऐकें ॥ ९० ॥

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्रसमदर्शनः ॥ ९१ ॥

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ९० ॥

अन्वय-योगयुक्तात्मा सर्वत्रसमदर्शनः (पुरुषः)
आत्मानं सर्वभूतस्थं च आत्मनि सर्वभूतानि ईक्षते. ॥ ९१ ॥
यः मां सर्वत्र पश्यति च सर्वं मयि पश्यति, तस्य अहं न
प्रणश्यामि च सः मे न प्रणश्यति. ॥ ९० ॥

तरि मी तंव सकळ देहीं । असें एथ वि-
चारूं नाही । आणि तैसेंचि माझ्या ठायीं ।
सकळ असे ॥ ९१ ॥ हें ऐसेंचि संपूर्णें ।
परस्परें मिसळलें । बुद्धी धेपे^१ एतुलें । होआवें
गा ॥ ९२ ॥ येव्ही तरी अर्जुना । जो एकैवटकि-
या भावना । सर्वभूतीं अभिवा । मातें मजे ॥ ९३ ॥
भूतांचेनि अनेकपणें । अनेक मोहे अंतःकरणें । केवळ
एकत्वाचि माझ जाणे । सर्वत्र जो ॥ ९४ ॥ मग तो
एक हा मियां । बोलतां दिसतसे वायां । येव्ही
न बोलिजे तरि धनंजया । तो मीथि आहे ॥ ९५ ॥
दीपा आणि प्रकाशा । एकैवकीचा पैदा जैसा । तो
माझ्या ठायीं तैसा । मी तयामाजीं ॥ ९६ ॥ जैसा
उदकाचेनि आयुळें रेंसुं । कां गगनाचेनि मातें अँव-
काशु । तैसा माझेनि रूपें रूपसु । पुरुष तो गा ॥ ९७ ॥

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ९८ ॥

अन्वय-यः एकत्वं आस्थितः [सत्] सर्वभूत-
स्थितं मां भजति, सः योगी सर्वथा वर्तमानः अपि मयि
वर्तते. ॥ ९८ ॥

जेणें ऐक्याचिधे दिठी । सर्वत्र मातेंचि किरिटी ।
देखिला जैसा पैटी । तंतु एक ॥ ९८ ॥ कां स्वरूपें
तरी बहुतें आहाती । परी तैसीं सोनीं बहुतें न

१ आभय. २ ब्रह्मानुभवाच्या. ३ स्थापना. ४ घडे.
५ सुलभ. ६ साधकानें. ७ अन्यथा. ८ उपयोगी पडलें.
९ बोकळें सोडून बावें. १० मोकळें सुट्ट्यावर. ११ त-
न्नाळ. १२ ब्रह्मरूप. १३ (आत्मप्राप्तीचा) अनुभव. १४

आत. १५ पायांनी. १६ घडणार नाही. १७ दुमरा. १८
शंका. १९ मरलेलें. २० वेतळें जाईल; ग्रहण कावेल.
२१ एकनिष्ठ. २२ एकत्वाची. २३ योग्यता. २४ गोठी.
२५ पोकाळी. २६ सुंदर. २७ वसांत.

बुद्धीला घेवोवो आश्रय मिळाला, म्हणजे मग ती मनाला हक्क हक्क ब्रह्मानुभवाच्या वाटेला लावून त्याची ब्रह्मस्वरूपी स्थापना करते. ७८ वा एका मार्गाने ब्रह्मप्राप्ति होते, आणि हेही ब्रह्मत नसल्यास बाही-पेक्षां सुलभ असा दुसरा एक मार्ग सांगतो तो एके. ७९ साधकाने आपला एक नियम करावा की, एकदा केलेला निश्चय कधीही टाळण्याचा नाही. ३८० अशा निश्चयाने जर चित्त स्थिर झाले, तर अनायासेच काम झाले; पण असे जर न होईल, तर त्या चित्ताला खु-शाल स्वैर वरीं द्यावे. ८१ मग तें मोकळें सुटल्यावर जेवें जाईल तेथून निश्चय त्याला परत घेऊन येईल; आणि अशा रीतीने तें तत्कालस्थिर होऊन राहील. ८२

ज्या योग्याचें चित्त समाधान पावले आहे, ज्याचा रजोगुण नाहीसा झाला आहे, व जो ब्रह्मस्वरूप व निष्पाप झाला आहे, अशा ह्या यो-ग्याला ब्रह्मसुख प्राप्त होतें. ॥ २७ ॥

नंतर अशा प्रकारें अनेक वेळां स्थिर राहण्यानें तें सहज आत्मस्वरूपाजवळ येईल; ८३ आणि त्या आत्मस्वरूपास पाहून स्वतः तद्रूप होईल. मग अद्वै-तामध्ये द्वैत हें बुद्धान जाईल, आणि ऐक्याच्या तेजाजें हें त्रैलोक्य प्रकाशित होईल. (त्रैलोक्यभर ब्रह्मपद दिसू लागेल.) ८४ आकाशांत उत्पन्न झालेली अग्नें ज्या वेळेस नाहीतशीं होतात, त्या वेळेस जिकडे तिकडे शुद्ध आकाशच दिसतें; ८५ त्याचप्रमाणें, चित्त लयाला जाऊन जीवात्मा ब्रह्म-स्वरूप होणें ही प्राप्ति या उपायापासून सहज होते. ८६

बाप्रमाणें निरंतर आत्मविषयक योग कर-णारा व पापरहित योगी ब्रह्माचा अनुभव ज्यांत आहे असें अत्यंत सुख अनायासानें मिळविता. ॥ २८ ॥

मनातील संकल्पविकल्प सोडून जे या सोप्या यो-गस्थितीचा पुष्कळ अनुभव घेऊन सुखी झाले, ८७ ते त्या पुढाच्या संगतीनें परब्रह्मपदार्थ घेऊन पोहोचले. मीठ पाण्यांत मिळाल्यावर ज्याप्रमाणें पाण्याला सोडू शकून नाही, ८८ त्याप्रमाणें, जीव आणि ब्रह्म यांचें ऐक्य झाल्यावर त्यांची स्थिति होते; आणि नंतर

ब्रह्मानंदाच्या मंदिरांत महासुखाची दिवाळी झाल्या-प्रमाणें तो सर्व जग पाहतो. ८९ बाप्रमाणें आपलेच पाय घेऊन आपले पाठीवर बोगी बाळगतो. असा अव-बध जो बोग तो तुला ब्रह्मत नसेल, तर तुला आणखी दुसरा उपाय सांगतो. ३९०

सर्वत्र समदृष्टि आहे असा बोगयुक्त पुरुष सर्व भूतांमध्ये आपणच आहों व सर्व भूतें आपल्यामध्ये आहेत असें पाहतो. ॥ २९ ॥ जो सर्व भूतांमध्ये मला पाहतो व माझ्या ठिकाणीं सर्व भूतें पाहतो, त्याच्या दृष्टीआड मी होत नाहीं व माझ्या दृष्टीआड तो होत नाहीं. [कारण दोघे एकरूप असतो.] ॥ ३० ॥

मी सर्वांच्या देहांत आहे याविषयी शंका नाही; आणि त्याचप्रमाणें माझ्या ठिकाणीं सर्व आहे. ९१ अशा रीतीने जग व ईश्वर हीं एकमेकांत भिन्नळीं आहेत. परंतु साधकाने आपल्या बुद्धीचा निश्चय मात्र करावा. ९२ अर्जुना, येरवीं तरी, जो एकत्वभावनेनें सर्व भूतांचे ठिकाणीं मी व्यापक आहे असें मानून मला भजतो, ९३ व्यक्तिमात्राच्या अनेकत्वानें ज्याचे अंतःकरणांत अनेकत्व उत्पन्न होत नाही, आणि जो केवळ सर्व ठिकाणीं मीच व्यापक आहे असें जाणतो, ९४ तो आणि मी एक असें बोलणेंच व्यर्थ होय; येरवीं, धनंजया, बोलून दाखविणें नाही, तरी तो आणि मी एक आहे. ९५ ज्याप्रमाणें दिवा आणि प्रकाश यांच्या एकत्वाची योग्यता असते, त्याप्रमाणें तो माझ्या ठिकाणीं व मी त्याचे ठिकाणीं आहे. ९६ जसें पाण्याचे योगानें गोडी किंवा गगनाच्या योगानें पोकळी यांचें अस्तित्व असतें, तसा माझ्याच रूपानें तो योगी रूपवान दिसतो. ९७

जो योगी एकनिष्ठेनें सर्व भूतांत अस-लेल्या मला भजतो, तो कोणत्याही प्रकारें वागत असला तरी माझ्या स्वरूपाचे ठि-काणींच असतो. ॥ ३१ ॥

अर्जुना, ज्याप्रमाणें वसांत तंतु एक असतात, त्या-प्रमाणें ज्यानें ऐक्याचे दर्शनें सर्व ठिकाणीं माझी व्याप्ति आहे असें जाणले, ९८ किंवा पुष्कळ जरी अलंकार घातले तरी अनेकत्व नसणारा सोन्याप्रमाणें

होती । ऐसी ऐक्याचक्षाची स्थिती । केही जेव्हे ॥१९॥
नातरी वृक्षाची पावे जेतुली । तेतुली रोपे नाही का-
विली । ऐसी जडैतदिवसे पाहिली । रात्री जया
॥ ४०० ॥ तो पर्वात्मकी सांपडे । तरी मग सांग
पां कैसेनि जेव्हे । तो प्रतीतीचेनि पावें । मजलीं
तुंके ॥ १ ॥ माझे व्यापकपण आघवें । गर्वसलें त-
वाचेनि अनुभवे । तरी न म्हणतां स्वभावें । व्यापक
जाहवा ॥ २ ॥ आतां शरीरी ठरी आहे । परी श-
रीराचा तो मोहे । ऐसें बोलवरी होवे । तें करूं ये
काई ॥ ३ ॥

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ३२

अन्वय—अर्जुन, वः आत्मौपम्येन सर्वत्र सुखं वा
दुःखं यदि वा समं पश्यति, सः योगी परमः मतः ॥३२॥

म्हणोनि असो तें विशेषें । अथवा आपणपेयासा-
रिलें । तो चराचर देखे । अखंडित ॥३॥ सुखदुःखादि
पसें । कां शुभाशुभे कसें । दोनी ऐसीं मनोधर्मे । नेणेचि
को ॥५॥ हे समविषम भाव । आणिकही विचिंत
जें सर्व । तें मानी जेव्हे अवयव । आपुले होती ॥६॥
हे एकैक काय सांगावें । जया त्रैलोक्याचि आघवें ।
मी ऐसें स्वभावें । बोधा आलें ॥७॥ तयाही देह
एक कीर आधी । लौकिकीं सुखदुःखी तयातें म्हण-
ती । परी आम्हांतें ऐसी प्रतीती । परब्रह्माचि हा
॥८॥ म्हणोनि आपणपां विश्व देखिजे । आणि आ-
पण विश्व होइजे । ऐसें साम्यचि एक उपासिजे ।
पांडवा गा ॥९॥ हे तूतें बहुतीं प्रसंगीं । आम्ही
म्हणों याचिलार्गी । जे साम्यापेरीती जर्गी । प्रसि
नाहीं ॥ ४१० ॥

अर्जुन उवाच—

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।
एतस्याहं न पश्यामि चंचलत्वात्स्थितिस्थिराम्

१ ऐक्यरूप परीतीची. २ उजाडली. ३ अज्ञानरूप
रात्र ४ पंचभूतात्मक शरीरांत. ५ स्वरूपां येण्यास प्रतिबंध
पावणे. ६ अनुभवाच्या. ७ तोलका जातो. ८ सांपडले.
९ समदृष्टीपेक्षा. १० दयेने. ११ पुढे पडणे. ठिकाव
कागणे. १२ व्यवहार करणास, फिरणास. १३ छळें.

चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥३४॥

अन्वय—[हे] मधुसूदन ! त्वया अहं योगः सा-
म्येन प्रोक्तः [आसीत्] अहं [मनसः] चंचलत्वात्
एतस्य स्थिरां स्थितिं न पश्यामि ॥ ३३ ॥ कृष्ण, मनः
चंचलं प्रमाथि, बलवद् दृढं (अस्ति) हि अहं तस्य
निग्रहं वायोः इव सुदुष्करं मन्ये ॥ ३४ ॥

तंव अर्जुन म्हणे देवा । तुम्ही सांगा कीर आ-
मुचा कणवा । परि न पुढें जी स्वभावा । मनाचि-
या ॥११॥ हे मन कैसें केवढें । ऐसें पाहों म्हणों
तरी न सांपडे । जेव्हा रोहटाववा बोवें । त्रैलोक्य
जया ॥१२॥ म्हणोनि ऐसें कैसें घडेल । जें मर्कट
समाधी येईल । कां राहा म्हणतलिया राहेल । महा-
वातु ॥१३॥ जें जुद्धीतें सैली । मिश्रवातें टाळी ।
धैर्येसीं हातफळी । मिकऊनि जाय ॥१४॥ जें विदे-
कातें भुलवी । संतुपासी बांड लावी । बासिजे तरी
हिंडवी । दाही दिशा ॥१५॥ जें निरोधलें वे उडवावो ।
जया संयमचि होय सीवावो । तें मन आपुला
स्वभावो । सांडील काई ॥१६॥ म्हणोनि मग एक
निश्चल राहेल । मग आम्हांसि साम्य होईल । हे
विशेषही न घडेल । याचिलार्गी ॥१७॥

श्रीभगवानुवाच—

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
अभ्यासेन तु कौंतेय वैराग्येण च गृह्यते ॥३५॥

अन्वय—हे महाबाहो ! असंशयं चलं मनः दुर्निग्रहं
[अस्ति] हे कौंतेय, [तत्] तु अभ्यासेन वैराग्येण
च गृह्यते ॥ ३५ ॥

तंव कृष्ण म्हणती साचचि । बोलत आहासि
तें तैसेचि । जया मनाचा कीर चपळचि । स्वभावो
गा ॥ १८ ॥ परि वैराग्याचेनि आधारें । जरि
लाविलें अभ्यासाचिये मोहरें । तरि केतुलेनि एके
अवसरें । स्थिरावेळ ॥ १९ ॥ कां जें जया मनाचें एक
निकें । जें देखिले गोडीचिया ठांवा सोके १० । म्हणोनि
अनुभेवसुखाचि कवातिकें । दावीत जाइजे ॥ ४२० ॥

१४ बोलतां बोलतां हातावर हात देऊन. १५ आह्वा; आह.
१६ उचळ. १७ निग्रह १८ सहाय. १९ ठिकाणी. २०
सोळावें. २१ आत्मसुख.

क्याने ऐक्यरूप पर्वताची स्थिति बनविली आहे. ९९ अवकाश, जितकी शाखांचा पाने तितकी रोरे बाबरेली नसतात, अशा अद्वैतप्रकाशाने ज्याची अज्ञानरात्र उजाडली आहे, ४०० तो पंचमहाभूतात्मक करिरीत जरी सांपडला, तरी मग तो स्वस्वरूपास येण्याला कसा बरे प्रतिबंध पावेल? कारण, अनुभवाच्या योगाने जो आत्मी एकता पावतो, १ त्याच्या अनुभवाने माझे सर्व ठिकाणी व्यापकत्व आहे असे जाणले आहे; मग 'तो सर्वव्यापक झाला' असे म्हटलेच पाहिजे असे नाही. २ हे पहा-त्याने जरी शरीर धारण केले आहे, तरी तो करिरीत नाही. ही गोष्ट बोलून दाखवितां येण्या-सारखी नव्हे; तेव्हा तिचे वर्णन करितां येईल काय? ३

हे अर्जुना, जो योगी आपलेप्रमाणे सर्वत्र सुख आणि दुःख सारखे पाहतो, तो योगी परममान्य होय ॥ ३२ ॥

अर्थात् या विषयाबद्दल जास्त सांगणे नको. जो सदेदीत आपस्वासारक्षेच सर्व जग मानतो; ४ जो सुख आणि दुःख यांचे विचार अवकाशाने अनुभव करून ही रीत आहेत जसे आपल्या मनांत समजत नाही; ५ हे सम आणि हे विषम अशा माय मनांत बदलता, बाकिबाय इतर सर्व विचित्र गोष्टी जो आपल्या शरीराच्या अवकाशाप्रमाणे एकच आहेत, असे समजतो; ६ कोपेक्षां आणखी काय काय गोष्टी सांगायच्या? ज्याला सर्व त्रैलोक्य मीच आहे असे अनुभवाने समजले आहे, ७ त्याला शरीर आहे ही गोष्ट खरी, आणि तो सुखदुःख भोगतो असे कोक देखील म्हणतात; तथापि आपल्या अनुभवाने तो परमज्ञान आहे. ८ म्हणून, अर्जुना, ज्याच्या योगाने आपस्वात्म ठिकाणी सर्व विश्व पाहतां येईल, आणि आपणा स्वतांसच विश्वरूप होतां येईल, त्या समदृष्टीची तू उपासना कर. ९ आम्ही तुला पुष्कळ प्रसंगी याच कारणाकरितां असे सांगितले आहे की, समदृष्टीपेक्षां या जगतांत दुसरी अधिक प्राप्ति कसली नाही. ४१०

अर्जुन म्हणाला, "हे मधुसूदना! तुम्ही जो हा समत्वयोग सांगितला, तो, मनाच्या चंचल-पणामुळे, साधेल असे मला वाटत नाही. ॥ ३३ ॥

हे कृष्णा, मन हे अति चंचल, कोणताही वेत तडीस जाऊं न देणारे, बलवान व अमेद्य आहे;—त्याचा निग्रह करणे वायूप्रमाणे दुःसाध्य आहे असे मी मानतो." ॥ ३४ ॥

मग अर्जुन आकृष्णास म्हणतो, "देवा, तुम्हां आमची दया मनांत आणून हा समतेचा मार्ग सांगितला, परंतु मनाच्या चंचल स्वभावापुढे आमचा ठिकाण लागत नाही. ११ हे मन कसे आणि केवढे आहे असे पाहू म्हटले तर ते सांपडत नाही. येरवीं त्याला फिरण्याला त्रैलोक्यही पुरे होत नाही. १२ म्हणून, माकडाच्या समाधि लागणे किंवा मोठ्या बाऱ्याला स्थिर हो म्हणतांच तो पांढरें ह्या गोष्टी कसा बडोता? १३ जें मन सुदीर्घ छळें, निश्चय मांडणें, आणि धैर्याचे हातावर हा हा म्हणतां तुरी देऊन निघून जातें, १४ जें विचाराला चकवितें, संतोषाला नादी लावतें, आणि मनुष्य के ठिकाणी बसला तरी त्याला दक्षदिशा हिडवितें, १५ ज्याला कोडले असतां तें उसळून बाहेर येतें, आणि निग्रह केला तर तो उलटा त्याला साक्ष करतो, असे हे मन आपला स्वभाव सोडील का? १६ म्हणून, एक मन जर स्थिर राहिल, तर मग आम्हांला समदृष्टि प्राप्त होईल, परंतु मनाची अशीच चंचल वृत्ति असल्यामुळे ती प्राप्त होणे दुर्घट आहे. १७ "

श्रीभगवान् म्हणाले:—हे महाबाहो! या चंचल मनाचा निग्रह करणे खरोखर फार कठीण आहे, हे मीहा निःसंशय मानतो; पण, अर्जुना, वैराग्य व अभ्यास या दोहोंच्या योगाने तें स्वाधीन होतें. ॥ ३५ ॥

तेव्हा श्रीकृष्ण म्हणताना:—१ जें बोललाच, तें खरोखर तसेच आहे. या मनाचा स्वभाव खरोखरी चंचल आहे. १० परंतु याला वैराग्याच्या आधाराने अभ्यासाच्या रस्याच्या कावळे, तर कांहीं अवकाशाने हे स्थिर होईल १९ कारण, या मनाच्या ठिकाणी एक चांगला गुण आहे: ज्याची याला बडक लागेल, त्याच ठिकाणी रहावयास हे सोकावतें! म्हणून कौतुकाने आत्मसुखाकडेच बाला नव्हावे. ४२०

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।
वदयात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥

अन्वय-असंयतात्मना योगः दुष्प्रापः [अस्ति;]
वदयात्मना यतता तु उपायतः आवाप्तुं शक्यः [अस्ति]
इति मे मतिः [अस्ति]. ॥ ३६ ॥

येन्हीं विरक्ति जबासि नाही । जे अभ्यासीं न
रिचती काही । तयां नाकळे हें आम्हीही । व मन
कांभी ॥२॥ परि वमनिबमांविचा वाटा न वेचिजे ।
काही वैराग्याची से न करिजे । केवळ विषयजळीं
ठाकिजे । बुडी देवनी ॥२॥ देवा जाळिया मानसा
काही । चुकीची कांभी कागली नाही । तरी निश्चल
होईल काई । कैसेनि सांगें ॥ २३ ॥ म्हणोनि म-
नाचा निग्रहो होये । ऐसा उपाय जो आहे । तो
आरंभी मग मोहे । कैसा पाहों ॥ २४ ॥ तरी योग-
साधन जितुकें । तें अवघेंचि काय छटिकें । परि
आपणपया अभ्यासुं न ठाके । हेंचि म्हणों ॥ २५ ॥
आंगीं योगाचें होय बळ । तरि मन केतुलें चपळ ।
काय महर्दादि हें सकळ । आपु मोहे ॥ २६ ॥
तेथ अर्जुन म्हणे निकें । देवो बोलती तें न चुके ।
साचवि योगबळेंसीं न तुके । मनोबळ ॥ २७ ॥
तरि तोचि जागु कैसा केवि जाणों । आम्ही येतुळे
दिवस बाधी मार्तुही नेणों । म्हणोनि मनातें जी
म्हणों । अनावर ॥ २८ ॥ हा आतां आचवेया
जन्मा । तुझेनि प्रसादें पुरुषोत्तमा । योगपरिचय
आम्हां । जाहला आजी ॥ २९ ॥

अर्जुन उवाच—

अयतिः भ्रज्योपेतो योगाच्छलितमानसः ।
अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति
कच्चिन्नोभयावभ्रष्टाश्छात्रमिव नश्यति ।
अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ३८
एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।
त्वदन्यः संशयस्त्वास्य छेत्ता न पुपपद्यते ३९

१ आचरत नाही. २ मानीत नाही का? ३ जावें. ४ विषय-
कंपट. ५ चिमट. ६ महत्त्ववादि. ७ स्थायीन. ८
गोष्टी. ९ अविचय. १० प्रभो. ११ साहजिक. १२
अस्तीने. १३ प्राप्त झाली नाही. १४ भावबळ. १५

अन्वय-[हे] कृष्ण! भ्रज्या उपेतः अयतिः योगात्
चलितमानसः [सन्] योगसंसिद्धिं अप्राप्य, कां
गतिं गच्छति? ॥३७॥ [हे] महाबाहो! ब्रह्मणः पथि अप्र-
तिष्ठः विमूढः सः उभयविभ्रष्टः [सन्] छिन्नाश्रम इव
न नश्यति कच्चिद्? ॥३८॥ [हे] कृष्ण! मे एतत् संशयं
अशेषतः छेत्तुं अर्हसि; त्वदन्यः अस्य संशयस्य छेत्ता न
हि उपपद्यते! ॥ ३९ ॥

परि आणीक एक गोसांविचा । मज संशय असे
सांविचा । तो तूवांचुनि केडाबया । समर्थुं नाही
॥३७॥ म्हणोनि सांगें श्रीगोविंदा । कवण एक
मोक्षपदा । झोंबत होता अज्ञा । उपायेंविण ॥३८॥
इंद्रियग्रामोनि निगाला । आस्थेचिया वाटा कागला ।
आत्मसिद्धीचिया पुढिला । नगरा बाबया ॥३९॥
तंव आत्मासिद्धि न ठेकेचि । आणि मागुतें न वेववेचि ।
ऐसा अस्तु गेला मोक्षारीचि । आयुष्यमात्र
॥३९॥ जैसें अकाळीं आमाळ । अर्कमाळु संपातळ ।
विर्पायें आलें केवळ । बैसे ना वेचें ॥४०॥ तैसीं
दोन्ही दुरावलीं । जे प्राप्ती तंव भैल्य ठेळी । आणि
अर्मांसिही सादेंवेली । अज्ञा तया ॥४१॥ ऐसा दांका
अंतरेंला कां जी । जो अदेण्या समानी । बुडका लया
हांजी । कवण गति ॥४२॥

श्रीभगवानुवाच—

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।
न हि कल्याणकृतकश्चिदुर्गतिं तात गच्छति ४०
अन्वय-पार्थ, रह तस्य विनाशः न एव विद्यते, [च]
अमुत्र [तस्य विनाशः न एव विद्यते; हे] तात! कल्याणकृत
कश्चित् दुर्गतिं न हि गच्छति. ॥ ४० ॥

तंव कृष्ण म्हणती पार्था । जबा मोक्षसुखीं
आस्था । तया मोक्षाचांचुनि अन्यथा । गती आहे
ना ॥४०॥ परि एतुलें हेंचि एक वडे । जें माझारी
विसाबाचें पडे । तेंही परि ऐसेनि सुंरवाचें । "जो
देवा नाही ॥४१॥ येन्हीं अभ्यासाचा उचलता ।
पावलीं जरी चालता । तरि दिवसाआधीं ठाकता ।
सोहसिद्धीतें ॥४२॥ परि तेतुला वेग मध्येचि । म्हण-

अर्थेच. १६ किंचित्. १७ पदमासारसे. १८ सहज. १९
राही. २० वृद्धि करी. २१ दूर. २२ संसार. २३ हारवली.
२४ मुकला. २५ विसावा व्यावा लागतो. २६ सुखाचे.
२७ विसावा. २८ महद्ब्रह्मला.

मनाचा निग्रह करण्याचा जे अभ्यास करीत नाहीत, त्यांना योग प्राप्त होत नाही; परंतु जे अंतःकरण बश करून मनाचा निग्रह करण्याचा यत्न करतात, त्यांना उपायाने योग प्राप्त होतो असें माझे मत आहे. ॥ ३६ ॥

येरवीं, ज्याला वैराग्य नाही, व जो कधी अभ्यासही करीत नाही, त्याला हें मन आबरणार नाही असें आम्ही देखील कोठें मानीत नाहीं ? २१ परंतु जो ब्रह्म, नियम, प्राणायाम वगैरेचा अभ्यास करीत नाही, ज्याला वैराग्याची कधी आठवण होत नाही, आणि जो केवळ विषयरूप जलांत माशासारखा बुडी देऊन राहिला आहे, २२ आणि अशा प्रकारें विषयलंपट झालेल्या त्याच्या मनाला युक्तीची चिमट कधी लागली नाही, त्याचें मन निखळ कसें होईल सांग बरें ? २३ म्हणून, मनाचा निग्रह करणें हा जो उपाय आहे, त्याला तूं आरंभ कर. मग तें कसें निखळ होत नाही तें पाहू. २४ तर योगसाधनें म्हणून जेवढी आहेत, तेवढी सर्व काय सोटी आहेत ? परंतु आपल्याला अभ्यास होत नाही असें म्हण. २५ जर योगसाधनाचें बळ अंगांत असलें, तर मनाच्या चंचलतेची काय विषाद आहे ? महत्त्वादािक स्वाधीन होत नाहीत का ? २६ तेव्हां अर्जुन म्हणतो, “ देवा, आपण जें म्हणतां तें बरें आहे; करोक्षर योगबलापुढें मनाचें बळ टिकणार नाही २७ तरी तो योग कसा आहे व कसा रीतीनें जाणावा त्याची गोष्ट इतके दिवस आम्हांस माहीत नव्हती. म्हणून मन हें अनावर आहे असें आम्ही म्हणत होतो. २८ हे पुरुषोत्तमा, तुमच्या प्रसादानें आमच्या सगळ्या जन्मांत आज योगाचा परिचय आम्हांस झाला ! २९

अर्जुन म्हणाला:-हे कृष्णा, जो साधक ब्रह्मेनें युक्त आहे, परंतु विशेष यत्न करीत नाही, व योगापासून ज्याचें मन भ्रष्ट झालें आहे, असा पुरुष, योगसिद्धीला न पावतां कोणत्या गतीला जातो ? ॥ ३७ ॥ कृष्णा, ब्रह्ममार्गाचे ठिकाणीं स्थिर न होतां, मोहाला पावलेला

योगी कर्ममार्ग व योगमार्ग या दोहोंपासून भ्रष्ट होऊन, तुटलेल्या ढगाप्रमाणें नाशाला पावत नाहीं काय ? ॥ ३८ ॥ हे कृष्णा, या माझ्या संशयाचा निःशेष छेद करण्याविषयीं तुम्हीच योग्य आहां, तुमच्यावांचून या संशयाचा छेद करण्यास दुसरा कोणी समर्थ नाही. ॥ ३९ ॥

“ परंतु, हे प्रभो, आणखी एक संशय सहज उत्पन्न झाला आहे, तो केवढ्यास आपल्याशिवाय दुसरा कोणीही समर्थ नाही. ४० म्हणून, गोविंदा, मला सांगा की, कोणीएक मन्यु मोक्षप्राप्तीकरितां भाक्क-युक्त अंतःकरणानें उपायशिवाय इच्छा कशी होता; ३१ इंद्रियरूपी गांवाहून निघून मोक्षरूपी गांवास जाण्याकरितां तो भक्तिरूप मार्गाला लागला; ३२ तो, मोक्ष प्राप्त होत नाही, आणि परतही जेवढा न हा, अशा स्थितीत त्याचा अयुष्यरूपी सूर्य मध्यंत मावळला; ३३ सहज अकालीं आलेला लहान पातळ ढग ज्याप्रमाणें टिकत नाही व वृष्टिही करीत नाही, ३४ त्याप्रमाणें, ज्याला दोन्ही अंतराली, म्हणजे मोक्षप्राप्ति तर दूरच राहिली, आणि अग्नेमुळें छोडलेल्या संभाराप्रही तो मुकला; ३५ असा दोन्ही गोष्टींना जो मुकला, परंतु अर्थांत निमग्न झाला, त्याला कोणती गति प्राप्त होते हें सांगा. ” ३६

श्रीभगवान म्हणाले:-हे पार्था, असा योगेच्छु पुरुष जो आहे, तो इहलोकाला व परलोकाला अंतरत नाही. बापा, कल्याण व्हावें अशी इच्छा करणारा जो आहे, तो [जन्ममरणरूप] दुर्गतीप्रत कधीही जात नाही. ॥ ४० ॥

तेव्हां श्रीकृष्ण म्हणाले:-पार्था, ज्याला मोक्षप्राप्तीची इच्छा आहे, त्याला मोक्षावांचून दुःखी गति आहे काय ? ३७ परंतु त्याला मध्यंतरी विभ्रान्ति प्यावी लागते एवढेंच काय तें ! पण त्या विभ्रान्तिंत त्याला जें सुख होतें तें देवांना सुद्धां मिळत नाही ! ३८ येरवीं, जर त्यानें अभ्यासाचें पाऊल उचलून मार्ग कमिळा असता, तर दिवस (आयुष्य) मावळण्याच्या पूर्वीच हा मोक्षप्राप्तीच्या गांवाला पोहोचला असता ! ३९ परंतु तितका त्याचा वेग नसल्यामुळें विषावा घेण

कमि विवाहा तरि निवाधि । पाठी मोक्षु तंव तैसा-
धि । ठेविका असे ॥४४०॥

प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुपित्वा शाश्वतीं समाः
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ४१

अन्वय-योगभ्रष्टः (पु४१:) पुण्यकृतां लोकान् प्राप्य [नञ्]
शाश्वतीः समाः उपित्वा शुचीनां श्रीमतां गेहे अभिजायते. ४१

ऐकें कवतिक हें कैलें । जे संतमळा कोक सापा-
सैं । ते तो पावे अनायासैं । कैवल्याकानु ॥४१॥ मग
तेथिजे जे अमोदै । अर्कोकिक भोग । भोगिताही
सांग । कांटाळे मग ॥४२॥ हा अंतरावें अवधितां ।
कां बोटवळां श्रीभगवंता । देसा दिविभोग भोगिता
अनुतापी निव ॥४३॥ पाठी जन्मे संसारी । परी
सकळ धर्माचिवा मोहरी । लांबा कावे जागरी । विभंज-
भियेवा ॥४४॥ जयातें नीतिपथें चालिजे । सत्यधूर्त
चोळिजे । देसावें तें देखिजे । साकारही ॥४५॥ वेद
तां जागेभेद । जया म्ववसाय निजाचार । सारासार
विचार । 'मंथ्री जया ॥४६॥ जयाच्या कुळीं
धिता । जाळी ईश्वराची पतिव्रता । जयातें गृहदेवता ।
आदि ऋद्धि ॥४७॥ ऐसी निजपुण्याची जोडी ।
वाढिपळी सर्वसुखाची कुंडवाडी । तिचे जन्मे तो
तुरवाडी । योगाधुर्युत ॥४८॥

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।
एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म बद्विदशम् ४२
तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।

यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनंदन ॥४३॥

अन्वय-अथवा धीमतां योगिना एव कुले [जन्म] भवति;
एतद्बुद्धि यतन जन्म [तत्] लोके दुर्लभतरं हि. ॥४३॥
[हे] कुरुनंदन ! तत्र तं पौर्वदेहिकं बुद्धिसंयोगं लभते; ततः
[च] संसिद्धौ भूयः यतते. ॥४३॥

अथवा शैलानामिहोत्री । जे परब्रह्मओसी । महा-

सुंकेलेली । आदिबल ॥४९॥ जे सिद्धांताचिवा
सिद्धासनी । राज्य करिती क्षियवनी । जे कैजती
कोकिल वनी । संतोषाच्या ॥४५०॥ जे ^{२२}विवेक-
टुमाच सुळी । बैसले आहाति नित्य फळी । तथा
योगियाचिवा कुळी । जन्म पावे ॥४५१॥ मोहकै
देहाकृती उमट । भावि निजज्ञानाची पाहण ^{२३}फुटे ।
सुवापुढें प्रगटे । प्रकाशु जैसा ॥४५२॥ तैसी ^{२४}देवोची
वाट न पाहता । बैसलेचिवा गांवा न वेता ।
बाळपर्णीच सर्वज्ञता । ^{२५}वैरी तयातें ॥४५३॥ तिचे
सिद्धप्रज्ञेचेनि लावें । मगचि सौरस्वतें दुभें ^{२६}। मग
सकळ सावें स्वयंभ । मिचती मुलें ॥४५४॥ ऐसैं
जें जन्म । जयाकागीं देव सकाम । स्वर्गां ठेले जय
होम । करिती सदा ॥४५५॥ जैमेरीं भाट होइजे ।
मग मृत्युकोकातें वानिजे । ऐसैं जन्म पार्धी ना जें ।
तें तो पावे ॥४५६॥

पूर्वाभ्यासेन तेनैव न्हियते श्रवणोऽपि सः ।
जिह्वासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥४५७॥

अन्वय-सः श्रवणः अपि तेन एव पूर्वाभ्यासेन न्हियते;
योगस्य जिह्वासुः अपि शब्दब्रह्म अतिवर्तते. ॥४५७॥

आणि मागीळ जे सद्बुद्धि । जेय जीवित्यो जा-
हाळी होती भैवधि । मग तेचि पुढती निरवधि ।
नवी लाहे ॥४५८॥ तेच सदैवो आणि वाचावो ।
वरि दिव्यांजन होय डोळा । मग देखे जैसी भैव-
लीळा । पाताळघन ॥४५९॥ तैसे बुद्धि जे अभि-
प्राय । कां गुंलाम्ब हव ठाव । तेच संसरींवीं
जाव । बुद्धि तथाची ॥४५९॥ वळिचें इंद्रियें येती
मना । मग एकवटे पेंवना । पवन सहचें गगना ।
मिळोचि लागे ॥४६०॥ ऐसैं वेणें काय अपेलें ।
तयातेंचि कांजे अभ्यासैं । समाधि वर पुसैं । माय-
साचें ॥४६१॥ आणजे योगपीठीचीं भैरवें । काय

१ संभर २ यज्ञ ३ करणान्याका-ईश्वराला. ४ मो-
क्षेच्छु. ५ निष्फल न होणारे. ६ विप्र. ७ स्वर्गाचे
दिव्य भोग. ८ नंतर. ९ विश्रांतिस्थानी. १० शेत
कापल्यावर पडलेल्या भातगोट्याचें उगवलेलें शेत. ११
ऐश्वर्याच्या. १२ पवित्र. १३ आद्यदेवत. १४ सत्त्वामसंस्त-
गार. १५ सगृद्धि. १६ सुखांत. १७ योगभ्रष्ट. १८
ज्ञानरूप अग्नीमध्ये हवन करणारे. १९ विद्वान. २० प्रका-
र ३ क्षेत्रांन. २१ वतनदार. २२ एकमेवाद्वितीय वा सि-

द्धात्वाच्या. २३ शब्द करितात. २४ विचाररूप बुद्ध्याच्या.
२५ भोजका; लहानशी. २६ उजाडे. २७ प्रौढ
अवस्थेची. २८ व्याख्या. २९ पाणिग्रहण करते. ३०
सिद्ध बुद्ध्याच्या. ३१ विवेचन. ३२ फलप्रद होतें. ३३
देवांनी. ३४ आयुष्याला. ३५ शब्द. ३६ देववान. ३७
गयाह मनुष्य. ३८ सहज. ३९ अगम्य. ४० गुरुपासनच
प्राप्त होणारे. ४१ कटाचांचून, अचूक. ४२ प्राणांत.
४३ निद्राभ्यासांत. ४४ मुख्य स्थानभरणा. ४५ शब्द.

आज करूँ, तबचि बाबाहून तरी मोक्षप्राप्ति ही जेविलेलीच आहे. ४४.

योगभ्रष्ट पुरुष, महत्पुण्याने प्राप्त व्हावयाचे जे इंद्रादिक लोक तेथें जाऊन पुष्कळ वर्षे राहून नंतर मृत्युलोकामध्ये पवित्र व श्रीमंत पुरुषाच्या कुळांत जन्मास येतो. ॥४१॥

अरे, हे कौतुक पहा—ज्या लोकांची प्राप्ति म्हात्वास संभार यज्ञ करणाऱ्या इंद्राकाही साक्षात पळतात, ते या मोक्षेच्छु पुरुषाच्या अनायासे प्राप्त होतात. ४१ मग तेथील निष्फल व होणारे व अप्रतिष्ठ असे भोग भोगतां भोगतां त्याच्या मनाला कंटाळा येतो ! ४२ ते दिव्य भोग भोगीत असतां तेथें त्यास सुख होत नाही; व 'हे भगवंता, हे विश्व माझ्यामागे कां लागलें?' अशा तो निरंतर पक्षात्ताप करीत असतो. ४३ नंतर तो किंम्व मृत्युलोकीं जन्म पावतो, पण सर्व धर्मांचें माहेर-घर अशा कुळांत जन्म पावतो; आणि केत कापल्यावर पळलेल्या भातगोट्याचें केत जसें जोरानें फोफावतें, तशी त्याच्या ऐश्वर्याची वृद्धि होते. ४४ जें कुल नीति-मार्गानें चालणारें, बल आणि पवित्र भावण करणारें, आणि साक्षरीतीनें वागणारें, ४५ ज्या कुलाला वेद जगा ठेवतो, (जेवें वेदाध्ययन सुरू असतें) स्वधर्माचें आचरण हा ज्याचा न्यायसाय, व सारासार विचार हाच ज्याचा मंत्री होव. ४६ ज्या कुळांत चित्तेचें ईश्वरास बरिलें, (ज्या कुलाला चित्ता ही मळक नाहा) आणि बलीक जाणतें (पूज्य दैवत) हीच ज्याची संघर्ष, ४७ असें ज्या कुळाचें पुण्य खोदलें आहे, व जेवें सर्व दुष्टांनी समृद्धि आहे, अशा कुळांत तो योग-भ्रष्ट पुरुष कुळांनें जन्म येतो. ४८

अथवा बुद्धिवान योग्यांच्या कुलामध्ये हा योगभ्रष्ट जन्माला येतो. कां कीं, अशा प्रकारचा जन्म हा लोकीं फार दुर्लभ आहे. ॥४२॥ अशा योग्यांच्या कुळांत जन्म झाला म्हणजे त्याला पूर्वजन्मीची योगबुद्धि हा जन्मी प्राप्त होते, आणि योगाच्या सिद्धीकरितां हा पुनः यत्न करतो. ॥४३॥

अथवा ज्ञानरूप अमीमध्यें दहन करणारे, व अध्यात्म-

शिद्धांतांत निष्णात, आणि परब्रह्मरूप गांवचे बतन-हार; ४९ जे एकवेवाद्वितीचें वा शिद्धांतांत नेहमीं निश्चय राहून अभिव्याचें राज्य करतात, आणि संतोष-रूप वनांत कोकिलासारखा मधुर ध्वनि करतात, ५० आणि जे विचारवृक्षाच्या मुळापाशीं बसून ब्रह्मरूप निष्क कळाचें सेवन करतात, अशा योग्यांच्या कुळांत तो योगभ्रष्ट पुरुष जन्म येतो. ५१ जन्म घेतल्यावर लहान वनांतच त्याच्या ठिकाणीं आत्मज्ञानाच्या उजेड पडतो; व ज्याप्रमाणें सूर्य उगळण्याच्या अगोदर बहूकडे प्रभा फोफोते, ५२ त्याप्रमाणें, ग्रीष्म वनाची वाट न पाहतां ज्ञान हे आत्म वाळपणीच बरतें. ५३ पूर्वजन्मी सिद्ध झालेल्या बुद्धीच्या योगानें सर्व विद्या त्याला प्राप्त होतात, व त्याच्या मुळांतून सर्व शास्त्रें स्वयमेव निष्पन्न जाणतात. ५४ असें जें उत्तम कुली जन्म, तें प्राप्त होण्याकरितां स्वर्गनाभीदेव देखील मनांत हेतु बसून नेहमीं जप, होम करीत असतात. ५५ चार्था, देवांनी स्तुतिपाठक होऊन मृत्यु-लोकाचें वर्ज्य करवें असें जें उत्तम कुली जन्म, तें तो योगभ्रष्ट पुरुष पावतो; ५६

तेथें जन्म झाल्यावर, तो परतस असला तरी पूर्वाभ्यासाचे बलानें [योगाकडे] ओढला जातो; आणि योगाविषयी जो [नुस्ता] जिज्ञासु आहे त्याला देखील वेदाक्षरणाच्या फलापेक्षां विशेष फळ मिळतें. ॥ ४४ ॥

आणि ज्या पूर्वजन्मांत आयुष्याचा शेवट झाला होता, त्या देखी सद्बुद्धि त्याला पुनः प्राप्त होते. ५७ त्या समयीं, देवदान, पावाळू भाणवी वर वाळ्यांत दिव्यांजन घातलेल्या पुरुषास जसें भूमींतील वन सह-ज दृष्टीस पडतें, ५८ त्याप्रमाणें, गुरुमुखाशिवाय न कळणाऱ्या कठीण अशा अभिप्रायांच्या ठिकाणीं त्याची बुद्धि अनायासें जाऊन पोहोंवते. ५९ इंद्रिचें ही आपण होऊन मनाच्या अधीन होतात, मन प्राणवायूत ऐक्य पावतें, व तो प्राणवायु विदाकाळांत मिळतो. ४६० आपली काय मोष्टी असतील त्या अबोत, परंतु योगाभ्यासही त्याला आपोआप प्राप्त होतो, आणि स-माधिही त्याच्या मनाचें घर विचारीत येतो. ६१ असें वाढतें कीं, हा पुरुष योगस्वभावचा संकर किंवा योगाच्या

हा आरंभु मेरेचा गौरव । कीं पैराग्यसिद्धीचा
अनुभव । कथा आला ॥ ६२ ॥ हा संसार उभाणिते
माप । कीं जहांगीरसाम्राजे हीये । जैसे परिमंळीच
परिजे हव । चंदनाचे ॥ ६३ ॥ तेसा संतोपाचा काय
वडिला । कीं सिद्धिमांदारीहुनि काडिला । दिसं
जे मांन हवका । साधकदसे ॥ ६४ ॥

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्ध किल्बिषः ।
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥

अन्वय-प्रयत्नाद्यतमानः, संशुद्धकिल्बिषः योगी तु
अनेकजन्मसंसिद्धः [सन्] ततः परां गतिं याति. ॥४५॥

जे वर्षसतांशिया कीडी । जन्मसहस्रांशिया बांडी ।
कंचित्ता पातला बडी । आत्मसिद्धीची ॥ ६५ ॥
म्हणोनि साधनजात आचरे । अनुसरे तवा स्वभावे ।
मग आबतिजे बैसे रागिजे । विवेकाचये ॥ ६६ ॥
पाठी विषैरितका वेगा । तो विवेकुही ठाके मागा ।
मग अविचारणीय तें आगा । बडोनि जाय ॥ ६७ ॥
तेच मगाचें मेहुंजें विरे । पवनाचें पवनपण न
आपणपा आपण मुरे । आकाशही ॥ ६८ ॥ प्रजेपाचा
माया जुडे । येतुलेनि अनिर्वाच्य सुख जोडे ।
म्हणोनि आधींचि बोल बंधुडे । तपाकागी ॥ ६९ ॥ ऐसी
ब्रह्मीची स्थिती । जे सकळा गतींसी गती । तया
अमूर्तीची मूर्ती । होऊनि ठाके ॥ ७० ॥ तेणें बहुती
जन्मीं मगिली । विक्षेपांचीं पैगिबळें झाडिली ।
म्हणोनि उपजतलेंचो बुडाळी । कर्मवैटिका ॥ ७१ ॥
आणि तद्रूपतेसीं सुख । आगोनि ठेलें अभिष्ट ।
जैसे कोपकें अजें मगन । होऊनि ठाके ॥ ७२ ॥ तैसें
विश्व जेव होये । मागौतें जेव लया जाये । तें विश्व-
मार्गेचि वेहें । जाहका तो गा ॥ ७३ ॥

तपस्विभ्योऽधिको योगी

ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।

कर्मिभ्यश्चाऽधिको योगी

तस्माद्योगी भवाऽर्जुन ॥ ४६ ॥

१ मोठेपणाचा. २ मोजगारें. ३ योगसाहित्याचें. ४ वेद. ५
सुवासने. ६ खजिन्यातून. ७ वाडला. ८ कोटी. ९
प्रतिबंध. १० विचार करणाऱ्या. ११ विचाराच्या पलीकडलें-
मग. १२ उग्र. १३ उक्तीकाराचा. १४ बंद होता. १५ एक कपा-
वर दुसरें रूप आसणें;-आत्म्यावर जग आसणें. १६
पाण्यांतून सर्व मल. १७ बुद्धिरूप कर्मवैटिका. १८ संयोग.
१९ ज्या ईश्वरस्वरूपाच्या. २० यजन, याजन, अध्य-

अन्वय-योगी तपस्विभ्यः अधिकः [अस्ति;] च ज्ञानि-
भ्यः अपि अधिकः मतः; च योगी कर्मिभ्यः [अधिकः
[अस्ति;] तस्मात्, अर्जुन, त्वं योगी भव. ॥४६॥

ज्या लाभाचिया आशा । करुनि धैर्यबाहुंचा
भरवसा । घालीत वैट्कर्माचा धोरसा । कर्मानष्ट
॥ ७४ ॥ कां जिवे एक वस्तुकागी । बाणोनि ज्ञानाची
वेप्रांगी । जुंझत प्रपंचेंसीं समरंगी । ज्ञानिजे गा ॥ ७५ ॥
अथवा निलेंगे निसरडा । तपोदुर्गाचा ओडकडा ।
झांबती तपिजे चाडा । जयाचिया ॥ ७६ ॥ जें भज-
तियां मेज्य । बाशिकांचे बांडव । एवं जें पण्य ।
सकळा सद ॥ ७७ ॥ तेंचि तो आपण । स्वयें जाहला
निर्वर्ण । जें साधकांचे कारण । सिद्ध तरव ॥ ७८ ॥
म्हणोनि कर्मनिष्ठां वंगु । तो ज्ञानियांसि वेधुं । ताप-
सांचा आपु । तपोमाथु ॥ ७९ ॥ पै जीवपरमात्मसंगमा ।
जयाचें येणें जाहलें मनोधर्मा । तो शरीरीचि
परी महिमा । ऐसी पावे ॥ ८० ॥ म्हणोनि याकारणें ।
तुजें मी सदा म्हणें । योगी होई अंतःकरणें । पंडु-
कुमरा ॥ ८१ ॥

योगिनामपि सर्वेषां मद्भक्तेनांतरात्मना ।

श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ४७

अन्वय-सर्वेषामपि योगिनां [मध्ये] यः मद्भक्तेन
अंतरात्मना श्रद्धावान् [सन्] मां भजते, सः मे युक्ततमः
मतः [अस्ति.] ॥ ४७ ॥

मगा योगी जो म्हणजे । तो देवाचा देव जाणजे ।
आणि सुख सर्वस्व मांन । चैतन्य तो ॥ ८२ ॥ तेच
भजता भजन भजावें । हें भक्तिसाधन जें आचरे ।
तो मीचि जाहलें अनुभवे । अलंकित ॥ ८३ ॥ मग
तया आम्हा प्रीतीचें । स्वस्वरूप बोलीं निर्वचें । ऐसें
जण्हे गा तो सांचें । सुभद्रापती ॥ ८४ ॥ तया एक-
वटाकिया प्रेमा । जरी पैतें पाहिजे उपमा । तरी
मी वेह तो आत्मा । हेचि होय ॥ ८५ ॥ ऐसें भक्त-
चकोरचंद्रें । बोलिलें गुणसमुद्रें । त्रिभुवनैकनरेंद्रें ।
संजयो म्हणे ॥ ८६ ॥ तेच आदिळापासुनि पाया ।
ऐकिजे ऐसीचि आस्था । दुणावली हें यदुनाथा ।
भावां सरळें ॥ ८७ ॥ कीं सावियाचि मनीं संतो-

यन, अध्यापन, दान व प्रातःग्रह या सहा कर्माच्या. २१
प्रवाही. २२ वृद्ध कवच. २३ निराश्रय. २४ तुटलेला कडा.
२५ ज्या आत्म्याच्या. २६ ज्याचें मगन करावयाचें तें.
२७ ज्याप्रित्यर्थ यजन करावयाचें तें. २८ केवळ; तद्रूप.
२९ जाणण्यास योग्य. ३० सांगण्यास अशक्य. ३१ तुल-
नेन. ३२ बाह्य कारण.

आरंभाचें वैभवच, अथवा वैराग्यरूप सिद्धीचा मूर्ति-
मंत अनुभवच आहे. ६२ किंवा हें संसार मोजण्याचें
मापच, अथवा अष्टांगयोगसाहित्याचें बेटच होय.
सुगंधानेच ज्याप्रमाणें चंदनाचें रूप धारण करावें, ६३
त्याचप्रमाणें, साधकदशेच्या योगानें हा इतका योग
धैर्ययुक्त झालेला असतो कीं, संतोषाचा पुतळा बन
वित्यासारखा किंवा सिद्धीच्या भांडारांतून काढल्या-
सारखा दिवतो. ६४

नियमानें प्रयत्न करणारा, सर्व पातकांपासून
मुक्त झालेला, व अनेक जन्म हाच प्रयत्न करीत
आलेला योगी परमगतीप्रत प्राप्त होतो. ॥४५॥

कारण, कोट्यवधे वर्षांनीं हजारों जन्मांचा प्रति-
बंध दूर करून तो आत्मसिद्धीच्या किनाऱ्यावर
बेऊन पोहोचलेला असतो. ६५ म्हणून सर्व साधनें
त्याला स्वभावातःच प्राप्त होतात; आणि मग
सहजच तो विचाराच्या गादीवर बसतो. ६६ नंतर,
विचार करण्यामध्ये प्रबल असा विवेकही मार्गे राहतो,
आणि अविचारणीय असं जें ब्रह्म, तें तो स्वतांच
होतो. ६७ ह्या ठिकाणीं मनाचे ढग न.होंतसे होतात;
प्राणवायूचें हालणें बंद होतें; व तो आपल्या ठिकाणीं
च चिदाकाशांत लीन होऊन ६८ उँकाराच्या अर्ध-
बिंदूत निमग्न होतो. अशा रीतीचें त्याला अवर्णनीय
सुख प्राप्त होतें, म्हणून त्या ठिकाणीं बोलणेंच बंद
होतें. ६९ मग, सगळ्या गतींना गति देणारी जी
ब्रह्मस्थिति, त्या निराकार स्थितीचें रूपच तो बनून
राहतो. ४७० त्यानें मागल्या अनेक जन्मांत, प्रतिबंध
हाच कोणी पाण्यावरील मळ-तो झाडून टाकलेला
असतो, म्हणून ह्याची लमणटका त्याचा जन्म होताच
बुडते, ७१ आणि तद्रूपतेची शुभ लभ होऊन तो अ-
भिज्ञत्व पावतो. अत्रे नाहीतशीं ज्ञात्री म्हणजे ज्या
प्रमाणें आकाशरूपच होऊन राहतात, ७२ त्याप्रमाणें
(विक्षेपादि विघ्नें नाहीतशीं ज्ञात्री म्हणजे,) ज्या-
पासून विश्वाची उत्पत्ति होते, व ज्या ठिकाणीं तें पुनः
लय पावते, तें ब्रह्म, तो वा विद्यमान देहांत असतां-
माच बनतो. ७३

तप करणाऱ्याहून, ज्ञान्याहून व कर्म
करणाऱ्याहून योगी अधिक श्रेष्ठ आहे, म्हणून,
अर्जुना, तूं योगी हो. ॥ ४६ ॥

ज्या काळाच्या आशेनें कर्मनिष्ठ पुरुष आपल्या
बाहुबलाच्या भरवसावर कर्ममार्गाच्या प्रवाहांत
उडी घालतात, ७४ किंवा ज्या एका वस्तूसाठीं
ज्ञानी पुरुष हे ज्ञानरूप कवच धारण करून समरा-
गणांत प्रपंचशत्रूची झगडतात, ७५ अथवा ज्याच्या
प्राप्तीसाठीं तपस्वी लोक हे निराश्रित व निसरटें झाले,
त्या अशा तपोरूप पर्वताच्या तुटलेल्या कव्यवरून
प्रवास करितात, ७६ जें भजन करणारांच्या भजनाचें
अधिष्ठान, अशा प्रकारें सर्वोच्च पूज्य, ७७ आणि जें
साधकांचें सिद्धतत्त्व, तें निर्वाण परब्रह्म तो स्वतांच
बनतो. ७८ म्हणून, तो कर्मनिष्ठांना बंध व ज्ञान्यांना
विचारणीय आणि तपस्यांचा मूळ तपोनाथ होव. ७९
हें पदा-जीव व परमात्मा यांच्या संगमाच्या ठिकाणीं
त्याच्या मनाचें ऐक्य साऱ्याकारणानें, तो देखी असून-
ही अशा योग्यतेस पावतो. ४८० म्हणून, अर्जुना, याच
कारणास्तव, 'तूं योगी हो.' असें मनापासून तुला मी
नेहमी सांगत असतो. ८१

सर्व योग्यांमध्येही, जो माझ्याशीं ऐक्य
पावून श्रद्धेनें (ऐक्यबोधानें) मला भजतो, तो
मला परममान्य आहे. ॥ ४७ ॥

अरे, योगी म्हणजे देवांचा देव, माझे कर्ब सुखाचें
आगर, आणि केवळ माझा प्राण असें समज. ८२
त्याच्या ठिकाणीं भजन करणारा, भजनकिंवा व भज्य
वस्तु ही भक्तीची त्रिपुटी सद्बोधीत राहते. ८३ हे
सुभद्रापते, मग त्याच्या आणि माझ्या प्रीतीचें स्वरूप
वर्णन करितां येत नाही. तर असें समज कीं, तो
म्हणजे प्रत्यक्ष मीच. ८४ अशा रीतीनें जें प्रेमाचें
ऐक्य झालेले असतें, त्याच्या तुलनेला उपमा पाहिजे
असली तर मी देह व तो आत्मा याशिवाय दुसरी
उपमा नाही! ८५ संजय म्हणतो:-राजा, भक्तरूप
चकोराचा बंड किंवा सर्व त्रिभुवनाचा राजा व गुणा-
चा समुद्र जो श्रीकृष्ण परमात्मा, तो असें बोलला. ८६
तेचें पार्श्वका पूर्वीपासून योगाचें ऐश्वर्य ऐकण्याची आस्था
होतीच, तो पुनः दुष्पट झाली असें यदुनाथानें मनांत
जानळें; ८७ आणि तें पडून श्रीकृष्णाच्या मनांत
सहज आनंद झाला कीं, मी जें सांगतो, तें प्रत्यक्ष
पाहण्याचा अर्जुन हा आरसाच होव. तेव्हा आतां

बला । जे बोका भारिसा मोडका । तेजें हेरिसें
 आतां उपलवका । निरुपीक ॥ ८८ ॥ तो प्रसंग
 आहे फुडा । जेथ सातें विसेक वषडा । तो पार्ले-
 विजेक मुंडा । प्रमेयपीआचा ॥ ८९ ॥ जे साखि-
 काचेनि वेंडपे । गेलें आध्यात्मिक खरपे । सहजें
 निहारले वाके । चंतुरचिताचे ॥ ९० ॥ बरी
 अवधानाचा बाफसा । छावका सोनबाऐसा ।
 म्हणोनि पेशववा धिबसा । भीमिबुत्तीसी ॥ ९१ ॥
 ज्ञानदेव म्हणे मी बाहे । सवगुरूनीं केलें 'कोडें। माया
 हात ठेविका तें फुडें । बीजचि बाह्णें ॥ ९२ ॥ म्हण-
 ऊनि येणें मुक्त जें जें निगे । तें संतांच्या हृदयीं साचेंचि
 लागे । हें असो सांगो श्रीरंगें । बोलिलें जें ॥ ९३ ॥

१ हर्षानें. २ मरतें जाणें. ३ सातिरत. ४ वेरका
 जाईक; विस्मारिण जाईक. ५ तांदूळ इत्यादि मरून के-
 लेका पेंड्याचा वडा. ६ सिखांत. ७ वृष्टि. ८ धुताळे.

परि तें जनाच्या कार्मी देकावें । बोक मुदीण्या
 बोका देसावे । हे 'सोडोवाटीं' ज्ञावे । चित्ताचिता ॥ ९४ ॥
 जवजानाचेनि हातें । मेवाचे हृदयाचातें । हे
 रिझवितीलें 'जीवणीतें । सज्जनाचिये ९५ हे स्मृतितातें
 निवविती । परिणामांतें जीवविती' । सुखाची वाहती ।
 कालोली जीवां ॥ ९६ ॥ आतां जर्जुनैसी श्रीमुकुंदें ।
 मोगर बोलिजेक विनोदें । तें बांविजेचोनि प्रेवधें ।
 सांगोन मी ॥ ९७ ॥

इति श्रीज्ञानदेवाविरचितानां भावार्थप्रविकानां

ब्रह्मसंवादाः ॥ ६ ॥

श्लोक ४७, ओव्या ४९७.

१ परिपक झाले. १० चतुरांच्या-शहाण्यांच्या अंतःकरणाचे.
 ११ वेरण्याजोगी ऊब. १२ धेवें. १३ नवक. १४ वाकडेनें.
 १५ रमवितील. १६ मनाचा. १७ माशाप्रत. १८ झुक
 करिती. १९ सवोत्कृष्ट. २० कवितेनें.

मा आनंदाचे मरांत ते पुढील कथा सांगतील. ८८ तो प्रसंग पुढे असून ज्ञात कालांतरास स्पष्ट दिवस, मंगल-रूप बीजाचा मुळा उचला होईल. ८९ जे ज्ञानबीज पेरण्याकरितां सत्समुपाधी वृष्टि होऊन, व आम्हा-त्मिक तापाचे गुंतवे बाहून जाऊन, अतुर ओस्तांच्या विताचे बाके सहज तयार झाले, ४९० त्यावर सो-म्यत्तारखी अवधानाची घात साधल्यामुळे श्रीनिशु-नाथांना ते ज्ञानरूप बीज पेरण्याची उत्कंठा उत्पन्न झाली. ९१ ज्ञानदेव म्हणतात:-तें बीज पेरण्याकरितां सद्गुरूंनीं मासी मोठ्या कौतुकानें चाव्याच्या ठिकाणीं बीजना केला, व माझ्या मस्तकावर हात ठेवून तें बीज चाव्यांत घातलें. ९२ म्हणून, माझ्या मुळांतून जें जें

काही निवेक, तें संतांच्या मनाला सरेंच भासतें. हें असो, जातां भीरंग जें काही बोलके, तें मी पुढें सांगेन. ९३ परंतु तें लक्ष देऊन ऐका, पुढीं त्याचा विचार करा, त्याचा वित्त अर्पण करून त्याचा अर्थ घ्या, ९४ व अवधानरूप हातानें तें आपल्या हृदयांत लाठवा. म्हणजे सज्जनांच्या मनाला हें रमविणारें आहे. ९५ त्या बोलापासून नित्य आत्मप्राप्ति होईल, संकटा-तून मुक्तता होईल, व जीवाला मुक्तप्राप्ति होईल. ९६ आतां, श्रीमुकुंद अर्जुनाला विनोदानें जें काही सर्वो-त्कृष्ट ज्ञान सांगतील, तें मी मीठी नामक कावितेनें तुम्हांला सांगेन. ४९७

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय सातवा.

श्रीमद्गवानुवाच—

अध्यासकमनाः पार्थ योगं युजन्मदाश्रयः ।
जसंशयं समग्रं मां यथा शास्त्रसि तच्छृणु ॥१॥
ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।
वज्रत्वात्वा नेह भूयोऽभ्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते २
अन्वय-पार्थ, ममि आसक्तमनाः मदाश्रयः [स्व] योगं
युजन्, अशंशयं समग्रं मां यथा शास्त्रांसे तत् शृणु. ॥१॥
जहं ते इदम् सविज्ञानं ज्ञानं अशेषतः वक्ष्यामि; यत्
ज्ञात्वा इह भूयः अन्वयं ज्ञातव्यं न अवशिष्यते. ॥२॥
आह्वा मग तो अर्जुन । पार्थातें असे म्हणतु ।
हे ना तू योगयुक्त । आकासि आता ॥१॥ मज
समग्रातें जाणसी ऐसें । आपुलिचा तळहातींचें रत्न
जैसें । तुज ज्ञान लागेल तैसें । विश्रामेसी ॥२॥ पृथ
विज्ञानें काय करावें । ऐसें वेसी जरी मनोभावे ।
तरी वें आर्षी जाणावें । तेंचि लागे ॥३॥ मग
ज्ञानाचिचे वेळे । झाकती आणिवेचे डोळे । जैसी
सीरीं नाव न डळे । टेंकतीसांती ॥४॥ वेसी जाणीव
जेव न रिचे । विचार मार्गुता पावलीं निचे । तर्क
आर्षीची वेचे । आर्षी जवार्थ ॥५॥ अर्जुना तया
वांच ज्ञान । वेर प्रवच हें विहाय । तेव सत्त्वबुद्धि
तें जाह्यान । हेंही जाण ॥६॥ आतां अज्ञान अवघें
हरये । विज्ञान निःशेष करये । आणि ज्ञान तें स्व-
कर्णें । हीकमि जाहजे ॥७॥ जेणें सांगतयाचें बोललें
मुढे । ऐकतयाचें ज्वलें मुढे । हें जाणें सोंलें मोठें ।
उरी वेदी ॥८॥ ऐसें जर्म जें गूढ । तें किजेल वाक्या-
वृत्त । जेणें कोडेनि पुरे कोडें । बहुत मनींचें ॥९॥

१ मसकान. २ व्यवहारिक ज्ञानासह. ३ बुद्धीचे. ४
असता. ५ शिरत नादी. ६ मागण्या. ७ दुरुप. ८ उवाच्या
(उवाच्य.) ९ ऊर. १० कडान. ११ भावद; होत.
१२ एकावाक्य. १३ इच्छा. १४ जाणती. १५ वांगका

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चित्तति सिद्ध्ये ।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ३
अन्वय-मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद् सिद्ध्ये यतदि,
यतताम् सिद्धानाम् अपि कश्चिद् मां तत्त्वतः वेत्ति. ॥१॥
हे ना मनुष्यांचिचा सहस्रशां-। माजि बिर्पाहके-
चिचा येव धिर्वेसा । तैसें वा धिर्वेसेकरा बहुवसां ।
माजि विरळां जेणे ॥१०॥ जैसा भरकेया त्रिमुक्ता-।
आंतु एकएक चांगुं अर्जुना । विवदुनि कीजे लेना ।
लक्षवरी ॥११॥ फीं तयाहीपाटीं । जे वेळीं कोडें
मांसेतें 'बीडी' । ते वेळीं विजयविजेच्या पाटीं ।
एकचि वैसे ॥१२॥ तैसे आस्थेच्या महापुरीं । रि-
तासी कोडिबरी । परी प्राप्तीच्या पैकतीरीं । विप-
इका निजे ॥१३॥ म्हणजनि सामान्य ना मोडे । हे
सांगतां बडिकें मोडि ना जाहे । परी तें कोळी
वेईक पाहें । आतां प्रस्तुत ऐकें ॥१४॥

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ४

अन्वय-भूमिः, आपः, अनलः, वायुः, खं, मनः,
बुद्धिः एव च अहंकारः इति अष्टधा भिन्ना मे ह्यं प्र-
कृतिः [अस्ति.] ॥ ४ ॥

तरी अचपारीं ना धनंजया । हे मँहदादिक जाहती
मावा । जैसी प्रतिबिंबे लावा । जिजाणाची ॥१५॥
आणि हवेतें प्रकृति म्हणिजे । जे अहंघी भिन्न
आणिजे । लोकत्रय निर्येजे । हवेस्तव ॥१६॥ हे
अहंका-भिन्न कैसी । ऐसा जेनि भरिली जरी
मानसी । तरी तेचि ना आतां परिवेसी । विप-

शूर. १६ शक. १७ शरिरावर. १८ वाच करितें. १९
जात्मप्राप्तीच्या. २० कचिद्. २१ कडीज. २२ नवच-
त्वादि. २३ जाड प्रकारांनी. २४ एवम होतें. २५ उक्ता.

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय सातवा.

भगवान म्हणाले:—अर्जुना, माझ्या ठिकाणी मन आसक करून व केवळ माझाच आश्रय घेऊन तू योगाभ्यास करू लागलास, म्हणजे ज्या प्रकारे निःसंशय मला समप्र (पूर्णपणे) जाणशील, तो प्रकार ऐक. ॥ १ ॥ मी तुला विज्ञानासहचर्तमान तें ज्ञान पूर्णपणे सांगतो. तें जाणल्यावर मग या लोकीं जाणखी जाणण्याजोगें कांहीं राहणार नाही. ॥ २ ॥

अंतिही, ऐका. मग श्रीमन्नंत पायीला म्हणाले:—अरे, तू निश्चयकरून योगयुक्त झालास. १ आतां मी तुला व्यावहारिक (प्रापंचिक) ज्ञानासह ब्रह्मज्ञान साक्षात् करीतों. कवित्व, की, त्या योगाने, लब्धता-करीत रस आपण पहातो, त्याप्रमाणें तू मला खणखण जोडवशील. २ या ठिकाणी प्रापंचिक ज्ञानाची काय करावयाची आहे! असा जर तुझा मनाचा प्रश्न होईल, तर आधीं कोळार तेंच समजून घेतलें पाहिजे. ३ मग ज्ञानाच्या साक्षात्काराच्या वेळीं बुद्धीची नजर थांबते: ज्याप्रमाणें तीराळा टेकलेली नाव हालत नाही, ४ त्याप्रमाणें, ज्या ठिकाणीं बुद्धीचा क्षिरकाव होत नाही, विचारही मागे राहतो, आणि तर्काचा हुरूप मोडतो, ५ काळज्या ज्ञान असें म्हणतात; अर्जुना, जकीची सर्व प्रापंचिक ज्ञाने, त्यांना विज्ञान असें म्हणवत, आणि प्रपंच यात प्राप्तवें हें अज्ञान होय असें समज. ६ आतां, सर्व अज्ञान नाहीसें होईल, विज्ञान समूह जडून जाईल, आणि मूर्तिमत ज्ञान प्रकट होईल; ७ ज्याच्या योगानें सांगणाराचें बोकळें सुटतें, ऐकणाराची इच्छा

कमी होते, आणि अमुक मोठें व अमुक लहान असा भेद रहात नाही; ८ व जें थोरें ऐकलें असतां सुद्धां मनातील पुष्कळ हेतु पूर्ण होतील, तें शुभ तत्त्व मी तुला सांगतो. ९

हजारों मनुष्यांमध्ये कोणी एखादाच माझ्या प्राप्तीविषयीं यत्न करितो; आणि माझ्याकरितां यत्न करणाऱ्या सिद्धांतूनही एखादाच मला तत्त्वतः (खऱ्या खऱ्या स्वरूपानें) जाणतो. ॥ ११ ॥

अरे, खरोखर हजारों मनुष्यांत एखाद्यालाच माझा नाची इच्छा होते, आणि तसाच ज्ञानाची इच्छा उत्पन्न झालेल्या पुष्कळांत मला जाणणारा कचित्च सांपडतो.

१० ज्याप्रमाणें मनुष्यांनीं मरेल्ल्या त्रिभुवनांत फोडेल्या ठेवण्याकृतीं एकेक चांगला शूर निवडून कक्षावधि फौज तयार करितात, ११ आणि त्यांतूनही, ज्या वेळेस तरबा-रीचे बाव शरिरावर वसतात त्या वेळेस एखादाच विजय. श्रीचा अधिकारी होतो, १२ त्याप्रमाणें, माझ्या ज्ञानाच्या प्राप्तीच्या आस्थेच्या पुरांत कोट्यवधि लोड उज्या टाकतात; परंतु एखादाच तिथ्यापेठबंदीस जातो. (एखाद्यालाच माझी प्राप्तिहोते) १३ म्हणून, ही कामाच्या मोट नसून बोकळी भेष्ट आहे; परंतु ती पुढें वागतां येईल. प्रस्तुत [तुज्या विज्ञानानें सहसांगतों नें] ऐक. १४

भूमि, उदक, तेज, वायु, आकाश, मन, बुद्धि आणि अहंकार अशीं आठ प्रकारें विश्वांगलेला माझी प्रकृति आहे. ॥ १५ ॥

हे धनंजया, ऐक. आपल्या जगतीं पडणाऱ्या असते, त्याप्रमाणें हीं ब्रह्मादि तत्त्वे म्हणजे माझी माया होय; १ हि माय प्रकृति असें म्हणावें; व हिचे आठ निर-निराळे प्रकार आहेत असें समजावें; आणि हिच्यापासून हें त्रैलोक्य उत्पन्न होतें. १६ ही आठ प्रकारांनीं कधी निराळी आहे अशी संका जर तू मनांत जाणवोऊ,

१ श्रीसंकराचार्य—सविधानं = स्वातुभयसंयुक्तम् (विज्ञानासह=अनुभवयुक्त ज्ञानासह.)

श्रीज्ञानेश्वर—येर प्रपंच हें विज्ञान (प्रापंचिक ज्ञाना-चा विज्ञान म्हणतात.)

चर्ना ॥ १० ॥ जोव तेज गगन । मही मोकस मन ।

बुद्धि अहंकार हे भिन्न । अठि भाग ॥ १८ ॥

अपरेयमितस्त्वभ्यां प्रकृतिं विद्धि मे वराम् ।

जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥

अभ्युद-महाबाहो, इवम् अपरा; इतः तु अभ्यां जीवभूतां मे वराम् प्रकृतिं विद्धि; यथा इदं जगत् धार्यते ॥ ५ ॥

या आठांची जे सात्वावस्था । ते माझी परम

प्रकृति पार्वी । तिचे नाम स्ववस्था । जीव ऐसी

॥ १९ ॥ जे जेव्हातें जीवची । वेतनेतें वेतची । मना-

करची मागची । लोक मोहो ॥ २० ॥ तें बुद्धीच्या

अंगीं जाणवें । तें जिये अवलिकेचें करवें । जिया

अहंकाराचे विदोंतें । जगधि धरिजे ॥ २१ ॥

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

अभ्युद-सर्वाणि भूतानि एतद्योनीनि इति उपधारय; अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः तथा प्रलयः ॥ ६ ॥

ते सृष्टम प्रकृति 'कोटें' । तें सृष्टकाचिवा आंगा

चढे । तें भूतसृष्टीची पडे । टांकसाळ ॥ २२ ॥

भैतुविच ठसा । उमटीं काये मायेसा । मोकीं तरी

सरिसा । परि रैरचि जागव ॥ २३ ॥ होती

चौग्यांशीं लक्ष घरा । घेरा मिती वेणिके चांडांही ।

अरे भादिछान्धार्या गाभारा । काणेवांशीं ॥ २४ ॥

ऐसे एकहुंके शांभौतिक । पडती बहुबस ठांके ।

जग तिचे सगुदीचे केवें । प्रकृतीचि अही ॥ २५ ॥

जे आर्षेनि मागें विस्तारी । पार्शीं जबाची आठवी

करी । साजी कर्माकर्मचिवा ज्यवहारी । प्रेवेतु

प्राची ॥ २६ ॥ तें कर्मेतें तरी जसे । सांगें उचड

जेवें परिचेळें । तरी कामकावा 'भैतिले' । प्रक-

ृतीम जीवे ॥ २७ ॥ आणि प्रकृति तीच माझ्या अर्शी ।

१ विचार. २ मागी. ३ पृष्ठी. ४ वात. ५ पक्षीकरण.

६ वेद्यः. ७ अवेद्यमान. ८ ज्ञानात्मा. ९ कश्चिपक्षाने.

१० कुलकतेने. ११ अकर्मिने. १२ महाभूतांच्या. १३

मात्रांच्या उत्पत्तीची. १४ आरज=अनुभव; संभव=प्राची;

स्वप्न=व्या, क्लिष्टा वेगे, आणि उद्भिज्ज=कला-

बुद्धि या चोटींची. १५ योग्यतेने. १६ जाति;

भाग. १७ भरती. १८ विपकाराचा. १९ एक-

विधे^१ वेव जाव नाही । म्हणोनि जादि जन्म अज-

सावें पाहीं । जगासि मी ॥ २८ ॥

जगतः परतरं नाग्यत्किंचिदस्ति धर्मजव ।

मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिमया इव ॥ ७ ॥

अभ्युद-धर्मजव, मयः परतरं नाग्यत् किंचिद अस्ति; सूत्रे मणिमयाः इव इदं सर्वं मयि प्रोतं ॥ ७ ॥

हे रोहिणीचें^२ लक्ष । तयारें पाहालां वेहजे लक्ष ।

तें रश्मि^३ जगती केवळ । होव तें आतु ॥ २९ ॥

जगधिपरी किरिटी । इवा प्रकृती जालिजे सुटी ।

तें उपसंहृति अथेक सी । तें जीवि जसे ॥ ३० ॥

ऐसें होवें दिसे न दिसे । हे जगधिपारी जसे ।

जिवा विच धरिजे जेस । हेवें जमि ॥ ३१ ॥ सुगुणचि

अची केळे । ते सैमिवाचि सुतीं सैमिचे । तें जे जग

जग धरिजे । सैमाह्मन्तरी ॥ ३२ ॥

रसोऽहमस्तु कौंतेय प्रभाऽस्ति कश्चिदस्यमेव ।

प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः के पौरुषं बभूव ॥ ८ ॥

पुण्यो गंधः पुष्टिभ्यां च तेजश्चास्मि विभावसी ।

जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विबु ॥ ९ ॥

अभ्युद-कौंतेय, अहं अस्तु मया; कश्चिदस्यमेवः प्रणवः सर्ववेदेषु प्रणवः, के शब्दः पुरुषत्वम् [कश्चिदस्यमेव]

च [गंधः] पुष्टिभ्यां पुष्टः गंधः, च विभावसी तेजः

आस्मि; सर्वभूतेषु जीवनं, च तपस्विबु तपः अस्मि. ॥ ९ ॥

म्हणोनि उदकीं रेंडु । कां पेंवणी जो एवहुं ।

कश्चिदुची जो प्रकाशु । तो मीचि जाव ॥ ३३ ॥ तैसाचि

वैसर्गिकें शुद्ध । मी पुष्टीच्या टाडीं एवहुं । गगदीं

मी जगहु । वेदीं प्रवर्तु ॥ ३४ ॥ वराच्या ठाडीं वैदेव ।

तें अहर्भौतिके जसे । तें पौरुषें मी हें लक्ष । कोवि-

जल जसे ॥ ३५ ॥ आणि ऐसें जाह्णि । तेजीं^४ नाम-

कें जाहे कवच । तें परतें केचिवा साच । निजतेज

सारजे. २० नाभी, ठसे. २१ अमात्रार्थ. २२ सुखा करून.

२३ प्रवृत्ति. २४ साहस्रवाचें उदाहरण. २५ विस्तार. २६

भासते. २७ जव. २८ मृगवळ. २९ किरण. ३० उत्पन्न

होतें. ३१ सोन्यातें. ३२ वेदवर्णकः. ३३ बोधी. ३४ वा-

न्यांत. ३५ स्वाभाविक. ३६ कवच. ३७ अनुपपन्ना.

३८ मीपणा. ३९ इव. ४० पराक्रम. ४१ कर्मच. ४२

प्रकाशान.

या शेष विषय सांगतो, येथे १० उदाहरणे, जेव्हा त्याः काळ, पृथ्वी, वायु, मन, बुद्धि आणि अहंकार हे तिजे निरमिराळे आठ प्रकर आहेत. १८

हे महाबाहो, ही अपरा म्हणजे गौण प्रकृति होय. इच्छाहून वेगळी जी माझी वस्तू म्हणजे जीवभूता प्रकृति, ती अष्ट आहे असें समज. तिच्या का जगताला आधार आहे. ॥५॥

माझी, या आठ भागांची सत्यस्थिति (एकीकरण) ती माझी परमप्रकृति, आणि तिकाच जीवभूता ही ज्ञाता आहे. ११ ही ज्ञानेतरता (हरिताचे) जीवन करते, ज्ञानाचा नेतृता देते, आणि जगताला शोक व मोह मानव्यास साधिते. २० हे पहा-दिश्या घासि-ध्याने पुढीच्या जगां ज्ञान उत्पन्न होतें, व ही अहंकारा-च्या कुशळतेनें जगाचा धारण करिते. २१

या दोन्ही प्रकृति सर्व भूतांच्या उत्पत्तीला कारण आहेत असें तूं समज; [आणि म्हणून] मी सर्व जगताचा उत्पत्तिकर्ता आणि संहार-कर्ता आहे. ॥ ६ ॥

ही क्षुब्ध (परा) प्रकृति वेगळा झोपडेनें स्वतः प्रकृतीची संयुक्त होते, तेव्हा सृष्टीतील प्राण्यांची टांक-साळ सुरू होत. २२ या टांकसाळीत आपोआप चार प्रकारचे ठेवें बनत जगतात. सांतांनिक पंचमहाभूतांची योग्यता सारखीच असते, परंतु जाति भिन्न असतात २३ सांतांच्या बीजावली कळ जाति असून, त्या जा-तीत जाणखी किती जाति आहेत त्यांची गणती नाही. असा पुष्कळ प्राण्यांनी (जातींनी) निराकार म्हणून म्हणजे जन्मजाता सोमारा म्हणून जातो. २४ वाय-वाचे पंचमहाभूतांचे एकसारखे पुष्कळ ठेवें बनतात, व सांतांच्या सृष्टीची गणना प्रकृति (मात्रा) हीच ठेवते. २५ ती प्राण्यांवरी लुणा करून सांतां विस्तार करिते, व मागाहून सांतां आटवी करिते; असा प्रकार कर्मा-कर्माप्रमाणे पंचासीड करण्याची मावेची प्रवृत्ति आहे. २६ हे रूप असो, तुला समजेल असा उघड रीतीनें सांगायलायें म्हणजे, तर ही प्रकृतिच प्राण्यांच्या नाम-करणाचा विस्तार करते, २७ आणि प्रकृति तर तिःश

कष माझ्याच ठावीं निवते; अर्थात् जगाची उत्पत्ति स्थिति व नय सांग मीच कारण आहे. ३८

हे धनंजया, माझ्याहून जगाच्या दुसरे का-रण काहीं नाही. [सोन्याचे] सुतांत जसे सो-न्याचे मणि ओवावे, तसें हें सर्व जग ओता-प्रोत माझ्यांत जोडिलेले आहे. ॥ ७ ॥

[हे दृश्य विश्व मृगजलासारखे आहे !] मृगज-लाचे मूळ पाहू गेलें असतां तें केवळ सूर्यकिरण नसून सूर्यच होय, २९ त्याचप्रमाणे, अर्जुना, जीपासून ही सृष्टि झाली आहे, ती प्रकृति आणि सृष्टि यांचा उप-संहार करून (यांना वजा करून) पाहिलें तर अव-शिष्ट तत्त्व मीच आहे. ३० असा प्रकारें, जें उत्पन्न होतें, दिसतें व नाहीतें होतें, तें माझ्याच ठिकाणी होतें. ज्याप्रमाणे दोन्यानें मणि धारलेले असतात, त्याप्रमाणे मी हें विश्व धरलें आहे. ३१ सोन्याचे मणि करून ते सोन्याच्याच तारेंत ओवावे, त्याप्रमाणे हें सर्व जग अंतर्बाह्य मीच व्यापलें आहे. ३२

हे कौंतेया, सर्व उदकांमध्ये जो रस तो मी आहे; सूर्यचंद्रांमध्ये जी प्रभा, ती मी; सर्व वेदांमध्ये जो प्रणव (ॐकार) तो मी; आकाशा-मध्ये शब्द तो मी; पुरुषांमध्ये पराक्रम तो मी आहे; ॥८॥ आणि पृथ्वीमध्ये उत्तम सुवास तो मी; अग्नीमध्ये तेज मी; सर्व भूतांच्या ठायीं जीवन मी; व तपस्व्यांमध्ये तप मी आहे. ॥ ९ ॥

म्हणून, पाण्यांत जो रस आहे, किंवा वाऱ्यांत जो स्पर्श आहे, आणि चंद्र व सूर्य यांच्यांत जो प्रकाश आहे, तो मीच आहे असें समज. ३३ सायप्रमाणे, पृथ्वीच्या ठिकाणी स्वभावतः जडपारा जी पुवाड, तो मी; आकाशांत शब्द म्हणून जो आहे, तो मी; तसेंच वेदांत ॐकार म्हणून जो आहे, तो मी. ३४ मनु-ष्याच्या ठिकाणी अडपारा मनुष्यपणा—जो आईभावाने सत्त्व आहे—तें पौंड्र मी, हें तत्त्व तुला सांगून ठे-वतों. ३५ तेजाचा मणि या नांवाचे जें उगीच पौण-रूप आहे, तें दूर केले असतां त्याचे कर् रेकर

तें मी ॥ १६ ॥ आणि ज्ञानविषय बोली । जन्मोनि
मूर्ते निभुवनी । वर्तत जाहाति जीवनी । जाणुला-
व्या ॥ १७ ॥ एके पंचमैवि विती । एके मृणास्तव
मिती । एके अजाधारें राहाती । जकें एके ॥ १८ ॥
एसें भूतमति आनाम । तें प्रकृतिवर्ते दिसे जीवने ।
तें जाणवोडावीं अमिह । मीवि एक ॥ १९ ॥
वाजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।
बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ २० ॥
बलं बलवतां आहं कामरागविषजितम् ।

धर्माधिक्यो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ २१ ॥

अन्वय—पार्थ, मां सर्वभूतानां सनातनं नीजं विद्धि;
[अहं] बुद्धिमतां बुद्धिः अस्मि; अहं तेजस्विनां तेजः
[अस्मि;] ॥ १७ ॥ च अहं बलवतां कामरागविषजितं बलं
[अस्मि; हे] भरतर्षभ, भूतेषु धर्माधिक्यः कामः अहं अस्मि ॥

हे आदिप्रेमि अचरं । विलेंडे गगनाचेवि अं-
कुरें । तें अंती गिळी अंकरें । प्रजेवपीठीचीं ॥ २० ॥
जब हाविआकार असे । तब जें विधाविसारिलें दिसे ।
मग महामहत्त्वसे । काहीच नये ॥ २१ ॥ ऐसें
अवादि जें सहजें । तें मी ना निवधीन । हें हाता-
तकीं तुज । वेहजत असें ॥ २२ ॥ मग उचट करुनि
पांढरा । तें हें जागिरी सार्वपात्राचा पांढरा । तें वचाचा
उपेणुं बरवा । देवसीक ॥ २३ ॥ परी हे जमासंगिक जा-
कार्य । आतां धेंसतु कोळी संक्षेप । जाण सविबांध्या ठावीं
तब । तें रूप मांजें ॥ २४ ॥ बकियामात्रि बक । तें मी
जाण अडक । बुद्धिमंतीं केवळ । बुद्धि ते मी ॥ २५ ॥
भूतांच्या ठावीं कासु । सो मी म्हणे आत्मोरीसु ।
जेजें अर्थास्तव धुसुं । थोड होव ॥ २६ ॥ येव्ही
विकाराचेवि ऐसें । करी कीर हुंघियांवि ऐसें ।
परी धर्मासि येवोसें । जावो वेदी ॥ २७ ॥ ॥ ओ भंम
बुद्धीचा कैवलाटा । लांघुनि विधीविना निजे काटा ।

१ उपजीविनेत, (ज्ञानें.) २ पारा. ३ जयसावर
४ प्रत्येक प्राण्याचा. ५ निरनिराळें. ६ अहं. ७ सर्वदिकारी.
८ उत्पत्तीच्या वेळेस. ९ विस्तार पावतें. १० जें बीज ११
ज, घ, ङ हीं १२ उपाकाराचीं अक्षरे. १३ कोणासारखे नाही.
१४ स्वतःसिद्ध १५ जगाचें कारण. १६ विकाराच्या. १७ उच-
वोव. १८ कोणें. १९ गाजून राहूं दे. २० मीकृष्ण. २१
बसारा. २२ विरह. २३ ओ काम. २४ निवेद्याची. २५

तेवींवि मित्रमात्रा दिवेंटा । तवें चाकें ॥ २८ ॥ कासु
ऐशिया कोर्जे प्रचतें । म्हणोनि धर्मासि होव पुरतें ।
मोक्षतीर्थाचे भुंजें । संसार मोगी ॥ २९ ॥ जो भूति-
गीरेबांध्या मांडवी । काम सृष्टीचा वेळु वाढवी ।
जब कर्मकळेंसि वाढवी । जपेवरीं टेंके ॥ ३० ॥ देवा
निवेंतु कां केवेंतु । जो दुर्गाची जीवकसु । सो मी
म्हणे वासु । योगिबांधा ॥ ३१ ॥ हें वृक्षेक किती लां-
गावें । आतां वस्तुजातवि जावें । अजपावुनि
जानावें । विकारकें असे ॥ ३२ ॥

येवैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।
मत्त एवेति तान्निद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ ३२ ॥

अन्वय—ये सात्त्विकाः भावाः च एव राजसाः च
ये तामसाः [भावाः संति, ते] मत्तः एव इति तान् निद्धिः
अहं तु तेषु न [अस्मि], ते मयि [वर्तते.] ॥ ३२ ॥

जे सात्त्विक हून भौव । कां रजतमावि सवें । ते
मैमैरूपसंगव । चोळकें ॥ ३३ ॥ ते हे जाके तरी
माझ्या ठावीं । परी तपांमाजीं मी नाहीं । जैसी
स्वामीच्या डोही । जागृति न पुढे ॥ ३४ ॥ जैसी रसा-
चीच धुंवट । कीर्तकमिका रैनवट । परी तिचेस्तेंवे
होव काह । अंकरावरें ॥ ३५ ॥ मग तया काढाच्या
ठावीं । लांग पां बीजपण असे काह । तैसा मी
विकारी नाहीं । जरी विकारका दिसें ॥ ३६ ॥ जें
गगनीं रुपजे आमाक । परी तेच गगन नाही केवळ ।
अचवा आमाकीं होव सैकिक । तेच अज नाही
॥ ३७ ॥ मग त्या उदकाचेवि आवेसें । प्रगटकें तेच
जें कलकलीत दिसे । तिचे विज्जाचीं असे । सात्त्विक
कावी ॥ ३८ ॥ सांगें अग्नीस्तव धूम होवे । तिचे धूमीं
काव अग्नि जाहे । तैसा विकार हा मी मोह । जरी
विकारका असें ॥ ३९ ॥

त्रिमिर्गुणमयैर्मायैरेभिः सर्वमिदं जगत् ।
मोहितं नाभिजायति मामेभ्यः परममव्ययम् ॥ ३३ ॥

मायवट, २६ महाक. २७ रीतीने. २८ झुजत. २९
भुंतीच्या बहराच्या. ३० मोक्षांत. ३१ निवमार्गे. काव-
पारा. ३२ काम. ३३ विस्तार पावतें. ३४ विकार. ३५
माझ्या रुपापासून बरजून झालेले. ३६ बांगडी पडलेली.
३७ दागा; यी. ३८ पट्ट. ३९ तिच्यापासून. ४० बाणी.
४१ स्वभाव.

तें मी, ३६ आणि या त्रिभुवनांत प्राणी पुष्कळ प्रकारच्या जातींत जन्म घेऊन आपआपल्या जातीच्या अनुरोधानें अन्नादि जीवनाचें जीवन पावतात: ३७ कोणी बारा पिढ्यां असतात, कोणी गवतावर उपजीविका करतात, कोणी अन्नावर राहतात, आणि कोणी पाण्यावर आपलें उपजीवन करतात, ३८ असें प्रत्येक प्राण्याचें त्याच्या प्रकृतीच्या मानानें जें निरनिराळें जीवन दिसतें, तें सर्व मीच आहे. ३९

पार्श्वी, सर्व भूतांचें सनातन बीज मी हें जाण. बुद्धिमंताची बुद्धि मी; तेजस्व्यांचें तेज मी. ॥१०॥ इच्छा-प्रीति-रहित असें बलवान पुरुषाचें बल मी; हे भरतश्रेष्ठा, सर्व भूतांचे ठिकाणीं धर्माळा अनुकूल असणारा जो काम (अन्नपानादिविषयक इच्छा) तो मी आहे. ॥ ११ ॥

सरोवर, उत्पत्तीचे वेळीं जें आकाशाच्या अंकुरानें विस्तार पावतें आणि जें अंतर्काशीं अकाराचीं अक्षरें गिळून टाकतें, ४० जोंपर्वत वा जंगला आकार आहे, तोंपर्वत जें त्याच्यासारखेंच दिसतें, परंतु महाप्रकटाचे वेळेस जें कोणत्याही आकाराचें नसतें, ४१ असें जें काय कणाचें अन्नादि व स्वतःसिद्ध बीज, तें मी आहे, तें आज अगदीं तुझ्या हातांत देत आहे. ४२ मग, अर्जुन, तें समजून घेऊन जर तूं त्याचा विचार करशील, तर त्याचा उपयोग कसा कराला होईल तो पहाशील. ४३ परंतु आतां हें अग्रांशंगिक बोलचें वाजूला राहूं दे; तुला मी आपला संक्षेपानें सांगतो: हें पहा—तपस्व्यांचे ठायीं तप म्हणून जें आहे, तें माझे रूप होय. ४४ बलवानांत बळ म्हणून जें आहे तें मी असें निःसंशय समज; आणि बुद्धिमंतानें बुद्धि म्हणून जी आहे ती मी. ४५ श्रीकृष्ण म्हणतात:—ज्याच्या आचरणापासून जर्म व जर्म हे पुष्कळच जाण्य होतात, तो प्राणिमात्राचे ठिकाणीं अन्नपाना काम मी. ४६ वेरवीं, विकार उत्पन्न होऊन इक्ष्वाक्या इच्छेप्रमाणें जरी आचरण केलें, तरी तो काम धर्माविरुद्ध जाळें देत नाही. ४७ तो काम निवेद्याची आकडाट सोडून विषाच्या वाटेनें नीट जातो; आणि त्याचप्रमाणें त्याच्या बरोबर निवभक्ष्य मत्स्य

पेटलेकी असते. ४८ अशा रीतीनें हा चाकसो, म्हणून धर्माचें आचरण पूर्ण होतें; व त्यामुळे संसारांत राहणाऱ्या मोक्षरूपी तीर्थांत मुक्ति प्राप्त होतें. ४९ तो काम वेदाच्या महत्त्वस्वी मांडवावर कर्मकांडीं पालें सोसाळा द्यायत तोंपर्वत सृष्टीचा बेल वाढवितो. ५० यांच्यांचे जनक श्रीकृष्ण म्हणतात:—अन्ना नियमानें राहणाऱा व प्राणिमात्रास बीजभूत असा काम, तो मी आहे. ५१ हें एकेक तुला कोंठवर बांगवें ! तर वस्तुमान म्हणून जें कांही आहे, तें सर्व माझ्यापासून विस्तार पावकें आहे असे समज. ५२

जे सात्त्विक, राजस आणि तामस विकार आहेत, ते माझ्यापासूनच उत्पन्न झाले आहेत, असें तूं समज. पण झांच्या ठायीं मी नाहीं, माझ्या ठायीं ते आहेत. ॥ १२ ॥

जे सात्त्विक किंवा राजसमादि भाव आहेत, ते सर्व माझ्या स्थापासूनच उत्पन्न झाले आहेत हें ओळखून ठेव. ५३ ते जरी माझ्यापासून झाले आहेत, तरी मी झांच्यांत नाहीं. ज्याप्रमाणें स्वप्नाच्या झेडांत जागृति बुडत नाही; ५४ [किंवा] ज्याप्रमाणें मी (दाना) रसाचें पूर्ण भरलेलें असतें, परंतु झाचेपासून अंकुर फुटून लांकूड बनल्यावर ५५ मग का लांकडाचे ठिकाणीं बीज असतें का झांचे बरें ? झाचप्रमाणें, सात्त्विकादि सर्व भाव जरी माझ्यापासून उत्पन्न झाले आहेत, तरी त्यांमध्ये मी नाही. ५६ सरोवर, आकाशांत जे डग उत्पन्न होतात, त्यांत शुद्ध आकाश नसतें; किंवा दमांत जें पाणी असतें, त्या पाण्यांत डग नसतात; ५७ नंतर त्या पाण्याच्या धर्वाजानें उत्पन्न होणारें तेज (बीज) जें चकचकीत दिसतें, त्या विषेमध्ये पाणी असतें काय ? ५८ अग्नीपासून जो धूर उत्पन्न होतो, त्या धुरांत अग्नि आहे का झांचे बरें ? त्याचप्रमाणें, हे भाव जरी माझ्यापासून उत्पन्न झाले आहेत, तरी ते म्हणजे मी नव्हे. ५९

या त्रिगुणमय विकारांनीं हें सर्व जग मोडून गेलें आहे; म्हणून, या गुणांच्या पळीकडे असलेला अविनाशी असा जो मी, त्या मळा तें जाणत नाहीं. ॥ १३ ॥

अन्वय—एभिः त्रिभिः गुणमयेः मायेः इदं सर्वं जगत् मोहितं; [कतः] एवम परं अन्वयं मां न अभि-
जानाति. ॥ १३ ॥

परी उदकीं जाकी बाबुकी । ते उदकाते जैसी
झाकोकी । कीं बायांचि जाभाकीं । आकाश कोये
॥ १० ॥ हां गा स्वप्न कटिके म्हणों ये । परि निद्रा-
वरीं बाणळें होये । तंव आठवु काय देत आहे ।
आपणपेयां ॥ ११ ॥ हें असो डोळ्यांचें । डोळांचि
पडळें रचे । तोंचें देखणेपण डोळ्यांचें । न गिळिजे
कायि ॥ १२ ॥ तैसी हे माझीच बिंबळी । त्रिगुणा-
त्मक साउली । कीं मजचि आठ बोडवळी । जवै-
निका जैसी ॥ १३ ॥ म्हणजनि भूतें मातें नेणती ।
माझीच परीं मी नव्हती । जैसीं जळींचीं जळीं न
विरती । मुक्तोफळें ॥ १४ ॥ वें पृथ्वीपेया बहु कीजे ।
सर्वेचि पृथ्वीसि मिळे तरी अेलकिये । देखीं
कोचि अभिसंभें सिधे । तरी कोळार होय ॥ १५ ॥
होतें भूतजात सर्व । हे जाणेचि कर अवयव । परि
मायाचोमैं जीव । दखे जाळे ॥ १६ ॥ म्हणोनि
माझेचि मी नव्हती । माझेचि मज नोळखती ।
अहंमैमत्ताआती । विपयांच झाले ॥ १७ ॥

देवी होया गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यंते मायामेतां तरंति ते ॥ १४ ॥

अन्वय—एषा देवी गुणमयी मम माया हि दुरत्यया
[गति] ; ये मां एव प्रपद्यंते, ते यतां मायां तरंति. १४

आतां महाद्वि हे माझी माया । उतरोनिचां
धनंजया । मी होइजे हें आभा । कैसेनि ये ॥ १८ ॥
जिये म्हापळाचा आंघाटा । पहिल्या संकट-

आंघाटा, २ जाणविते, ३ अनुभवत वेतें; सत्य मा-
लें. ४ कलस, ५ प्रतिबिंबित झाली. ६ प्राप्त साकी. ७ पदवा.
८ मद्रम. ९ मोलें. १० 'मी' व 'माझें' या आंतीने.
११ अनुभवास. १२ निर्गुणप्रकृती परमेशाचा. १३ अर्धी
कटा. १४ लोंढा. १५ जीवात्माच्या विस्ताराच्या जोषानें.
१६ काळगतीच्या. १७ कर्ममार्ग व मोक्षमार्ग यांची. १८ उंच.
१९ उगरी. २० सत्यविगुणकरी मेवांच्या २१ मोंवनात.
२२ शक्यें. २३ अमृतपत्रा वगैरे. २४ धनंजयात. २५ मोठांचे
मासे. २६ धरणें. २७ पूर. २८ तरंगतात. २९ पुरात
वाहून जाणेका कपरा कडेका कमातो तो. ३० विषवस्त-

जळाचा उर्मडा । सर्वेचि महाभूतांचा बुडबुडा ।
सार्नीं जाळा ॥ १९ ॥ जे सृष्टिविस्ताराचेनि 'बोवें' ।
बडत काळकळनेचेनि वेगें । प्रवृत्तिनिवृत्तीचीं 'तुंगें' ।
तेंतें सांडी ॥ २० ॥ जे गुणघनीचेनि वृष्टिभरें ।
भरली मोहाचेनि महापूरें । वेजनि जात नगरें ।
यमनियमांचीं ॥ २१ ॥ जे हेवाच्या आंवतीं दाटत ।
मत्सराचे वळसे पडत । माधि प्रेमावृद्धि उळपेल ।
महोमीन ॥ २२ ॥ जेव संपत्तीचीं वळसें । कर्मकर्मांचीं
बोवोंचें । बरीं तेंतीती बोवोंचें । सुखदुःखांचीं ॥ २३ ॥
रतीचिचीं वेटा । आदळती कामाचिया काटा । जेव
जीवफेन संचटें । सेंचें दिसे ॥ २४ ॥ अहंकाराचिया
चळिचें । बरि मंदेत्रयाचिया उकडिया । जेव वि-
वेचोमीच्या मोकळिया । उडालें वेती ॥ २५ ॥ उदया-
स्तांचे 'लोटें' । पाडीत जन्ममरणांचे 'बोटें' । जेव
पांचैमैतिक बुडबुडें होती जाती ॥ २६ ॥ सैमोह
विभ्रम मासे । गिळिताति धेयांचीं मीमिणें । तेव
देवेंदे भोंवत वळसे । अज्ञानाचे ॥ २७ ॥ आंतीचेचि
सुडुळें । रेवळें आस्त्रेचेनि गाळें । रजोगुणाचेचि
खळें । स्वर्ग माझे ॥ २८ ॥ तमाचे बोरसे वेड ।
सत्वाचें स्थिरपण जाड । किंवदुगा हे दुंदुहाट । जा-
वानदी ॥ २९ ॥ वें पुनरावृत्तीचेनि उर्मडें । होळकळी
सत्यलोकीचे हुडें । धीचें गडबडती बोंडे । म्हापळे-
काचे ॥ ३० ॥ तथा वाणिवाचेनि 'बहिलेपणें' । अ-
धुनी न धरती बोवोंचें । ऐसा मायापूर हा कवणें ।
तरिजेळ गा ॥ ३१ ॥ येथ एक भवलावी । जो जी
कीचे तरणोपावो । तो तो अर्धीवो । होच तें देक
॥ ३२ ॥ एक स्वयंबुदीच्या बीही । रिगाळे सयांची

जाण्या. ३१ जीवकरी फेड. ३२ समुद्रात. ३३ पुण्या.
३४ जोव. ३५ निवा. धनंजय नामधे दे वे जीव नार,
त्यांच्या. ३६ विषकळी तरंगांच्या. ३७ काय. ३८ क-
सळतात. ३९ पूर. ४० बोटें. ४१ उगरी. ४२ जन्म
मोह. ४३ अति. ४४ मांसानें. ४५ बोटे. ४६ मोवरे.
४७ अडक पाणवानें. ४८ रतलें. ४९ खलसमटलें. ५० मवाह.
५१ मोठा. ५२ कठीण. ५३ लोंढवानें. ५४ वाहून
जातात. ५५ किडे. ५६ बाह्यें. ५७ प्रवाणोकाचे.
५८ मवाहानें. ५९ उर्मै राहणें. ६० हानि. ६१ कवणें.

तथापि, पाण्यापासूनच उत्पन्न झालेलें गोंडाळ पाण्याला सांठून ठाकतें, किंवा इगल्या योगानें आकाश व्यर्थ लोपलें जातें; ६० अर्धें पहा की, स्वप्न हें सोदें आहे, परंतु निद्रेच्या योगानें तें खरें भासतें, त्या वेळेत तें आपकी आपल्याला आठवण होऊं देतें का ? ६१ अथवा ओळ्यांतील पाण्यानें उत्पन्न झालेला बडबड दृष्टि बंद करीत नाही का ? ६२ त्याचप्रमाणें, माझ्याच ठिकाणीं प्रतिबिंबित झालेली सूर्य, रज व तम या गुणांनीं युक्त अशी माझी सावली (माया) पदया प्रमाणें माझ्याच स्वरूपाच्या आठ येते. ६३ म्हणून प्राणी मला जाणत नाहीत, आणि माझ्यापासून उत्पन्न झालेले असून मद्रूप होत नाहीत. ज्याप्रमाणें पाण्यापासूनच उत्पन्न झालेलीं मोठें पाण्यांत मिसळत नाहीत, ६४ अथवा मातीचा पट करून तो कुचेपणीं मातीस मिळविता असतां मिळतो-परंतु तोच विस्तरांत भावल्यावर मिळत नाही, ६५ त्याचप्रमाणें, सर्व प्राणी हे माझेच अवयव आहेत; परंतु मायेच्या योगानें जीवपणाचा पावने, ६६ म्हणून माझ्यापासून उत्पन्न झाले असून मद्रूप होत नाहीत, माझेच असून मला ओळखीत नाहीत, व ' मी ' आणि ' माझे ' या आंतीनें विषयाच झालेले आहेत. ६७

ही अति दिव्य आणि त्रिगुणात्मक अशी माझी माया दुस्तर आहे. जे मलाच शरण येतात ते ही माया [रूप नदी] तरून जातात. ॥१४॥

तेव्हां आतां, वनंजया, ही महत्त्वादि माझी माया तरून मद्रूप व्हावें, ह्या गेष्टीचा अनुभव कसा यावा ? ६८ [कारण] जी मायानदी निर्गुणब्रह्मरूपी पर्वताच्या मुढेंल्या कव्चांत लक्ष्मीनाथ, प्रथम तिच्या ठिकाणीं संकल्परूप जळाचा उगम होऊन पंच महाभूतांचा ज्ञानरुपा बुडबुडा जाता; ६९ जी सृष्टीच्या विस्ताररूपी ओघानें व काळगतीच्या वेगानें कर्म

व मोक्ष यांचे उंच कांठ ओलांडून वाळली आहे; ७० जी सत्त्वादि-गुणरूपी मेघांच्या वृष्टीनें भरून आंति-रूप महापुरानें वमनिबभरूपी माहें वाहून नेत आहे; ७१ जिच्यांत द्वेषरूपी भोंबरे असून जी मत्सररूप बळगानें बहात आहे; जिच्यांत उन्मत्तपणा इत्यादि मोठाले माते तकपत आहेत; ७२ जिच्यांत प्रपंचरूपी मेढीचीं बळगें असून कर्माकर्मांच्या पुरामध्ये सुबुद्ध-रूपी केरकचरा तरंगत वेळून कटेंला लागत आहे; ७३ जीमधील विषयसुखरूपी वेढावर कामरूपी काटा आदळून त्या ठिकाणीं जीवसमुदायरूपी फेंस पुष्कळ दिशत आहे; ७४ अहंकाररूपी ओघानें, व विद्या, धन, आणि सामर्थ्य या तीन मदींच्या उच्छ्वाना उभा ठिकाणीं विषयतरंगांच्या काटा उडळताहेत, ७५ उदय आणि अस्त यांच्या लेंज्यांना जन्ममरणांचे धोंडे पडून त्या ठिकाणीं शरीररूप बुडबुडे उत्पन्न होतात व लय पावतात; ७६ जिच्यांत माह व आंति हे माझे धैर्य धरून मांस गिळून ठाकतात; त्या ठिकाणीं अज्ञानरूपी मोठे भोंबरे फि त असतात, ७७ आंति रूप मद्रूप पाण्यानें अस्थारूप गाळत असून तमोरूपी लक्ष्मळभटानें स्वर्गप्राप्तीची गर्जना होत असते; ७८ [असा हा] तमोरूपी प्रवाह तरून जाण्यास अवयव आहे; [वनं] सत्त्वरूपी स्थिर पाण्याचा डोह आहे, किंबहुना ही माया नदी दुस्तर आहे ७९ खरोखर हीमधील जन्ममृत्यूच्या पुराच्या लोक्य त सत्यलोकाचे किल वाहून जातात, आणि ब्रह्मांडरूप धोंड तेव्हांच गळबडत जातात. ८० त्या पुताच्या प्रवाहांत अजून कोणाचे पाव लागत नाहीत ! अरे, असा हा मायापूर कोणाच्यानें तरून जाववेळ ? ८१ आणखी एथें एक मोठेंच नव्हे आहे. ही नदी तरून जग्याला जे जे उपाय करावे, ते ते अपायकारक होतात ! ८२ कोणी आपल्या बुद्धीच्या बळवर [हीमधून तरून जावें म्हणून] हिजमज्जे उडी ठाकली, त्यांचा पत्ताच नाही; कोणाचा ज्ञान-

शुद्धीणि नाहीं । एक जीविनेचे डोही । गर्बेचि मि-
ळिळें ॥८३॥ एकी वेदेनवाचिया सांगडी । वेतल्या
अहंभावाचिया जोडी । ते अहंमीनाच्या सोडी ।
समयेचि नेळे ॥ ८४ ॥ एकी वयसेचें जड
बांधलें । मग मनीषाचिने कासे लागले । ते
विषयमगरीं लाडिले । चषकूनियां ॥ ८५ ॥
आतां बांधेक्याच्या तरंगा- । माझि मतिअंशाचा
अरंगा । तेणें कवळिजताति पै गा । चहुंकडे ॥ ८६ ॥
आणि लोकाचा कडा उंपडत । क्रोधाच्या भावतीं
दाटत । औपदागिणीं बुंभिजत । उधवळा ठोंयीं ॥ ८७ ॥
मग दुःखाचेनि बरेटें बोवळे । पाठीं मरणाचिने
रेवे । रेवळे । ऐसे कामाचे कासे लागले । ते नेळे
बापां ॥ ८८ ॥ एकी वजनक्रियेची पेटी । बांधोनि
वातली पोटी । ते स्वर्गमुखाच्या कंपाटी । सिर-
कोनि ठेळे ॥ ८९ ॥ एकी मोक्षीं लागावयाचिया आत्ता ।
केळा कर्मबाधांचीं अरवला । परी ते पडिले वेळसां ।
विधिनिषेधांच्या ॥ ९० ॥ जेथ बैराग्याची नाव न
रिगे । विवेकाचा तेंगा न कोणे । बरि कांहीं तरी ये
बोणें । तरी विपौच तो ॥ ९१ ॥ ऐसें तरी जीवा-
चिने भांगवें । हवे मावानदीचें तरणें । हें कासवा-
सारिलें बोलणें । म्हणार्चें पां ॥ ९२ ॥ जरी अवध-
शीका व्याची । कळे साधूसी दुर्जनाची चुडी । की
हैमी सांडी सिडी । आकी सांती ॥ ९३ ॥ जरी
पोरां लभा वेंदे । जथवा मीमां गळ घोडे । ना तरी
भेडीं उडेंदे । विवेकी जरी ॥ ९४ ॥ पौंडस बैरगुर
करांडी । कां गुंगी मेव बोळांडी । तरी मायेची पैल-
वडी । देखती जीव ॥ ९५ ॥ म्हणऊन गा पंडुसुता ।

ऐसी सैकामा व जिनवेचि बगिती । तेवीं मन्मास
हे सरितो । न करचे जीवां ॥ ९६ ॥ वेव दूकचि
कीर्ली तरके । जे सर्वभाचें मज मजके । जनां ऐकी-
च बडी सरलें । मावाळक ॥ ९७ ॥ जनां सवगुस्तां
फुडें । जे अनुभवाचे कासे गोंदे । जनां आत्म-
निवेदन तेंरोडें । भौकळें ॥ ९८ ॥ जे अहंभावाचें
कोसं लाडुनी । विकल्याचिया झुळका चुकाडनी ।
अनुरागाचा मिस्ता होउनी । पाणिडीकु ॥ ९९ ॥
जया देखीचिया उतारा । बोधाचा जोडला तीरा ।
मग निवृत्तीचिया पैक तीरा । क्षेपोंवळे जे ॥ १०० ॥
ते उपरतीच्या बोवीं सेलेंत । जोडमोवाचेनि बोवीं
पेळेंत । मग निघाळे अनैकित । निवृत्तिंतेंती ॥ १०१ ॥
येणें उपाचें मज मजके । ते हे माझी माया तरके ।
परि ऐसे भक्त विपौडले । बहुवेस नाहीं ॥ १०२ ॥

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यंते नराधमाः ।
माययापहतज्ञाना आसुरं भावमाभिताः ॥ १०५ ॥
चतुर्विधा भजंते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
भार्ता जिज्ञासुरार्थाधी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १०६ ॥

अर्थ—मायया अपहतज्ञानाः आसुरं भावम् आ-
भिताः दुष्कृतिनः मूढाः नराधमाः मां न प्रपद्यन्ते, ॥ १०५ ॥
अर्जुन, [हे] भरतर्षभ, आतें, जिज्ञासुः, अर्थाधी च ज्ञानी
[इति] चतुर्विधाः सुकृतिनः जनाः मां भजन्ते, ॥ १०६ ॥

जे बहुतां एकां अर्थातें । अहंकाराच भूतल-
चार । जाहाला म्हणेनि विसर । आत्मबोलाच
॥ १०५ ॥ ते वेळीं नियमाचें बळ वाढवे । पुढीक भवो-
गतीची काज नेणवे । आभि करितात जें न कराचें ।
वेदु म्हणे ॥ १०६ ॥ पाहें पां तरीराचिया गांवा । जवा-
कागीं आळे वाडवा । तो कार्याचुं जाववा । लाह-

१ बांग. २ ज्ञानाच्या. ३ जगवेद, यजुर्वेद व साम-
वेद या तीन वेदांच्या. ४ मीपणाच्या. ५ गर्वरूपी माझाच्या.
६ बळ. ७ मदनाच्या. ८ जाळें. ९ बांधके जातात.
१० आहळतो. ११ भोंवतात. १२ आपत्तिरूप मि
भाडानी. १३ उंचके जातल. १४ वर जोळें काढताच
१५ चिकलाणें. १६ भरून. १७ वाळूत. १८ कृतात
१९ कपारीत. २० बाहुपळाच्या. २१ बळगात २२ टिकाव.
२३ कवित्. २४ भांगवळणें. २५ विषवासण. २६ जरेड. २७
आकाश. २८ भित्तीचा [बाहून]. २९ भिजून जावें

झिरेल. ३० विज्ञान. ३१ हरणाचें पोर. ३२ जाळें. ३३
विषयी पुरुषात. ३४ स्त्री. ३५ नदी. ३६ सहज.
३७ नावाडी; तारगारा. ३८ मझाच्या. ३९ बळकट. ४०
आत्मा ईश्वरास समर्पण करणें. ४१ ताळें. ४२ सांपडलें.
४३ वायकझुलांडीक प्रेव. ४४ चुकवून. ४५ कर्मकांडी
भार. ४६ जीवमझाचें ऐकव. ४७ सांगड. ४८ लाळ
पोहोचके. ४९ हातांनी. ५० तरंगतात. ५१ मीच ईश्वर
बळ मावाच्या. ५२ वळने. ५३ पोहतात. ५४ विविध.
५५ मुक्तिकल लजवर. ५६ पुष्कळ. ५७ तार.

कधी सोडात न्याने कर मिळून टाकले; ८३ कोणी वेदवाचीच्या बांधवीवर वसुन तिच्यासाठी मीपणाचे जोडे बांधून तत्त्व जाण्वात मिचाले, ते जदरूपी माशाच्या तोंडात बसवून नाहीतवे झाले; ८४ कोणी तारण्याच्या बळाने कमर कसून मदमाच्या काचेला लावले, तो त्यांना विषयकूप सुसरीनेच बसवून टाकिले; ८५ मग ते वार्धक्यरूप काटोमध्ये तरंगत जात असता मतिभंगरूप जाळ्यात सापडतात, व त्या योगे चडूकडून जखडले जाऊन ८६ शोकरूप कच्चा-वर भाडल्यात; व पुढे कोपरूपी भोंवऱ्यात सापड-लेले बसता कोठे वर कोठे करावयाच लागले, की आपसिकप मिचाले त्यांचे टोंबटोंबून खाऊ लाग-तात, ८७ आणि मग ते दुःखरूप चिक्क्यात फसून गरजकूप बांधून इतके जातात ! असा प्रकारेचे विष-वाच्या माने लागले ते फुडत जातात (त्यांचे जिणे मर्ये होती.) ८८ कोणी यज्ञादिक क्रियाकामी वेढा बांधून पोट्यासाठी वेतात, ते स्वर्गपुत्ररूपी कपारीत जडवून राहतात. ८९ कोणी मोक्षप्राप्तीच्या आक्षेपेने कर्मरूप बाहुबलावर भरवसा ठेवतात, परंतु कर्तव्याकर्त-व्याच्या बळगात पडतात. ९० त्या नदीमध्ये वैराग्य रूप नांव जाळत नाही, व विषेकरूप काठी टेंकत नाही, तथापि योगाने तरतां येईल, परंतु असे क्वचित् चडून येते. ९१ असा प्रकारे, जीवाच्या अंगबळाने त्या मावारूप बंदीतून तडून जातां येते हे म्हणजे कशा-कारके आहे म्हणावे, ते सांगतो. ९२ जर पथ्य न करणाराची व्याधि टोकेल, साधूला वर्जनाची शुद्धि कळेक, किंवा विषवातक पुढच सिद्धि प्राप्त झाली जखतां तिका सोडीत; ९३ जर को-राची सभा भरेक, अथवा माशाळा मळ गिळितां येईल, किंवा मित्राळा मिळून मित्राच माघारे फिरेल; ९४ जर हरणाचे पाडस जाळे कुतरुडील, किंवा मुंगी मेळ पर्यंत ओळोडील, तरच जीवांना [आपल्या स्वतांच्या काहाणपणाने] मावानदी तडून पलीकडच्या तीरी

जातां येईल ! ९५ म्हणून, हे पांडुरुता, ज्यामार्गे विषयी पुढपाळ जी भिक्वत नाही, त्यामार्गे ही मावारूप बंदी जीवाला तरवत नाही. ९६ परंतु जे मला अनन्यभावाने शरण येतात, ते त्या पुस्तर नदी-तून सहज तरून जातात. इतकेच नव्हे, तर ते अशी-कडच्या काठी असतांनाच मावारूप जळ पार नाहीतें होतें. ९७ ज्यांना खदगुरु हाच नावाही असून ज्यांनी ब्रह्माची कांड बळकट धरली आहे, व ज्यांना आत्म-निवेदन हेंच ताक सांपडें आहे, ९८ जे अहंभावाने ओझे टाकून, विकल्परूपी धारा चुकवून, आणि वायका-मुलाच्यावरील प्रेमरूपी पाण्याची धार टाकून, ९९ जी-वात्म्याचे ऐक्य हाच उतार त्या उताराने बोधरूपी सागरीच्या आश्रयाने निवृत्तीच्या पलीकडील का-टाळा जाऊन पोहोचतात, १०० ते वैराग्यरूप हात फीत 'अहमदा' ह्या भावाच्या बळावर पोहून मुक्ति तटावर निधिप्रपने निघतात. १ वा उपायाने जे मला भजतात, तेच त्या मावारूप नदीतून तडून जातात, परंतु असे मज फार नाहीत, अगदी विरळा ! १

मायेने ज्यांचे ज्ञान नष्ट केले आहे, व आ-सुरी प्रकृतीच्या ज्यांनी आश्रय केला आहे, असे पापी व मूर्ख नराधम मला शरण येत नाहीत. १५ अर्जुना, हे भरतभेष्टा, आर्त (रोगादिकांनी पीडित) जिज्ञासु, (भगवत्स्वरूप आज्ञ्याची इच्छा करणारा), अर्थार्थी (भोगेच्छु) आणि ज्ञानी असे चार प्रकारचे पुण्यवान लोक मला भजतात. ॥ १६ ॥

कारण, त्या एकस्मिन्वाच इतर सर्व प्राण्यांना अहंकार-रूप भूताचा संसार सात्त्व्यामुळे आत्मस्वरूपाचा विषय पडतो. १ त्या वेळी त्यांचे निवमरूपी बलाचे आन राहत नाही, अयोगसीची लाज नाहीची होते, आणि ते वेदवाह्य वर्तणूक करितात. ४ अर्जुना, असे पहा की या करीर-रूप मत्वांत ज्या कार्याकरितां आले, तो सर्व कार्यमाय

मिना ॥१५॥ इद्रियमार्गीचे राजविद्दी । अहममतेचि-
या अल्पवादी । विकारतैरांची मोंदी । मेळवूनिया
॥१६॥ दुःखतोकांच्या वाई । मारिलियाची संर्षि
नाहीं । हे सांगावया कारण काई । जे प्रासिके माया
॥१७॥ म्हणोनि ते मातें चुकले । एक चेंतुर्विच मज
अजले । जिहीं आत्महित केळें । वाढतें ना ॥ ८ ॥
नो पहिका आर्तु म्हणिजे । दुसरा जिज्ञासु बोळिजे ।
तिना अर्थाची आणिजे । ज्ञानिया चौथा ॥१८॥

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकमक्तिर्विशिष्यते ।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽस्यैवमहं स ख मम प्रियः १७

अन्वय—तेषां नित्ययुक्तः एकमक्तिः ज्ञानी विशि-
ष्यते. अहं हि ज्ञानिनः अस्मैव प्रियः [अस्मि] न सः
मम प्रियः [अस्ति] ॥ १७ ॥

तेषां आर्त तो आर्तीचेनि ऐवळें । जिज्ञासु तो
जाणावयाकार्गी मजे । तिजेंनि^१ तेणें इच्छिजे ।
अर्थासेवि ॥१९॥ मग चौथियाच्या ठावीं । कांहीं-
चि करणें नाहीं । म्हणोनि अस्तु एक पाहीं । ज्ञा-
निया जो ॥ १९ ॥ जे तया ज्ञानाचेनि प्रकाशें ।
किटकें भेदाभेदांचें केंडवसें । मग मीचि जाहका
सैमरसें । आणि अस्तुही तेवीचि ॥२०॥ परि आ-
णिकांचिये दिठी गावेक । जैसा स्फटिकुचि जमासे
उदक । तैसा ज्ञानी नव्हे कौतुक । सांगता तो ॥२१॥
जैसा बाग कां गगनीं विरे । मग वारेपणवेगळें गुरे ।
तेचि मक हे पैर्जेन सरे । जरी ऐक्या आका ॥२२॥ जरी
पैर्जेन हाकवूनि पाहिजे । तरी गगनाचेयका देखिजे ।
वेव्हवीं गगन तों सहजें । असे जैलें ॥ २३ ॥ तैलें
शरीरीं हन कमें । तो मक ऐसा गमे । परी अंतरे-
प्रतीतिधमें । मीचि जाहका ॥२४॥ आणि ज्ञानाचेनि
उजिडलेपणें^२ । मी आत्मा ऐसें तो जाणे । म्हणजनि
मीही तैलेंचि म्हणें । ठेंबकलासांता ॥२५॥ हां गा

जीवापैकीकेंडिकी जुने । जो बाबोनि बाबरीं जाणे ।
तो वेहाचेनि वेगटेपणें । काय वेगळा होच ॥ २० ॥

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्
आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम्

अन्वय—एत सर्वे एव उदाराः [सन्ति; परन्तु]
ज्ञानी तु [मम] अत्मा एव [अस्ति शत] मे मतं हि;
युक्तात्मा सः अनुत्तमां गतिं मां एव आस्थितः [अस्ति]. १८

म्हणोनि आपुलाच्या हिताचेनि कोमें । मज
भावचे तोही मक होवें । परी मीचि करी चौकमें ।
ऐसा ज्ञानिया एक ॥ १९ ॥ पाहें चां दुमतेबाचिया
भाशा । जग घेवूनि करितसे पांसी । परि दोरेंवीन
कैसा । बस्ताचा बळी ॥२०॥ कां जे तनुमनमार्गे ।
तें आणिक कांहींचि जेणे । देखे तयालें म्हणे । हे
माय माझी ॥२१॥ तें वेळेंमां जन्मवगती । म्हणुनि
चेनुही तैलीचि प्रीती । तयाकार्गी कडमीपती ।
बोळिलें सायें ॥२२॥ हें असो मग म्हणितलें । जे
कां तुज सांगितले । तेही मक अले । पैर्जेंत आम्हां
॥ २३ ॥ परि जाणोनिचां मातें । जे पाहों विसरले
मागौतें । जैलें सा ॥२४॥ वेकनि सैरितें । मुरडावें ठेळें
॥२५॥ तैली अंतःकरणकुंहीरीं जन्मकी । जयाची प्रीती-
तिगंगा मज मीमळी । तो मी हे काय बोली ।
फार कलं ॥ २५ ॥ वेव्हवीं ज्ञानिया जो म्हणिजे ।
तो जैत्यन्यचि केवळ माहें । हें न म्हणावें परि
काय कीजे । न बोल्लें बोलों ॥२६॥

बहुनां जन्मनामंते ज्ञानवाग्मां प्रपद्यते ।

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः १९

अन्वय—ज्ञानवान् बहुनां जन्मनां अंते 'सर्वं वासु-
देवः' इति मां प्रपद्यते; सः महात्मा सुदुर्लभः [अस्ति] १९

जे तो विषयांची दाढ झाडी-माजि कामक्रोधांची
'सोंकरी' । चुकावूनि आका पाहीं । सद्वासनेविचा ॥२७॥
मग साधुसंगें सुभदा । उज् सक्रमांचिया वाढा ।

१ इद्रियसमुदायाच्या. २ राजमार्गात. ३ वड-
वडीलें. ४ कामक्रोधादिकांची. ५ समुदाय. ६ आठवण.
७ चैविजण ८ पीडित. ९ ज्ञानमार्गीची इच्छा करणारा.
१० धनादिकांची इच्छा करणारा. ११ मित्रां. १२ तिसऱ्यानें-
अर्थाचीं बाजे. १३ द्रव्यप्राप्ति. १४ संभार. १५ ऐक्यानें
१६ वाचा १७ वार. १८ त्वाणुमनानें. १९ उदारां

२० इष्ययुक्त ज्ञाना असता. २१ जीवाच्या स्वरुपापकी-
कडची-आत्मस्वरुपाची. २२ प्रीति. २३ माका [दूष
काडतांना गाय खावा मारीत असेल तर तिला माका
शलावा लागतो.] २४ जाबडते. २५ नदीनें. २६ दरीमध्यें.
२७ अनुभवकरी गंगा. २८ मिळावी. २९ संकटें.

कोट्ट वरुण ५ वा इन्द्रियसमुदायरुप राजमार्गावर अहंमतेची वडवड करवाकरिता कामक्रोधादिक विकारांचा समुदाय मोळा करितात; ६ आणि दुःख व शोक यांचे वच पडत असताही त्यांना त्यांची आठ-वण सुद्धा नसते. हे सांगावयाचे कारण काय म्हण-हील, तर ते मायेने प्राप्तकेने असतात, ७ म्हणून मला मुक्तात; परंतु फक्त चौवांनीच माझे मजन करून आत्महित इद्रिगत केले. ८ त्या चौवांपैकी पहि-ल्याला आर्त, दुसऱ्याला जिज्ञासु, तिसऱ्याला अर्थायी, व चौथ्याला ज्ञानी असे म्हणतात १०९.

आमर्ष्ये, ज्ञानी हा निरंतर माझे ठिकाणी तत्पर असून एकनिष्ठेने माझी भाक्ति करतो, म्हणून भेषु आहे. ज्ञान्याला मी अत्यंत प्रिय आहे, व तो मला अत्यंत प्रिय आहे. ॥१७॥

आर्त हा दुःखनिवारणासाठी मला मजतो; जिज्ञासु ज्ञानप्राप्तीकरता मजतो; आणि तिसरा जो अर्थायी तो श्रव्यप्राप्तीचे इच्छने मला मजतो. ११० परंतु चौथा जो असतो, त्याला काहीच कर्तव्य नसताही तो मला मजतो, म्हणून तो एक ज्ञानी पुरुषच माझा भक्त होय हे ज्ञानांत ठेव ११ कारण, त्याच्या ज्ञा-नाच्या प्रकाशाने भेदाभेदरूप अंधकार नाहीसा होतो; व मग त्याचे माझ्याशी ऐक्य होऊन तो मद्रूप होऊन बसतो, व त्याची भक्तिही तशीच कायम असते. १२ परंतु स्फटिक मणि जसा उदकमय दिवतो, तसा हा ज्ञानी पुरुष इतरांच्या दृष्टीला दिसतो. याचे कौतुक कांही सांगता येत नाही. १३ ज्याप्रमाणे बारा हा गळनांत सात झाल्यावर मग त्याचे वारेपण वेगळे उरत नाही, त्याप्रमाणे, हा जरी मद्रूप झाला, तरी त्याचा भक्ताचा बाणा जात नाही. १४ जर बारा हा लवून पाहिला तर तो गगनाहून वेगळा भासतो, येन्ही गगन आणि तो ज्याप्रमाणे एकच, १५ त्याच प्रमाणे, धारिराखेंबधी सर्व कर्मांच्या आवरणाने तो माझा भक्त असा वाटतो; परंतु स्वानुभावाच्या बोधाने तो मद्रूपच असतो; १६ आणि ज्ञानप्राप्तीच्या उजेडाने मीच त्याचा आत्मा आहे असे तो जाणतो, म्हणून मीही संतोष पावून त्याला आपला आत्म-

असे म्हणतो. १७ जो जीवपत्माच्या पर्माकरीड वण समजून घेऊन व्यवहारांत लागतो, तो देह धारण केन्नामुळे माझ्यापासून वेगळा होईल का पहा बरे! १८

हे सर्व भेषुच आहेत; परंतु त्यांत ज्ञानी तर माझा आत्माच असें मी मानितों. कारण, तो माझ्या ठायीं विस्त ठेवून मलाच सर्वोत्तम गति मानून माझा आश्रय करतो. ॥१८॥

म्हणून, आपल्या हिताकरिता ह्या तो मनुष्य माझी भाक्ति करतो, परंतु मी ज्याच्यावर प्रीति करतो असा एक भक्त ज्ञानीच होव. १९ हे पहा-दुखाच्या आक्षेपे सर्व लोक गाईला भावा घालतात; परंतु आप-ल्या वांसराका आत्म्याशिवाय ती कसे दूध पाजिते? २० कां तर, त्यांका दुबरी कांहीएक गोष्ट माहीत नसून आपल्या तनमनप्राधाने ते आईलाच ओळखीत असते; आणि जी वस्तु पाहील ती माझी आई आहे असें त-मजते. २१ अशा प्रकारे, ते वांस्के अनन्य भक्त असते, म्हणून त्याच्यावर गावही तशीच प्रीति करते. यास्तव लक्ष्मीपति (कृष्ण) जे बोलले ते खरे. २२ हे असो. मग म्हणतात:-ज्ञान्याशिवाय जे दुष्म इतर भक्त सांगितले, तेही माझे आवडते आहेत. २३ त्यांना माझे ज्ञाने झाले म्हणजे मग ते परत फिरणे विघ्नरतात. ज्याप्रमाणे नदी सागराला मिळाल्यावर तिचे माघारी फिरणे सुटते, २४ त्याचप्रमाणे, ज्याच्या अंतःकरणरूपी दरीतून अनुभवरूप गंगा निघून मला मिळावी, तो मद्रूप झाला हे वर्णन किती करे? २५ ये-ह्या ज्ञानी ज्याला म्हणतात, तो केवळ माझा जीव की प्राण होव हे सांगू नये, पण काय करावे? ही न बोलण्याची गोष्ट तुला प्रसंगोपात सांगितली. २६

ज्ञानी पुरुषाला, बहुत जन्मानंतर, 'सर्वे कांही वासुदेवरूप आहे' अशा प्रकारे माझी प्राप्ति होते; असा हा महात्मा फार दुर्लभ आहे. ॥१९॥

जो विषयरूप हाट झालीतून कामक्रोधादिक संकटे टाळून व सद्भावनेच्या पदांवर चढून आला; २७ नंतर, हे बीरभेषा अर्जुना, साधूंच्या संगतीने, सत्क-र्मांच्या वाटेने, दुराचरणाच्या आत्ममार्गाका वाच-

अप्रवृत्तीचा अग्रहांटा । वायव्यनि ॥२८॥ आणि अग्र-
जलांचा वाहतेंवना । तेथिची आस्थेचिचा न केचि
वाहना । तेथ फळदेव्या उगाव्वा । कमणु बाकी
॥२९॥ ऐसा क्षरीरसंयोगाचिचे राती- । आणि धा-
वलां सडिवां भावली । तंव कर्मक्षवाची पाहाती ।
पाहान् जाकी ॥३०॥ तैसीच गुरुकृपा उक्ता उज-
ळकी । ज्ञानाची बोलेपली पडकी । तेथ साम्याची
नोदि उपडकी । तथाचिच दिदी ॥ ३१ ॥ ते वेळीं
जबाकडे पोस पाहे । तेव्हा मीचि तथा
पहु आहे । जबाचा निवांत जरी राहे । तन्ही मीचि
तथा ॥३२॥ हें असो आनिक कांहीं । तथा सर्वत्र
मीवांचुनि माहीं । जैसें सबाळ कळ झोहीं । बुडा-
किचा बटा ॥३३॥ तैसा तो अजमीतरी । मी तथा
मांतुवाहेरी । हें लागिजेळ बोळवरी । तैसें नव्हे
॥ ३४ ॥ म्हणोनि असो हें इवापरी । तो वेळे
ज्ञानाची पोसारी । तेमें संघेरलेनि करी । आप
विच ॥३५॥ हें समस्तही श्रीवासुदेव । ऐसा प्रती
तिरसाची वीतका भाव । म्हणोनि भक्तांमाजीं रीच ।
आणि ज्ञानिचा तोचि ॥३६॥ जबाचिचे प्रतीतीच्या
बोसारा । पैबाहु होव चराचरा । तो महात्मा वसु-
धेरा । दुकंम जाची ॥ ३७ ॥ बेर बहुत जोडती
किरीटी । जयांचीं भजें भोगासाठी । जे भासा-
तिमिरे रही । निववांच जाले ॥३८॥
कामैस्तेस्तेईतज्ञानाः प्रपद्यंतेऽन्यदेवताः ।
तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया २०

अन्वय—तेः तेः कामैः इतज्ञानाः स्वया प्रकृत्या
नियताः [अज्ञानिनः] तं तं नियमं आस्थाव अन्य देवताः
प्रपद्यते. ॥ २० ॥

आणि फळाचिचा होवा । हृदयीं कामा जाका
रिगावा । कीं तथाचिचे पैतली दिवा । ज्ञानाचा
गेका ॥ ३९ ॥ ऐसे उभयेंतां आंधारीं पडळे । म्ह.

१ दुराचरणाचा. २ आडमार्ग. ३ वाटसरू. ४ हिशेव.
५ उपाधिरहित. ६ उजेडातें ७ ज्ञानोदयाची वेळ. ८ उप-
काळ. ९ कोंबळें कन. १० देवत्व. ११ वाट; मार्ग. १२
पाजेतें; धन्दांनीं. १३ वखार. १४ संचार करितो. १५
स्वाभुभावचा. १६ मेळ. १७ महत्त्व; विस्तार. १८

जोनि पैतलीचि मातें चुकळे । मग सर्वभायें वेसु-
सरळे । देवतांतरां ॥ १३० ॥ जाचीच प्रकृतीचे
पाहू । बरी भोगाकाजीं तंव रंजें । जव तेमें को-
लुंपलें कौतुक । कैसेनि जवली ॥ ३१ ॥ कैवली
तिचा निवमपुडि । कैसिचा हव उपचारसपुडि । कीं
अर्पण वयाचिचि । विहित करणें ॥ ३२ ॥

यो यो बां यां तनुं भक्तः श्रद्धया चित्तुमिच्छति
तस्य तस्याऽऽचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम्
अन्वय—यः यः भक्तः बां बां तनुं भक्त्या आर्षतुं
इच्छति, तां एव तस्य तस्य श्रद्धां अहं अचलां विदधामि. २१

पैजो जिबे देवतांतरी । भजावणाची चोई करी ।
तयाची ते वाड पुरी । पुरजिवा मी ॥ ३३ ॥ देवो-
देवी मीचि पाहीं । हाही निमज्ज जगसि माहीं ।
भाव ते ते ठावीं । वेगळावा बरी ॥ ३४ ॥

स तथा श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।
लभते च ततः कामान्मयैव विहितानि तान्
अन्वय—सः तथा श्रद्धया युक्तः तस्याः राधनं ईहते
च ततः मया पद विहितान् तान् कामान् लभते हि. ॥ २२ ॥

मग तिया श्रद्धायुक्त । तेथिचें आराधन जें उ-
चित । तें सिद्धीबरी समस्त । वतों कामे ॥ ३५ ॥
ऐसें जणें जें भाविजे । तें फळ तेणें पाविजे । बरी
तेंही सकळ निपजे । मजविस्तव ॥ ३६ ॥

अंतवसु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।
देवान्देवयजो यांति मद्भक्ता यांति मामपि ॥

अन्वय—अल्पमेधसां तेषां तत् फलं तु अन्तवसु
भवति; देवयजः देवाप्नुवान्ति, मद्भक्ताः अपि मां वान्ति. २३

परी ते भक्त मातें नेजती । जे कल्पमेवाहेरी न
निवती । म्हणोनि कल्पित फळा पावती । अंतर्धेत
॥ ३७ ॥ किंबहुना ऐसें जवज । तें संसाराचेंचि सा-
धन । बेर फळभोग तो स्वप्न । नावभरी दिसे ॥ ३८ ॥
हें असो पैरीतें । मग हो कां जावडतें । परि पैजी
जो देवतातें । तो देवत्वासीचि वे ॥ ३९ ॥ बेर

इच्छारूप अंधकारातें. ११ इच्छेन. २० संसर्गातें. २१
जांत व वाहेर. २२ जवळ असून. २३ आराधन करूं
लागळे. २४ शीन. २५ कंठपणामें. २६ कोक्या. २७
म्या ज्या. २८ इच्छ. २९ नाशवंत. ३० पळीकडे. ३१
पूजन करतो.

कून १८ आणि आस्थेच्या (फळास्येच्या) बाह्या आवारात न बाळगतां कोंडवें जन्म अस्तीची वाट चाल-
णारा जो ज्ञानी भक्त, तो फळाच्छेद हेतूचा का हिसेव
करित ? १९ बाप्रमाणें शरीरबंधाची अज्ञान-
रूप रात्रीत उपाधिरहित वाट चालत असतां
सहज कर्मक्षय होऊन ज्ञानोदयाची पहाट होते. १२०
त्याच वेळेस पुष्कळपारूप उदःकाळ होतो. आणि
मग ज्ञानरूप सूर्याची कोंवळी किरणें पडून समष्टीचें
ऐश्वर्य त्याच्या दृष्टीस पडतें. ११ सा वेळीं तो जिकडे
जिकडे पाहतातो, तिकडे तिकडे त्याला माझ्याशिवाय
दुसरें कांहीं दिसत नाही; अथवा तो जरी स्वस्थ बस-
ला, तरी त्याला मीच दिसतों १२ फार काय सांगावें!
त्याला सर्व ठिकाणीं माझ्यावाचून दुसरें कांहीं दिसत
नाहीं. उपाप्रमाणें बाण्यांत मुखाहेल्या बटाच्या आंत
व बाहेर पाणीच असतें. १३ त्याप्रमाणें, तो माझ्या
आंत व मी त्याच्या अंतर्भास आहे, हें बोखून दाख-
विण्यासारखें नाही, १४ म्हणून तें असो. बाप्रमाणें
त्याला ज्ञानाची बखारच दृष्टीस पडते, आणि तो जि-
कडे जिकडे संचार करितो. तिकडे तिकडे त्याला आपणच
विश्व आहे असें मासतें. १५ या सर्व विश्वांत वासुदेव
भरला आहे असा त्याचा पूर्ण अनुभव असतो, म्हणून
भक्तांमध्ये तोच सर्वश्रेष्ठ आणि तोच ज्ञानी होय १६
धनुर्धरा, उपाच्या अनुभवाच्या बखारीत सर्व चराचर
विश्व तांतविलेले आहे, असा हा महाश्मा फार दुर्लभ आहे.
१७ वाच्याशिवाय, अर्जुना, पुष्कळ मला मजतात,
पण त्यांची भक्ति फक्त विषयसुखाशेनें असते; कारण
आरातिभिरानें त्यांची दृष्टि विषयांचे झालेली असते, १८
ब्रेगब्रेगळ्या कामनांनीं ज्यांचें ज्ञान नाहीसें
झालें आहे, आणि जे अज्ञानी आपआपल्या
स्वभावाच्या अधीन झालेले आहेत, ते [ज्या
ज्या देवतेचा जो जो उपासनानियम असेल,]
त्या त्या नियमाचें अवलंबन करून [मज
आत्मरूप वासुदेवाहून भिन्न असलेल्या] इतर
देवतांस भजतात. ॥ २० ॥

आणि फळाच्या इच्छेनें त्याच्या इदंवांत कामाचा
रिषाव झाला, की त्याच्या संसर्गानें ज्ञानरूपी दिवा
वाळणो. १९ अज्ञा रीतीनें त्याचा अंतर्बाह्य
अंधार होतो, म्हणून मी त्याच्याजवळ अमू-ही

ते मला अंतरतात; आणि मग सर्व भावानें इतर
देवांना भजू लागतात. १४० अगोदर ते माझेच्या
अधीन झालेले, आणि त्यांत फलप्राप्तीकरितां शीम
झालेले, मग काय ? ते मोठ्या कौतुकानें कंपट होऊन
देवांची कधी भक्ति करितात पण ! ४१ कोणत्या
नियमानें व उपचारद्वयानें, तसेंच यथाविधि, त्याला
काय वस्तु अर्पण केल्या पाहिजेत, इकडे लक्ष देऊन जे जे
उपचार त्याला आबळत असतील ते ते करतात ॥ ४२

जो जो भक्त ज्या ज्या देवतेच्या ठायीं भक्ति
ठेवून श्रद्धेनें आराधना करूं इच्छितो, त्याची
त्याची ती श्रद्धा मी त्या त्या देवतेच्या ठायीं
स्थिर करतों. ॥ २१ ॥

परंतु जो जो ज्या ज्या देवतेची फलाकरितां उपा-
सना कर्तितो, त्याची ती इच्छा मीच पुरवितों. ४३
हें पहा-देव-देवी मीच आहे; परंतु त्याचा तसाही
निश्चय नसतो, म्हणून त्या त्या देवतांचे ठिकाणीं त्याचा
निरनिराळा भाव असतो. ४४

तो त्या श्रद्धेनें युक्त होऊन त्या देवतेचें
आराधन करण्याचा प्रयत्न करतो; आणि मग
मीच निर्माण केलेल्या त्याच्या त्या कामना
पूर्ण होतात. ॥ २२ ॥

मग त्यांना ज्या ज्या देवतेची श्रद्धा असेल, त्या त्या
देवतेचें, आपली कार्यसिद्धि होईपर्यंत, ते यथाविधि पूजन
करितात. ४५ बाप्रमाणें ज्यानें जे फल इच्छावें तें
त्याला प्राप्त होतें; परंतु तें सर्व माझ्यापासूनच मिळतें. ४६

[परंतु अन्य देवतांना भजणाऱ्या त्या]
अल्पबुद्धि मनुष्यांना प्राप्त होणारें तें फल नाश-
वंत असतें. देवतांचे भक्त देवतांना जाऊन
मिळतात; आणि माझे भक्त मला येऊन
मिळतात. ॥ २३ ॥

परंतु ते भक्त मला जाणत नाहीत; कारण ते जाणा-
पासून मुक्त होत नाहीत, [त्यांतच घोंटाळतात;]
आणि म्हणूनच, नाशवंत असा इच्छित फळ त्यांना
प्राप्त होतात. ४७ किंबहुना असा प्रकारचें हें भजन म्हणजे
सं-साराचें साधनच होय. बाकी त्याचा फलभोग म्हणजे
स्वप्राप्तीच क्षणिक सुखाप्रमाणेंच होय. ४८ हें एकी-
कडे राहूं वा साचें -पडतें देवतां कां असेना ? त्यानें
त्या देवतांचें पूजन केलें म्हणजे तो देवत्वच पावतो. ४९

तनुमनप्राणी । जे अनुसरके माक्षेयाधि बाहणी ।
ते देहाच्या निर्वाणी । मीचि होती ॥ १५० ॥
अव्यक्त व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।
परं भावमजानन्तो मामव्ययमनुत्तमम् ॥ २४ ॥

अन्वय—मम परं अव्ययं अनुत्तमं भावं अजानन्तः अनुद्धयः अव्यक्तं मां व्यक्तिं आपन्नं मन्यन्ते. ॥ २४ ॥

परी तैसें न करिती प्राणिये । बायां आपल्या
हितीं पाणिने । जे पोंहताति पाणिये । तळहाति-
चेनि ॥ ५१ ॥ नागो अमृताच्या सागरीं बुडिजे ।
मग तोंडा कां बैजमिठी पाडिजे । आणि मरीं तरी
भाळविजे । विहरोदकातें ॥ ५२ ॥ हें ऐसें कांसया
करावें । जें अमृतीही रिगोनि मरावें । तें सुखें अ-
मृत होऊनि कां नसावें । अमृतामाजीं ॥ ५३ ॥
तैसा फळदेतूना पाजेंरा । सांझुनिचां धनुर्धरा । कां
प्रतीतिपाणीं चिदंबरा । गोसांविचा मोहावें ॥ ५४ ॥
जेथ उंचावलेनि पैदावें । सुखाचा पैसारीं जोडे ।
आपुलेनि सुरवावें । उठों जे ऐसा ॥ ५५ ॥ तथा
उर्ध्वा माप कां सुंवावें । मज अव्यक्ता व्यक्त कां
मानावें । सिद्ध असतां कां निर्मावें । सोधनवरी
॥ ५६ ॥ परि हा बोक आपचा । जरी विचारिजेतसे
पांडबा । तरी विवेचें या जीवां । न चोजबें गा ॥ ५७ ॥
माहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।
मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम्

अन्वय—योगमाया समावृतः अहं सर्वस्य प्रकाशः
न [अस्मि], अयं मूढः लोकः अजं अव्ययं मां न अभि-
जानाति. ॥ २५ ॥

कां जे योगमायापडळें । हे जाळे आहाती आ-
थळे । म्हणोनि प्रकाशाचेनि देहवळें । न देखती
मातें ॥ ५८ ॥ येन्ही मी नसें ऐसें । काय वस्तु-

१ मार्तांडा. २ शेवटी, अंतकाळी. ३ तोटा कभात. ४ अवया.
५ घट्ट ६ डबक्यात सांचकेल्या पाण्याला. ७ कां. ८
अमर. ९ पिजरा; छरीर. १० सर्वव्यापीच्या. ११
विदाकाशात. १२ धनी १३ माहात्म्याने. १४ फैलावा.
१५ दृष्टेप्रमाणें १६ मापाच्या पळीकडच्याला. १७ घाऊवें
१८ शिष्यावें. १९ सिद्धीपर्वत. २० विचार करितां. २१
आवडत नाही. २२ कोठें. २३ मावत नाही. २४ होऊन
गेडी. २५ राहिली. २६ पुढें होणारी. २७ काळा. २८

जात असे । पाहें पां छवण जळरसें- । रहित आहे
॥ ५९ ॥ पवन कवणातें न शिवेचि । आकाश^{२२} कें
न सैमायेचि । हें जळो एक मीचि । विचीं भाहें ॥ ६० ॥
वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चाऽर्जुन ।

अविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥

अन्वय—अर्जुन, अहं समतीतानि च वर्तमानानि
च अविष्याणि भूतानि वेद; कश्चन मां तु न वेद. ॥ २६ ॥

येथें भूतें जिवें भेंतीतलीं । तिथें मीचि
होजुनि ठेलीं^{२३} । आणि वर्तत आहाति जेतुलीं ।
तीही मीचि ॥ ६१ ॥ कां अविष्यमाणें जिवें हीं ।
तीही मजवेगळीं नाहीं । हा बोकचि येन्ही कांही ।
होव ना जाय ॥ ६२ ॥ दोराचिचा सापासी । डोंवीं
बडिरीं नागेंवळ ऐसी । संख्या न करवे कोण्हासी ।
तेवीं भूतांसि मिथ्यत्वे ॥ ६३ ॥ ऐसा मी पंडुसुता ।
अनुस्यूत सदा असतलं । ना संसार जो भूतां । तो
जानें बोकें ॥ ६४ ॥ तरि तेचि जातां बोडीसी ।
गोटी सांगिजेक परिचेसीं । जेथ अहंकारतें वूली ।
बौलभ पडिलें ॥ ६५ ॥

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत ।

सर्वभूतानि संमोह सर्गे यांति परंतप २७ ॥

अन्वय—[हे] परंतप भारत, सर्वभूतानि इच्छादे-
वसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन सर्गे संमोहं वान्ति. ॥ २७ ॥

तेथ इच्छा हे कुमारी जाळी । मग ते कैमा-
चिचा तारुण्या आळी । तेथ द्वेषसी मांडिली । व-
राडिकें ॥ ६६ ॥ तथा दोषांस्तैव जन्मला । ऐसा
द्वंद्वमोह जाला । मग तो आज्ञेबाजें वाडविला ।
अहंकारें ॥ ६७ ॥ तो धृतीसि सदां प्रतिकूल । निव-
र्माही नावेसुंद । आचारसें दांदिळें । जाला
सांता ॥ ६८ ॥ असंतुष्टीचिचा मदिरा । मग होवोनि
धनुर्धरा । विषयाचे बोंवरीं । विह्वंतीविणें जसे ॥ ६९ ॥

कवचा. २९ जवसासारखा. ३० अखंड. ३१ झरीराखी.
३२ प्रीति; सख. ३३ अप्राप्त वस्तुविषयी प्रथम जो
विचार मनांत येतो तो इच्छा ३४ ती इच्छा बळावणी
म्हणजे तिला काम म्हणतात. ३५ कप्रसोदका. ३६ दो-
षावायुज. ३७ धैर्याखी. ३८ द्वंद्वबदमनासही. ३९ प्रति-
कूल. ४० आश्चर्य; दुधानें. ४१ पुढ. ४२ असतां. ४३
जोरित. ४४ विदव्याविषय.

वाकी तनमन अर्पण करून जे माझ्याच भक्ति-
मार्गाचा लागले, ते देहांती माझ्याकडे येतात. १५०

माझा उत्कृष्ट, अविनाशी व अत्युत्तम असा
भाव न जाणणारे अज्ञानी लोक मी अव्यक्त
असतां मला देहधारी मानतात. ॥ २४ ॥

पण प्राणी तसे करीत नाहीत, आणि फुकट
आपल्या हिताचें नुकसान करून घेऊन [इतर देवतांच्या
पूजनानें अल्प-फलप्राप्ति करून घेऊन] तळहातावरच्या
पाण्यांत पोहत्याप्रमाणें करतात ! ५१ किंवा
अमृताच्या समुद्रांत बुडाला असतां मग तोंड दाबून
कां धरावें ? आणि मनामध्यें डबक्यांतील पाण्याचां
आठवण कां करावी ? ५२ अमृतांत शिरून देखील
मरावयाचें, हें असे तरी कां करावें ? अमृतांत सुखानें
अमृतरूप होऊन कां राहूं नये ? ५३ त्याचप्रमाणें,
धनुर्धरा, फलाधारूप पिंजरा टाकून देऊन अनुभव-
रूप पंखांनीं [ध्वजारूप करून] चिदाकाशाचे ("मगवत्स्व-
रूपाचे") धनी कां न व्हावें ? ५४ तें चिदाकाश,
आपण कितीही उंच उडण्याचें मनांत आणलें तरी
सुखानें उडण्यास फैलावलेलें आहे. ५५ त्या मला न
मोजतां येणाऱ्याला मापांत कां घालावें ? मज निरा-
काराचा साकार कां मानावें ? मी धिक् असतां माझ्या
प्राप्तीकरता साधनानें कां शिणावें ? ५६ पण,
अर्जुना, खरें विचारशील कीं नाही, तर बहुतकरून
हें बोलणें कोणाला आवडत नाही. ५७

योगमायेनें व्याप्त असा जो मी, ती सर्वा-
ना स्पष्ट दिसत नाही. हे मूढ लोक, जन्माला
न येणाऱ्या व अविनाशी अशा मला जाणत
नाहींत. ॥ २५ ॥

कां कीं, योगी मायेच्या पदघानें ओंढले झालेले
असतात; म्हणून, देहबुद्धीच्या बळानें, प्रकासरूप जो
मी त्या मला ते पहात नाहीत. ५८ वेद्दवीं, मी जीत
नाहीं अशी एक तरी वस्तु आहे का ? पहा कीं, कोणतेंही
पाणी रघविरहित आहे का ? ५९ बारा कोणाला

२४

स्पर्श करीत नाही ! आकाश कोठें समावत नाही ! हें
असो; अवघ्या विश्वांत मीच भरलेला आहे. १६०

अर्जुना, मागें झालेलीं, सध्यां असणारीं,
आणि पुढें होणारीं भूतें मी जाणतो; परंतु
मला कोणी जाणत नाही. ॥ २६ ॥

ह्या जगांत जितके प्राणी होऊन गेले, त्यांचे ठि-
काणी मीच होतो, आणि हल्लीं आहेत त्यांतही मीच
आहें. ६१ किंवा पुढें होणार आहेत, तेही मज-
पासून भिन्न नाहीत, परंतु हें फक्त बोलणें आहे.
वाकी कांहीं होत नाही, आणि कांहीं जात नाही.
६२ ज्याप्रमाणें दोरीच्या सापविषयी तो काळा,
कवड्या, गव्हाळा वगैरे कांहींच कल्पना करता
येत नाही, त्याप्रमाणें, प्राणिमात्र भिन्न्या अवस्थामुळे
तत्संबंधी कोणतीच कल्पना करता येत नाही. ६३
हे पांडुसुता, अशा प्रकारें मी सदा अज्ञाद आहे;
प्राणिमात्राच्या मनां जो संसार लागला आहे, त्याचें
कारण निराळें आहे. ६४ म्हणून साविषयी थोडीशी
गोष्ट सांगतो, ती ऐकः अभिमान व तनु (शरीर)
या दोहोंची प्रीति जडली, ६५

हे परंतपा भारता, इच्छा आणि द्वेष यां-
पासून उत्पन्न झालेल्या सुखदुःखरूप मोहानें
सर्व भूतें वेढावून जाऊन उत्पत्तिकालीं मोठ्या
गोंधळांत पडतात. ॥ २७ ॥

त्या दोघांच्या प्रीतीपासून इच्छारूप कन्या उत्पन्न
झाली, व ती आपल्या पूर्ण तारुण्यांत आल्यावर
तिचें द्वेषाशी लग्न लागलें. ६६ त्या दोघांपासून [सुख-
दुःखरूप] द्वंद्वमोह हा पुत्र झाला. नंतर त्याच्या अहं-
कार आजोबांनीं त्याला बाढविलें. ६७ तो द्वंद्वमोह
नेहमी धैर्याला व इंद्रियदमनाला प्रतिकूल, आणि
आशारूप दुश्मानें पुष्ट झालेला आहे. ६८ हे धनुर्धरा,
असंतोषरूप मद्यानें वृन्मत झाल्यामुळे तो विषयांच्या
उपभोगाला विटत नाही. ६९ त्यानें शुद्ध भक्तीच्या
वाटेवर विकल्पाचे कांटे पसकून मग कुमाराच्या आड-

तेणें भावशुद्धीचिया बाटे। विस्तुरके विकल्पाचे कांटे।
मग चिरिले अग्रांटे। अग्रवृत्तीचे ॥१००॥ तेणें भूतें
भांबांवलीं। म्हणोनि संसाराचिया आडवांमाजि
पडिलीं। मग महादुःखाच्या घेतलीं। दांटे वरीं ॥१०१॥

येथां त्वंतगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम्।
ते ब्रह्ममोहनिर्मुक्ता भजंते मां दृढव्रताः २८

अन्वय—येथां पुण्यकर्मणाम् जनानां तु पापं जंतगतं
[अस्ति], ते दृढव्रताः [जनाः] ब्रह्ममोहनिर्मुक्ताः
[संतः] मां भजंते. ॥ २८ ॥

ऐसे विकल्पाचे बांयाणे। कांटे देखोनि संजाणे।
जे मतिभ्रमाचें पौसावणें। घेतीचिनी ॥१०२॥ उज्जु
एकनिष्ठेच्या पावलीं। रगदुनि विकल्पाचिया भौलीं।
महापातकांची सांठिली। अटवी जिहीं ॥१०३॥ मग
पुण्याचे धांपा घेतले। आणि माझी जवळीक पा-
वले। किंबहुना ते चुकले। वांटवचेची ॥१०४॥

अरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतंति ये।

ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम्

अन्वय—ये मां आश्रित्य अरामरणमोक्षाय यतंति,
ते तद् ब्रह्म, कृत्स्नं अध्यात्मं च अखिलं कर्म विदुः ॥२९॥

वेन्दवीं तरी बायीं। अरामरणाची निर्मे^१ कथा।
ऐसिया प्रयत्नातें आत्मा। बिये^२ जयाची ॥ १०५ ॥
तथा तो प्रयत्नाचि एके वेळे। मग समग्र परमार्थ
फळे। जया पिकलेया रसु गळे। पूर्णतेचा ॥ १०६ ॥
ते वेळीं कृतकृत्यता जग भरे। तेथ अंध्यात्माचें न.
बळपणें पुरे। कर्माचें काम सरे। बिरमे^३ मन ॥१०७॥
ऐसा अध्यात्मलाभ तथा। होय ना बलजया। मां-
वळक जया। वेधसी मी ॥ १०८ ॥ त्यातें सोम्या-
चिये वांडी। ऐन्याची सोदे कुळवाडी। तेथ
मेदाचिया दुबळवाडी। नेणजे तथा ॥ १०९ ॥

१ शुद्ध मूर्तीच्या. २ पसरले. ३ संक्षबात्मक पुढीचे. ४
कुसगांचे. ५ अमिष्ट शाली. ६ अरण्यांत. ७ स्वाधीन
शाली. ८ सपाट. ९ म्यर्थ. १० तीक्ष्ण. ११ जवळ होणे.
१२ मानीत नाहीत. १३ कांट्यानीं. १४ अरण्य. १५
महत. १६ वाटमान्याना. १७ सेंपे. १८ उत्पन्न करते. १९
आत्मज्ञानाचें. २० नश्वर. २१ क्षांत होतें. २२ व्यापारांत
२३ समवृद्धीच्या. २४ व्याजणें २५ सिद्ध होते. २६
संपत्ति. २७ दैन्य. २८ नाशवंत भूतांसह. २९ अनुभवाच्या.

साधिभूताधिदैवं मां साधियन्न च ये विदुः।
प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ३०

अन्वय—ये साधिभूताधिदैवं च साधियन्न मां विदुः,
ते युक्तचेतसः प्रयाणकाले अपि च मां विदुः. ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानविज्ञानयोगो नाम

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

जिहीं साधिभूतीं मातें। प्रेतीतीचेनि हातें। ब-
रुनि अधिदैवातें। विपतकें ना ॥ १८० ॥ जया
अंजिणेचेनि वेणें। मी अधिवर्तुं दृष्टी रिगे। ते तनु-
चेनि वियोगें। विन्देये नष्टती ॥ ८१ ॥ वेन्दवीं
आयुष्याचें सूत्र विघडतां। भूतांची उमटे सदावर्ती।
काय न मरतयाहि चित्ता। युगांत नोहे ॥ ८२ ॥
परी नेणों कैसें पै ना। जे जडोनि गेले माझिया
जांगा। ते प्रवाजींचिया लगबगा। न सांडितीच
मातें ॥ ८३ ॥ वेन्दवीं तरी जाण। ऐसे जे निपुण।
तेचि अंतःकरण-। युक्त बोणी ॥ ८४ ॥ तेंच ह्मणे क-
र्तेंदुपिकेतळीं। मोडवेचि अवधानाची अंजुकी। जे
नावेक अर्जुन तवे वेळीं। मागांशि होता ॥ ८५ ॥
जेथ तड्डावार्क्यफळें। जियें नानार्थसैं रसाळें। वेह-
कतें आहाति परिमळें। मीवाचेनि ॥ ८६ ॥ सहज
कृपासंदानिकें। श्रीकृष्णहिं माचीं बचनफळें। अर्जुन-
अवजाचिये कोळे। अवधित पडिलीं ॥ ८७ ॥ तियें
प्रेमिबांचीं हो कां बळकीं। कीं ब्रह्मरसाच्या सा-
गरीं जुडुकळीं। मग तैसींच का चोळीं। पर-
मानंदें ॥ ८८ ॥ तेणें बरवेपणें निर्मळें।
अर्जुना उन्मेष्टीचे डोहाळे। घेताति गळाळें^४।
विस्मयासुराचे ॥ ८९ ॥ तिचा सुखसंपत्ति जोड-
किया। मग स्वर्गा वींचे वांकुकिया। इदयाच्या
जीवीं गुंतकुकिया। होत आहाती ॥ ९० ॥ ऐसैं
वैराघिणीचि बरका। सुख जावों लागलें वीचा। तव

३० मायावश जीवाका. ३१ ज्ञानाच्या. ३२ परमात्मा. ३३ दुःखी. ३४ क्षोभ. ३५ प्रलयकाळ. ३६ सम्भरण
कुपीच्या शाली. ३७ प्राप्त झाली नाही. ३८ ब्रह्मप्रतिपादक.
३९ पसरले. ४० इच्छेच्या. ४१ संव. ४२ श्रीकृष्ण-
रूप वृक्षाची. ४३ ओव्यात. ४४ वेदांतसिद्धांती. ४५
ज्ञानाचे. ४६ वांट. ४७ दाखवी. ४८ गुदगुल्या. ४९
बरकांती. ५० विस्तारामत.

वाक्य कवित्वा आहेत. १७० त्या योगाने प्राणिमात्र जम पावून संसाररूप अरण्यांत पडतात, व त्यांना महादुःखाचे सपाटे सोसावे लागतात. ७१

परंतु पुण्यकर्माच्या योगाने ज्यांचे प्रातक उपास गेले आहे, ते दृढनिश्चयी जन सुख-दुःखांच्या मोहापासून मुक्त होऊन मला भजतात. ॥ २८ ॥

याप्रमाणे विकल्पाचे तीक्ष्ण परंतु निष्कल कंटे पाहून, ज्यांपासून मतिभ्रम उत्पन्न होतो त्यांना जे मानीत नाहीत; ७२ अर्थाच्या एकनिष्ठतेचा पावलांनी जे नीट जातांना विकल्पाचे कंटे चिरडून टाकतात, ते महापातकांचे अरण्य टाकून सरळ मार्गाने जातात. ७३ नंतर, पुण्याच्या मार्गाने लवकर काढून माझे लक्षिण पावतात, आणि अशा रीतीने वाटसाऱ्यांच्या (काम-क्रोधादिकांच्या) हातून सुटतात ! ७४

जे माझ्या आश्रयाने जराभरणांपासून मुक्त होण्यासाठी यत्न करतात, ते ते ब्रह्म जाणतात; आणि सर्व अध्यात्माळा व सर्व कर्माळाही जाणतात. ॥ २९ ॥

वेन्दुवी, पावी, जन्ममरणांच्या केन्वातून सुटावे असे जे साधन आहे, त्याच्या प्राप्तीची ज्यांना इच्छा उत्पन्न होते, ७५ त्यांना त्यांचा तो प्रयत्न फलरूप होऊन ब्रह्मप्राप्ति होते, व पिकलेल्या फळांच्या रसा-प्रमाणे ते पूर्णतः पावतात. ७६ त्या वेळी, आम्ही शब्द आहे, असे त्यांना वाटून सर्व जयभर आनंद भरलेला दिसतो: नंतर आत्मज्ञानाची हौस पुरी होऊन व कमें जागच्या जागी राहून त्यांचे मन शांत होते. ७७ हे धनंजया, अशा रीतीने त्यांना आत्मज्ञानाचा लाभ होतो; कारण, त्यांच्या या परमार्थरूप व्यापारांत मांडवल मीच आहे. ७८ त्यांना समदृष्टि हेच व्याच भिळून ऐक्यरूप संपत्तीची सद्योद होते, यामुळे भेदरूप दे-न्याची ओळखही रहात नाही. ७९

जे योगी अधिभूत, अधिदैव आणि अधि-

यज्ञ बांसह मला जाणतात, ते स्वस्थचित पुरुष मरणकालीही मला जाणतात. ॥ ३० ॥

ज्यांनी अनुभवाच्या हातांनी मायावस जीवाला धरून पांचभौतिकासह मला स्पर्श केला, १८० ज्यांच्या ज्ञानाच्या वेगाने मला अधिबद्ध वा दृष्टीने पाहिले, त्यांना शरिराच्या वियोगाने (मरणसमयी) दुःख होत नाही. ८१ वेन्दुवी, आयुष्याची दोरी तुटाव-याचे वेतात आली असता प्राण्यांची जी खळ-बळ उडून जाते, ती पाहून व मरणारांच्या चित्ताला सुद्धा युधांत ओढवल्यासारखे नाही का होत ? ८२ परंतु जे मर्त्य झाले, ते प्रार्थनाही मला सोपीत नाहीत. हे कसे होते ते मला सांगता येत नाही. ८३ वेन्दुवी असे पळे समज की, जे अशा प्रकारे पूर्ण ज्ञानी आहेत, तेच अंतःकरणापासून माझे ऐक्य पावले आहेत. ८४ हे तत्त्व सांगते वेळी श्रीकृष्णाच्या मुखातील शब्दरूप कुपी-च्या खात्री अर्जुनाची अवधानरूप ओंजळ नव्हती. कारण त्याचे लक्ष क्षणभर दुसरीकडे होते. ८५ त्या ठिकाणी ती ब्रह्मप्रतिपादक वाक्ये होती फळे पुष्कळ अर्थरूपी रसाने भरलेली होती, व त्यांचा मत्तिरूप सुवास बोर्हीकडे पसरला होता. ८६ त्या वेळी कृष्णकृपारूप मंद वाऱ्याच्या योगाने, श्रीकृष्णरूप वृक्षापासून वचनरूप फळे अर्जुना-च्या अवधानरूप ओटीत सहज येऊन पडली ! ८७ ती फळे वेदांतसिद्धांतांचीच बनलेली, ब्रह्मरसाच्या सागरांत बुचकळलेली, व तशीच परमानंदरूप साख-रेंत पोळलेली होती. ८८ अशा रीतीने बनलेली जी मिश्रक फळे, त्यांच्या अर्थरूपी गर्भाचा काम व्हावा अशी अर्जुनास इच्छा उत्पन्न होऊन तो विस्मयरूप अमृताचे घोंट घेऊं लागला. ८९ अशा रीतीने सुख शास्त्रावर तो स्वर्गमुखाला वेढावून दाखवू लागला, व त्याच्या अंतःकरणांत गुदगुल्या हेऊं लागल्या. १९० याप्रमाणे त्या फळांचे बाहेरील स्वरूप पाहून त्याचा आनंद वाढू लागला. त्या वेळेस त्या फळांची

रसस्वादाचिया हांवा । लोहो केला ॥९१॥ झडकरी ॥१॥ मला मागील पडताळा घेवनी । पुढां अभि-
 अनुमानाचेनि करतलें । वेऊनि तियें वाक्यफलें । प्राय दृष्टी सुनी । तेविंचि माजी शिरवनी ।
 प्रतीतिमुखीं एके वेळे । घालूं पाहे ॥९२॥ तंव वि- भोर्ती आपुली ॥२॥ कैसी पुसती पाहे पां
 चाराचिया रसना न दाटती । वरी हेतूच्या दैशनीं जाणिवें । भिडेंचि तरी लंघीं नेदी क्षिणें । ये-
 न फुटती । ऐसैं जाणोनि सुभद्रापती । चुंबीचिना ९३ न्हवीं श्रीकृष्णहृदयासि खेवें । देवों सरला ॥ ३ ॥
 मग चमत्कारला म्हणे । इयें जळींहीं मां तारांगणें । अहो श्रीगुरुतें जें पुसावें । तें येणें मानें सावध
 कैसा झकविलों असलागणें । अक्षरांचेनि ॥९४॥ म्हावें । हें एकचि जाणें आघवें । सम्यसाची ॥ ४ ॥
 इयें पदें नव्हती कुंडिया । गगनाचिया घडिया । येथ आतां तयाचें तें प्रभ करणें । वरी सर्वेश श्री-
 आमुची मति बुडालिया । धाव न निवे ॥९५॥ वा- हरीचें बोलणें । हें संजयो आंघडलेपणें । सांगेल
 वृनि जाणावयाची कें गोडी । ऐसैं जीवीं कल्पुनि कैसैं ॥ ५ ॥ तिये अवधान घावें गोडी । बोलि-
 किराटी । तिया पुनरपि केली दृष्टी । वादवेंद्रा ॥९६॥ जेल नट मन्हाटी । जैसी कानाचे आधीं दृष्टी ।
 मग विनविलें सुभटें । हां हो जी यें एकवाटे । सा- वपयोगा जाये ॥ ६ ॥ बुद्धीचिया जिभा । बोलाचा
 तही पदें अनुच्छिष्टें । नवल आहाती ॥९७॥ येन्ही न चाखतां गर्भा । अक्षरांचिया भांबीं । इंद्रियें
 अवधानाचेनि वंहिलेपणें । नाना प्रमेयांचे उगाणे । जिते ॥ ७ ॥ पहा पां मालतीचे कळे । प्रीणासि
 काय अवधानाचेनि आंगवणें । बोलां लोहाती ॥९८॥ कीर वाटले परिमळें । परि चरचिया बंदबा काह
 परि तैसैं हें नोहेचि देवा । देखिला अक्षरांचा मे- डोले । सुखिये नव्हती ॥ ८ ॥ तैसैं देशियेचिया
 कावा । आणि विस्मयाचिया जीवा । विस्मयो जाका हवावा । इंद्रियें करिती राणिवीं । मग प्रमेयाचिया
 ॥९९॥ कानाचेनि गर्वाक्षरें । बोलाचे रईमी अम्य- गांवा । तैसैं आहजे ॥ ९ ॥ ऐसेमि नांगरपणें । बोलें
 तें । पाहेना तंव चमत्कारें । अवधान ठाकलें ॥१००॥ निमे^{३६} तें बोलणें । एकाज्ञानदेव म्हणे । निवृत्तीचा २१०
 तेविंचि अर्थाची चाड मज आहे । ते सांगतांही वेळ न साहे । म्हणूमि निरूपण लवलाहें । कीजो देवा

१ इच्छेस. २ प्रारंभ. ३ दातानीं. ४ अहो. ५ फसलों.

६ सुंदरपणानें. ७ कान्या. ८ अंत. ९ दृग्वास्त. १० एकत्र. २२ ज्ञान. २३ मर्यादेची. २४ आलिंगन २५ प्रेमानें.
 ११ स्वाद न घेतलेली. १२ नसल्यामुळे. १३ तात्पर्यार्थ. २६ सार. २७ शोभा. २८ नाकाला. २९ सुरेखपणा.
 १४ बळानें. १५ सांपडतात. १६ झरोक्यांतून. १७ किरण. ३० देशी भाषेच्या. ३१ क्षोभेन. ३२ राज्य. ३३ सिद्धां-
 १८ उजाडलें नाही. १९ लवकर. २० ठेवून. २१ इच्छा. ताच्या. ३४ स्वारित. ३५ सुंदरपणें. ३६ बोल बंद करणारें.

चव घेण्याची जिमेला इच्छा उत्पन्न झाली. ९१ म्हणून लवकर अनुमानरूप हस्तावर तीं श्रीकृष्णवाक्यरूप फलें घेऊन तीं तो अनुभवरूप मुखांत एकदम घालूं लागला. ९२ त्या वेळीं विचाररूप जिमेनें तीं घेतां येईनात, व हेतुरूप दांतांनीं फुटेंनात असें जाणून, सुभद्रापति जो अर्जुन तो त्यांना तोंड लावीना. ९३ मग चमत्कार वाटून असें म्हणतो कीं, "अहो, पाण्यांत दिसणाऱ्या नक्षत्राप्रमाणें या अक्षरांच्या सुंदरपणानें अक्षरांना फल समजून मी कसा फसलों ! ९४ हीं अक्षरांचीं पदे नसून केवळ आकाशाच्या चव्वा आहेत, व त्यांत आमच्या बुद्धीनें किती जरी बुण्या मारल्या, तरी कांहीं यांग लागवयाचा नाही." ९५ [तेव्हां हीं फलें घेतां येत नाहींत तर] मग तीं जाणतां कशीं येतील ! असें अर्जुनानें मनांत आणून पुनः यादवेंद्र श्रीकृष्णाकडे पाहिलें. ९६ मग अर्जुनानें देवाची विनंती केली कीं, "देवा, हीं जीं एकवटलेलीं सात पदे, त्यांचा कधीही कोणी स्वाद घेतला नाही, हें मोठें आश्चर्य आहे. ९७ एरवीं, लक्षपूर्वक ऐकत नसतां, केवळ श्रवणाच्या जोरावर (लक्ष नसतां श्रवण केलेलें असेल तर) अनेक [साधारण] सिद्धांतांचे तात्पर्याचे तरी बोलून दाखवितां येतील का ! ९८ [नाही !] आणि त्यांतूनही, देवा, आपलें हें बोलणें कांही साधारण नव्हे. हीं अक्षरें नुसतीं पाहिल्यावर विस्मयाला देखील माठें आश्चर्य वाटे. ९९ कानाच्या शरोक्यांतून बोल-रूपी किरण आंत शिरले नाहीत, तोंच चमत्कार वाटून

माझे लक्ष सुटलें (मति चालेना.) २०० त्या शब्दांचा अर्थ समजण्याची मला फार इच्छा आहे असें म्हण-ण्यांत जो वेळ चालला आहे, तोही मला सहन होत नाही. म्हणून, देवा, लवकर सांगा. " १ याप्रमाणें, मागील प्रत्यंतर घेऊन, पुढल्या अभिप्रायावर दृष्टि ठेवून व मध्येंच आपली ऐकण्याची इच्छा दर्शवून अर्जुनानें विचारलें. २ अर्जुनाची प्रश्न करण्याची काव शैली आहे पहा ! कीं मर्यादेचें उल्लंघन करितां श्रीकृष्णाच्या हृदयाला प्रेमालिंगन देण्यास तो तयार झाला ! ३ अहो, श्रीगुरुंना ज्या वेळेस पुसावयाचें, त्यावेळेस अशाच मर्यादनें पुसावें लागतें. त्यांची मर्यादा कायम ठेवून कसें पुसावें हें फक्त एक सव्यसाची अर्जुनच जाणतो. ४ आतां त्याचें तें प्रश्न करणें, आणि त्यावर सर्वज्ञ श्री-हराचें उत्तर देणें, हें संजय कशा प्रेमानें सांगेल तें पहा. ५ जी गोष्ट नीट मराठी भाषेंत सांगितली जाईल तिच्याकडे नीट लक्ष द्या. असें कीं, ज्या योगानें कानाच्या अगोदर दृष्टीला अर्थ दिसेल. ६ बुद्धिरूप जि-मेनें त्या शब्दांचा रस न चाखतां, अक्षरांच्या शो-भेनें इंद्रियें तटस्थ व्हावीं. ७ पहा कीं, मालती पु-ष्पाच्या कळ्यांचा स्वाद नाकाला खरोखर येईल. परंतु त्याच्या बाहेरील सुरेखपणानें डोळ्यांना सुख होणार नाही का ! ८ त्याचप्रमाणें, मराठी भाषेच्या शोभेनें इंद्रियें सुखाचें राज्य करतील, व मग त्वरित सिद्धांताच्या गां-वालां जातील. ९ अशा सुंदरपणानें जें बोलणें ऐक-त्यापासून बोलणें बंद होतें, तें ऐका, असें निवृत्त-दास ज्ञानदेव म्हणतात. २१०

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय आठवा.

अर्जुन उवाच—

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ।
अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥१॥

अन्वय—पुरुषोत्तम ! तत् ब्रह्म किं ? अध्यात्मं किं ?
[च] कर्म किं ? अधिभूतं किं प्रोक्तं ? च अधिदैवं
किम् उच्यते ? ॥ १ ॥

मग अर्जुन म्हणितकें । हा हो जी अवधारिकें ।
जें म्यां पुसिलें । तें निरूपिजे ॥ १ ॥ सांगा कवण
तें ब्रह्म । कायसया नाम कर्म । अथवा अध्यात्म ।
काय म्हणिये ॥ २ ॥ अधिभूत तें कैसें । एव
अधिदैवत तें कवण असे । हें उघडमी परिवेसें । ऐसें
बोका ॥ ३ ॥

आधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन ।
प्रयाणकाले च कथं भयोऽसि नियतात्मभिः २

अन्वय—मधुसूदन, अत्र अस्मिन् देहे अधियज्ञः
कः [च] कथं [अस्ति] ? च प्रयाणकाले नियतात्म-
भिः त्वं कथं भयः अस्ति ? ॥२॥

देवा अधियज्ञ तो काई । कवण पां हये देहीं ।
हें अनुमानासि कांहीं । दिठी न अरे ॥ ४ ॥ आणि
नियता अंतःकरणीं । तूं जाणिजेसी देहप्रयाणीं ।
तें कैसेनि हें शार्ङ्गपाणी । परिसवा मातें ॥ ५ ॥ देवा
बैवकारी धितामणीचा । जरी पडुडला होय देवाचा ।
तरी बोसणतोंही बोक तयाचा । सोपं न वचे ॥ ६ ॥
तैसें अर्जुनाचिया बोलासवें । आकें तेंचि म्हणितकें
देवें । परिवेसें गा बरवें । जें पुसिलें तुवां ॥ ७ ॥
किरीटी कामधेनूचा पाडा । बरी कल्पतरूचा आडे

मांदोडा । म्हणोनि मनोरथसिद्धीचिया बाळ । तो
नवक मोहे ॥ ८ ॥ श्रीकृष्ण कोपोनि ज्यासि माही ।
तो पावे परब्रह्मसाक्षात्कारी । मीं कृपेनें उपदेशु करी ।
तो कैसापरी न पवेळ ॥ ९ ॥ जें कृष्णचि होईजे
आपण । तें कृष्ण होय आपुलें अंतःकरण । मग सं-
कल्पाचें आंगण । बोळंगती सिद्धी ॥ १० ॥ परि
ऐसें जें प्रेम । तें अर्जुनीचि आणि निःसीम । म्हण-
ऊनि तयाचे काम । सदां सफळ ॥ ११ ॥ या कारणें
श्रीभक्तें । तें मनोगतें तयाचें पुसतें । होईल जा-
णूनि आहूतें । योगरुमि ठेविलें ॥ १२ ॥ जें अपत्य था-
मौनि निगे । तयाची मूक ते मातेसीचि कागे । ये-
न्हवीं तें चान्दें काय सांगे । मग स्तन्य दे बेरी ॥ १३ ॥
म्हणबोनि कृपाळुवा गुरुचिया ठावीं । हें नवक मोहे
कांहीं । परि तें असो आहूका काई । जें देव बोकते
जाहळे ॥ १४ ॥

श्रीमगवानुवाच—

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।
भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंक्षितः ॥ ३ ॥

अन्वय—अक्षरं परमं ब्रह्म उच्यते; स्वभावः अध्यात्मं
उच्यते; भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंक्षितः [अस्ति,] ॥३॥

मग म्हणितकें सर्वेश्वरें । जें आकारी हये 'सौंकरें ।
कौंदळें^{१२} असल न^{१३} खिरे । कवणे काळीं ॥ १५ ॥
बेन्हवीं संपूर्णें तयाचें पडावें । तरि शून्याचि नव्हे
स्वभावें । वरि गगनाचेनि पौलवें । गाळुनि बेतकें
॥ १६ ॥ जें ऐसेंही परि विरळें^{१४} । हचे विज्ञानाचिबे
बोळें^{१५} । हाकवळेंही न गळे । तें परब्रह्म ॥ १७ ॥ आणि

१ स्थापन. २ बोळंगती बेशीळ. ३ अंतःकाळी. ४
मंदिरांत. ५ बरळला तरी. ६ व्यर्थ. ७ संबध. ८ मग.
९ आधिगितात; राबतात. १० बाटून. ११ दूर होतें.

१२ स्तनपान. १३ फुटव्या. १४ बाट भरलेकें. १५ नाश
पावत नाही. १६ सूक्ष्मपणा. १७ पडराजें. १८ पातळ.
१९ व्यावहारिक ज्ञानाच्या. २० मोटेतून (हरिरात्म.)

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय आठवा.

अर्जुन म्हणाला, “ हे पुरुषोत्तमा, तें ब्रह्म म्हणजे काय ? अध्यात्म म्हणजे काय ? कर्म म्हणजे काय ? अधिभूत कशाला म्हणतात ? आणि अधिदैव कशाला म्हणतात ? ॥ १ ॥

मग अर्जुन म्हणाला, “ अहो देवा ! ऐकले का ? मी जें विचारलें तें मला स्पष्ट करून सांगा. १ ब्रह्म कोणतें, कर्म कशाचें नांव, अथवा अध्यात्म कशाला म्हणतात, २ अधिभूत कसें, आणि या जगांत अधिदैवत कोण आहे, हें मला नीट समजेल असें सांगा. ३

“ हे मधुसूदना, या वेदामध्यें अधियज्ञ तो कोण व कसा आहे ? आणि ज्यांनीं अंतःकरण जिंकलें आहे असे योगी मरणकालीं तुला कसे जाणतात ? ” ॥ २ ॥

“ देवा, अधियज्ञ तो काय, व तो या वेदांत कोणता, हें अनुमानानें नीट लक्षांत येत नाही. ४ हे शास्त्रपाणि, ज्यांनीं अंतःकरण स्वाधीन करून घेतलें आहे, त्यांना अंतःकालीं तुम्हांला कसें ओळखतां येतें, हें मला चांगल्या रीतीनें समजवा. ” ५ [ज्ञानेश्वर म्हणतात,] पहा कीं, विंतामणीच्या मंदिरांत एखादा दैववान मनुष्य जर निजला, तर तो जरी झोंपेत बरळला तरी त्याचें बरळणें व्यर्थ जात नाही. ६ त्याचप्रमाणें, अर्जुनाच्या सुखांतून आं बाकयें आलीं त्याबरोबर देव म्हणाले, “ तूं जें काही पुढलेंस तें नीट ऐक. ” ७ किरीटी हा कामधेनूचा बछळा असून कल्पतरूच्या मंडपांत बांधलेला आहे, जसांत त्याच्या मनांतील धर्मे हेतु सिद्धीस जातात वांत नवळ तें काय ? ८ श्रीकृष्ण ज्याला रागाबून मारतात, तो देखील ब्रह्मस्वरूपास पावतो; मग ज्याला कृपा-इष्टीनें उपवेश करतील, त्याला काय प्राप्त होणार नाही ?

९ ज्या वेळेस कृष्णाचे आपण भक्त व्हावें, त्या वेळीं आपलें अंतःकरण कृष्णरूप बनतें; मग संकल्परूप आंगांत (आपल्या मनांत जे जे संकल्प येतील, ते ते पूर्ण करण्याकरितां) ऋद्धिसिद्धि सहज हात जोडून उभ्या असतात. १० परंतु अशा प्रकारचें जें निस्सीम प्रेम, तें एक अर्जुनाच्या ठिकाणाचें अमर्याद आहे, म्हणून त्याच्या मनोकामना नेहमीं पूर्ण होतात. ११ म्हणूनच, अर्जुन हा आतां आपल्या मनांतील गोष्ट मला विचारील, असें जाणून श्रीकृष्णांनीं आद्यतेंच उत्तराचें ताढ माहून ठेविलें. १२ स्तनपान करून दूर खेळत असलेल्या बालकाला मूक लागली आहे, हें त्याच्या आईलाच समजतें. नाहीं तर त्यानें मागितल्यावर मग का ती त्याला दूध पाजते ? १३ अर्थात् कृपाकृ अशा सद्गुरूचे ठिकाणीं [आपल्या शिष्यासंबंधी] असलें हें प्रेम असणें म्हणजे काहीं नवल नव्हे. पण हें असो, देव जें काहीं बोलले तें ऐका. १४

भगवान म्हणाले:— ब्रह्म हें अविनाशी व श्रेष्ठ आहे; स्वभाव (ब्रह्माचें शरीरांत असणें) म्हणजे अध्यात्म; आणि प्राण्यांच्या उत्पत्तीला कारण असलेला जो विसर्ग (यज्ञामध्यें चरुपुरोडाशादिकांचें प्रदान) त्याला कर्म म्हणतात. ॥ २ ॥

मग सर्वेश्वर म्हणाले:— जें वा फुटक्या आकारांत (वेदांत) ओतप्रोत मरलेलें असून कोणत्याही वेळीं नाश पावत नाही; १५ बरें, त्याचा सूक्ष्मपणा पहावा, तर स्वभावतः तें क्षुब्ध नव्हे, पण अति पातळ अशा आकाशाच्या पदरानें गाळून घेतलेलें आहे; १६ अशा प्रकारचें जें विरळ आहे व जें प्रापंचिक ज्ञानाच्या मोटेंतून (शरीरांतून) होळबळें असताही घळत नाही, त्याला ‘ परब्रह्म ’ असें म्हणतात; १७ आणि आकार म्हणजे शरीर हें जन्मास आल्यानें त्याचे जे धर्म

आकाराचेनि जालेपणें । जन्मघर्मातें नेणे ।
आकारलोपीं निर्मणें । नाहीं कहीं ॥ १८ ॥ ऐशिया
आपुलियाची सहज स्थिती । जया ब्रह्माची निर्यता
असती । तया नाम सुभद्रापती । अध्यात्म गा
॥ १९ ॥ मग गगनीं जेवि निर्मळें । नेणां कैचीं एक
वेळे । उठती घनपेटळें । नानावर्णें ॥ २० ॥ तैसे
अमूर्तां तिये विशुद्धें । महदादि भूतभेद । ब्रह्मांडाचे
बांधे । हांचि लागती ॥ २१ ॥ पै निर्विकल्पाचिये
बरंडी । फुटे आदिसंकल्पाची विरूढी । आणि ते
सर्वेचि मोडोनि ये ढोंडी । ब्रह्मगोळकांच्या ॥ २२ ॥
तया एकैकाचे भीतरां पाहिजे । तंव बीजाचाचि
भरिला देखिजे । माजि होतिया जातिचा नेणिजे ।
छेव जीवां ॥ २३ ॥ मग तया ब्रह्मगोळकांचे अं-
शास । प्रसवती आदिसंकल्प असमास । हें असो
ऐसी बहुवस । सृष्टी वाढे ॥ २४ ॥ परि हुजेनविण
एकला । परब्रह्माचि संचला । अनेकत्वाचा आला । पुर
जैसा ॥ २५ ॥ तैसें समविषमत्व नेणां कैचें । वांयांचि
चरांचर रचे । पाहातां प्रसवतिया थोनीचे । लक्ष
दिसती ॥ २६ ॥ येरी जीवभावाचिये पैलविये ।
काहीं मर्यादा करूं नये । पाहिजे कवण हें आघवें
विये । तंव मूळ तें शुभ्य ॥ २७ ॥ म्हणूनि कर्ता
मुबल न दिसे । आणि सेखीं कारणही काहीं
नसे । माजि कार्येचि आपैंसें । वाढोचि लागे ॥ २८ ॥
ऐसा करितेनवीण गोचर । अव्यक्तीं हा आकार ।
निपजे जो व्यापार । तया नाम कर्म ॥ २९ ॥

अधिभूत क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।

अधियक्षोऽहमेवात्र देहे देहभूतां वर ॥ ४ ॥

अन्वय-[हे] देहभूतां वर, यः क्षरः भावः तत्

अधिभूत, पुरुषः अधिदैवतं, च अत्र देहे अधियक्षः अहं
एव [अस्मि]. ॥ ४ ॥

आतां अधिभूत जें म्हणिजे । तेंहि सांगां संक्षेपें ।
तरी होय आणि होरेपे । अत्र जैसं ॥ ३० ॥ तैसें
असतेपण आहाच । नाहीं होइजे हें साच । जयांतें
रूपा आणिती पांचैपांच । मिळोनियां ॥ ३१ ॥ भूतांतें
अधिकैरुनि असे । आणि भूतसंयोगें तरि दिसे । जे
वियोगावेळे अंशे । नामरूपादिक ॥ ३२ ॥ तयांतें
अधिभूत म्हणिजे । मग अधिदैवत पुरुष जाणिजे ।
जेणें प्रकृतीचें भोगिजे । उपाजिलें ॥ ३३ ॥ जो चेत-
नेचा चक्षु । जो इंद्रियदेसांचा अभ्यक्षु । जो देहा-
स्तमावीं वृक्षु । संकल्पेविहंगमाचा ॥ ३४ ॥ जो
परमात्माचि परि दुसरा । जे अहंकारनिद्रा निद्र-
सुरी । म्हणोनि स्वप्नाचिया बोरबारा । संतोषें
शिणे ॥ ३५ ॥ जीव येणु नांवें । जयांतें ओळखिजे
स्वभावें । तें अधिदैवत जाणावें । पंचायतनीचें ॥
॥ ३६ ॥ आतां ह्येचि शरीरमासीं । जो शरीरभाव-
तें उपैक्षी । तो अधियक्षु एव गा मी । पंडुकुम-
रा ॥ ३७ ॥ येर अधिदैवाधिभूत । तेहि मीचि कीर
समस्त । परि पंधर किडाळा भिळत । तें काय सोंकें
नोहे ॥ ३८ ॥ तरि तें पंधरेपण न मळे । आणि
किडाळाचियाही अंशा न मिळे । परि जंव असे
तयाचेनि मेळें । तंव सांकेंचि म्हणिजे ॥ ३९ ॥ तैसें
अधिभूतादि आघवें । हें अविद्येचेनि पालवें । झां-
कळें तंव मानावें । वेगळें ऐसें ॥ ४० ॥ तेचि अवि-
द्येची जेवनिक फिटे । आणि भेदभावाची अविधी
तुटे । मग म्हणों एक होऊनि जरी अटे । तरी काय
दोनी होती ॥ ४१ ॥ पै केशांचा गुंडाळा । बरि

१ मरणें; लीन होणें. २ निरंतर. ३ असणारी. ४
देहांतर्गत ब्रह्म (कूटस्थ किंवा प्रत्यगात्मा.) ५ गळदडगांचीं
पटळें. ६ निराकार शुद्ध ब्रह्मांत. ७ प्रकृति, अहंकार इत्या-
दिकांच्या. ८ आकार. ९ कल्पनातीत शुद्ध ब्रह्माच्या. १०
माळ अमिनीत. ११ मी बहुत प्रकारचा होरेन हा संकल्पा-
च्या. १२ अंकुर, वाढ. १३ उष्कार. १४ ब्रह्मांड. १५
आंत पहावें तर. १६ अरणा. १७ असंख्य. १८ स्थावर-
जंगम विश्व. १९ इतर व्याप्ति. २० विस्तार. २१ अव्यक्त.

२२ शेवटीं. २३ दिसणारा. २४ नाशवंत. २५ नाहीं
होतें. २६ पंचीकृत पंचमहाभूतें. २७ आश्रय करून. २८
जीव. २९ उत्पन्न केलें. ३० गुढीचा. ३१ ब्रह्मा; पाहणारा.
३२ मनोरथरूप पदयाचा. ३३ निजकेला. ३४ खटपट.
३५ हांक मारली. ३६ पंचमहाभूतांचें वनकेलें जें शरीर
त्याचें ३७ उपासीत. ३८ लव करतो. ३९ पंधराच्या दराचें
(उच्चम) सोने. ४० शिणकट सोने. ४१ कमी योग्यतेचें.
४२ पडदा. ४३ अंतर; मर्यादा.

त्याला तें जाणत नाही, व तें शरीर नाश पावल्यावरही जें कधी नाश पावत नाही. १८ हे सुभद्रापति, अशा रीतीने ज्या ब्रह्माची आपल्याच ठिकाणी निरंतर सहज स्थिति असते, त्याला अध्यात्म असे म्हणतात. १९ मग, निर्मळ आकाशांत नाना रंगांचे दग एकदम कसे उत्पन्न होतात हे ज्याप्रमाणें कळत नाही, २० त्याचप्रमाणें त्या निराकार शुद्ध ब्रह्मांत प्रकृति-अहंकारादि भेदांनी ब्रह्माचा आकार होऊं लागतात. २१ परंतु कल्पनातीत शुद्धब्रह्माच्या भाळ जमिनीत, भी बहुत प्रकारचा होईन अशा संकल्पाचा अंकुर उत्पन्न होऊन, त्याला लागलीच ब्रह्माचा घोंडे (आकार उत्पन्न होऊन त्यांनी तो लवतो. २२ आकारांत पडूं लागले म्हणजे तो त्या बीजांने म्हणजे ब्रह्मानेंच भरलेला आहे असें दिसतें, आणि त्या प्रत्येकांत किती जीव होतात व जातात याची गणना करता येत नाही. २३ मग त्या ब्रह्माचा गोळाचे प्रत्येक अंशा पासून असंख्यात आदिसंकल्प उत्पन्न होतात. असो, अशा रीतीने सृष्टीचा विस्तार होतो. २४ परंतु दुसऱ्या कोणाशिवाय एकटेंच परब्रह्म सर्वत्र भरले असून अनेकरूपानें नवून पुर आल्याप्रमाणें भासतें. २५ त्याचप्रमाणें, स्थावरजंगम विश्वाची रचना सहज होऊन त्यांत अधिकउणेपणा कसा होतो, हें समजत नाही; परंतु पाहूं गेलें असतां लक्षावधि जाति उत्पन्न झालेल्या दिसतात. २६ याव्यतिरिक्त, नानाप्रकारच्या जीवांच्या विस्ताराची मर्यादा करता येत नाही. त्यांची कोणापासून उत्पत्ति होते हें पाहूं गेलें तर त्यांचें मूल अव्यक्तच आहे. २७ म्हणून, मूळांत कर्त्याचा ठिकाण नसून आणि शेवटीं कांहीं कारणही नसतां मध्येंच कार्याची आपोआप वृद्धि होते. २८ अशाप्रकारें, अव्यक्ताच्या ठिकाणी कर्त्याचाचून प्रत्यक्ष दिसणारा आकार उत्पन्न करण्याचा जो व्यापार, त्याला कर्म असें म्हणतात. २९

हे पुरुषश्रेष्ठा, नाशवंत जो विकार त्याला अधिभूत म्हणावें; [हिरण्यगर्भ (समष्टीतील) आणि तैजस (व्यष्टीतील) असा] पुरुष

त्याला अधिदैवत म्हणावें; व या देहांत [केवळ साक्षित्वानें] असणाराला अधियज्ञ म्हणावें व तो मीच आहे. ॥ ४ ॥

आतां, 'अधिभूत' ज्याला म्हणतात तें संक्षेपानें सांगतों: ज्याप्रमाणें दग उत्पन्न होतात आणि लय पावतात, ३० त्याप्रमाणें, ज्याचें अस्तित्त्व लटकें असून खरोखर पाहूं गेलें असतां जें होत नाही व ज्याला पंचमहाभूतें एकत्र होऊन रुपाळा आणतात; ३१ जें पंचमहाभूतांच्या आभ्यानें असतें, त्यांच्याच संयोगानें दृष्टीस पडतें, व विनाशकाली लय पावतें, असें जें नांव रूप ३२ त्याला "अधिभूत" असें म्हणतात. मग अधिदैवत म्हणजे जीव असें समजावें तो प्रकृतिजन्य भोगाचा उपभोग घेतो. ३३ जो बुद्धीचा द्रष्टा, इंद्रियरूप देशाचा अधिपति, व शरीराच्या अंतर्काली मनो-रथरूप पक्षांचा विघ्नाचा घेण्याचा वृक्ष; ३४ जो प्रत्यक्ष दुसरा परमात्माच आहे, परंतु अहंकाररूप निर्देत निजल्यामुळें ज्याला स्वप्नाच्या खटपटीनें संतोष व शीणही होतो, ३५ आणि ज्याला जीव या नांवानें हाका मारतात, त्याला 'अधिदैवत' असें म्हणतात; व तो पंचमहाभूतांनां बनलेल्या शरीरातील मुख्य दैवत आहे. ३६ आतां, पांडुकुमरा, याच शरीररूप गांवांत जो शारीरिक उपाधींचा लय करितो, तो 'अधियज्ञ' मी होय. ३७ येथीं, अधिदैव व अधिभूत हें सर्व खरोखर मीच आहे; परंतु उत्तम कसाचें तो ह्मणकटाला मिळविल्यावर तें डाकलग होत नाही का? ३८ तथापि त्याचा उत्तमपणा कमी होत नाही, व तें ह्मणकट सोन्यांतही मिळत नाही; परंतु जोपर्यंत त्याच्याशीं एकल असतें, तोपर्यंत त्याला डाकलगच म्हणतात; ३९ त्याचप्रमाणें, अधिभूतादि सर्व हे अज्ञानाच्या पदरानें जोपर्यंत झांकले आहेत, तोपर्यंत बेगळ मानले पाहिजेत. ४० तोच अज्ञानाचा पदर काढून आणि भेदभावाची मर्यादा तोडून जर एकत्र करून आले, तर ते दोन बेगळे आहेत काय? ४१ परंतु केसाची गुंडाळी करून त्याजवर स्फोटिकाची शिळा ठेवल्यावर त

डेविली स्फटिकसिद्धा । ते वरि पाहिजे बोळां ।
तंव भेदली गमती ॥४२॥ पाठीं केश पैरीते नेडे ।
आणि भेदलेपण काय नेणों जाहालें । तरि डांक
देऊनि सांदिलें । शिळेतें काई ॥४३॥ ना ते अखं-
डचि आयती । परि संगें भिन्न गमली होती ।
ते सारिलिया मागौती । जैसी का तैसी
॥ ४४ ॥ तेवींचि अहंभावो जाये । तरी
ऐक्य तें आधींचि आहे । हेंचि साचें जेथ होये ।
तो अधियजु मी ॥ ४५ ॥ पै गा आम्हीं तुज । सकळ
थड कर्मज । सांगितले जें काज । मनीं धरुनि
॥ ४६ ॥ तो हा सकळ जीवांचा विसावा । नैक-
सुखाचा ठेवा । परि उघड करुनि पांडवा ।
दाविजत असे ॥ ४७ ॥ पहिलें वैराग्यदर्शन परि-
पूर्ती । इन्द्रियानकीं प्रदीप्ती । बिषयद्रव्याचिया
आहुती । देऊनियां ॥ ४८ ॥ मग वज्रासन तेचि
उंची । शोधूनि आधारमुद्रा बरवी । वेदिका रचे
माडवी । शरीराचा ॥ ४९ ॥ तेथ संयमाग्नीचीं
कुंडें । इन्द्रियद्रव्याचेनि पवाडें । यजिजती उदें ।
युक्तिधोयें ॥ ५० ॥ मग मनप्राणसंयमु । हाचि हवन-
संपदेचा संभ्रंमु । येजें संतोषविजे निर्धंमु । ज्ञाना-
मळ ॥ ५१ ॥ ऐसेनि हें सकळ ज्ञानीं समपें । मग
ज्ञान तें जेथीं^१ हारपे । पाठीं जेथचि स्वरूपें ।
निखिल उरे ॥ ५२ ॥ तथा नांव गा अधियजु ।
ऐसें बोलला जंव सर्वं^२ । तंव अर्जुन अतिप्राजु ।
तथा पोतलें तें ॥ ५३ ॥ हें जाणोनि म्हणितलें देवें ।
पार्था परिसतु आहासि बरवें । या कृष्णाचिया बोला-
सवें । येह सुखाचा जाहला ॥ ५४ ॥ देखा बाळका-
चिया धेंणि धाडजे । कां शिष्याचेनि जाहालेपणें
होइजे । हें सद्गुरुचि एकलेनि जाणजे । कां प्रस-
वसिचो ॥ ५५ ॥ म्हणोनि साखिक भाषाची मीदी ।
कृष्णाभांगीं अर्जुनाआधीं । न समातसे परी जुदी ।

सांवरुनि देवें ॥ ५६ ॥ मग पिकलिया सुखाचा
परिमळ । कीं निवाळिया अमृताचा केंडोळ । तैसा
कोंवळा आणि रसाळ । बोलु बोलिला ॥ ५७ ॥ म्हणे
परिसणेर्यांच्या राया । आइकें बापा धनंजया । ऐसी
जळीं सरलिया माया । तेथ जौळितें तेंही जळे ॥ ५८ ॥
अंतकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।
यः प्रयाति स मन्त्राव याति नास्त्यत्र संशयः^५

अन्वय-यः अंतकाले सोमैव स्मरन् च कलेवरम्
मुक्त्वा प्रयाति, सः मन्त्राव याति, अत्र संशयः न अस्ति.^५

जें आतांचि सांगितलें होतें । अगा अधियज
म्हणितला जयातें । जें आधींचि तथा मातें । जा-
णोनि अंती ॥ ५९ ॥ तें देह शोळें ऐसें मानुनी । ठेळें
आपणपें आपण होउनी । जैसा मठ गगना भरुनी ।
गगनींचि असे ॥ ६० ॥ ये प्रतीतीचिया माजघरीं ।
तथा निश्चयाची^३ केवरी । जाळी म्हणोनि बाहेरी ।
नव्हेचि से ॥ ६१ ॥ ऐसें सबाह्य ऐक्य संचलें ।
मीचि होऊनि असतां रचिलें । बाहेरि भूतांचीं पां-
चही खेवळें । नेणतांचि पडिलीं ॥ ६२ ॥ आतां
हैभया उभेपण नाहीं जयाचें । मा पडिलिया गैह्व
कवण तथाचें । म्हणोनि प्रतीतीचिये पोटींचें । पाणी
न हाले ॥ ६३ ॥ ते^३ ऐक्याची आहे बोतिली । कीं
नित्यतेचिया हृदयीं घातली । जैसी सैमरससमुद्रीं
धुतली । रुळीचि^४ ना ॥ ६४ ॥ पै अध्यायीं घट
बुडाला । तो आंतबाहेरी उदकें भरला । पाठीं दैव-
गत्या जरी फुटला । तरी उदक काय फुटे ॥ ६५ ॥
नातरी सपें कवच सांडिलें । कां उबारें वच फे-
डिलें । तरी सांग पां काय मोडलें । अवेवामाजीं
॥ ६६ ॥ तैसा आकार हा आहाच अंशे । वांचुनि
वस्तु ते सांचळीचि असे । तेचि बुद्धि जालिया
विसुंकुसे ।^५ कैसेनि आतां ॥ ६७ ॥ म्हणोनि यापरी

१ फुटलोरी. २ दूर; पलीकडे. ३ नाहीं, तर. ४
कर्मापासून झालेले. ५ महासुख. ६ सपेण. ७ पृथ्वी.
८ मूळबंध. ९ ओटा. १० इन्द्रियनिग्रहरूप अग्नीची. ११
योगवैश्रावें. १२ तयारी. १३ ज्ञानरूप अग्नि. १४ अर्पण करावें.
१५ महात. १६ महा. १७ सर्व जाणणारा भगवान् श्रीकृष्ण.
१८ महाबुद्धिमान. १९ समजले. २० तूझी. २१ क-

तार्थपणें. २२ किंवा. २३ आर्देन. २४ समुदाय. २५
काटा. २६ ओतृश्रेष्ठा. २७ जाळणारें [ज्ञान.] २८ मिथ्या.
२९ कोठडी. ३० कवचें. ३१ उभ्या; जिवंत. ३२ संकट.
३३ ती प्रतीति. ३४ पूर्णानंदैक्यसमुद्रांत. ३५ मळेचिना.
३६ खोल पाण्यांत. ३७ अवयवांमध्ये. ३८ बरचेवर.
३९ महा. ४० तत्पर. ४१ भय कशाचें आहे !